LOOMING

5

1978

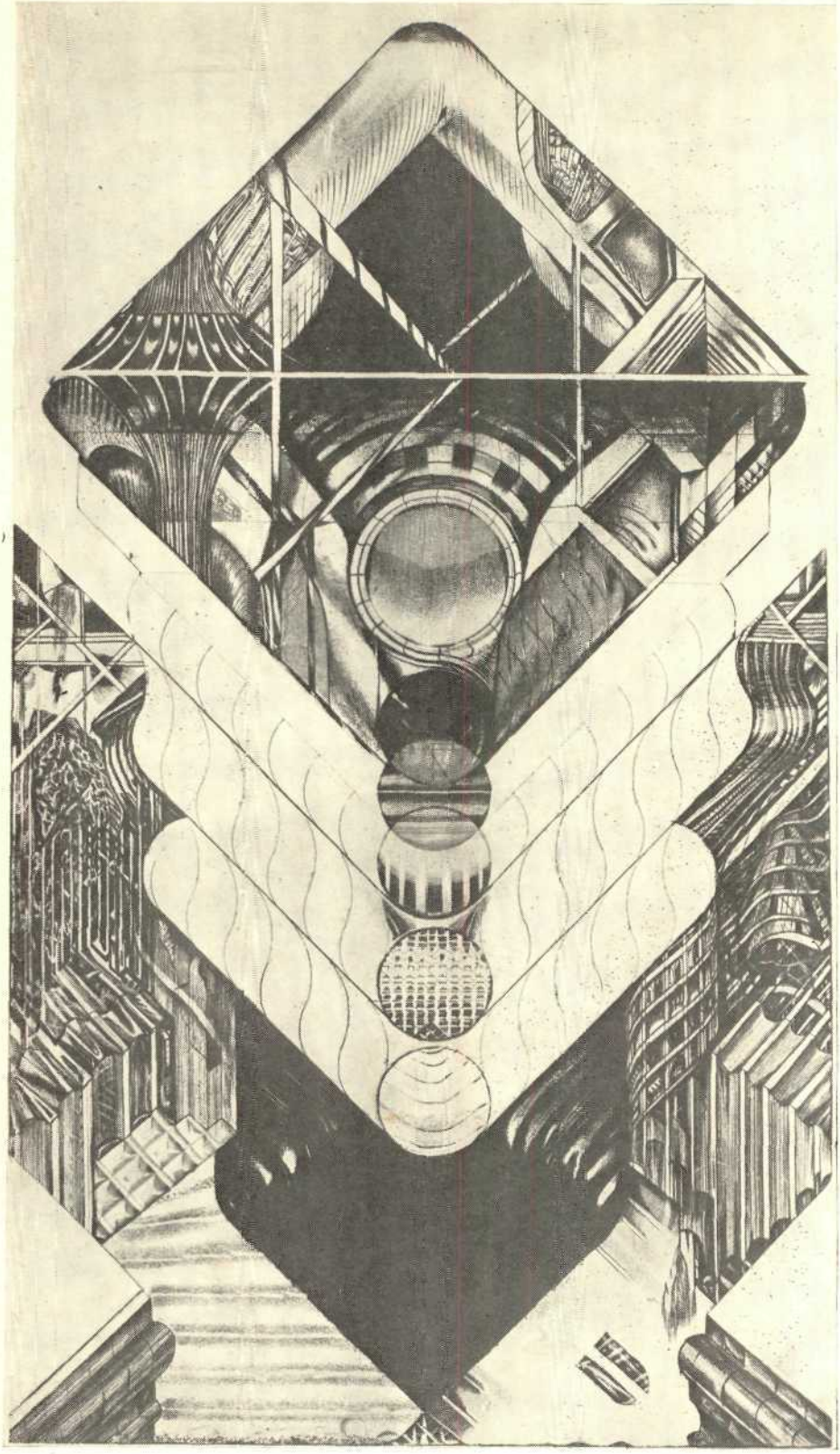

PEETER ULAS

Tehas (Pehmelakk) 1977

LOOMING

5

1978

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

KIRJANDUSLIK JA ÜHISKONDLIK-POLIITILINE AJAKIRI
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄÄLEKANDJA

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

© Kirjastus «Perioodika», «Looming», 1978

«Ei ole veel olnud riigi põhiseadust, milles nii täpselt oleks fikseeritud isiksuse arengule soodne põhisuund, samuti vahendid selle saavutamiseks. Esmakordne on ka suure tähelepanu pööramine kirjandusele ja kunstile kui olulistele jõududele uue inimese kujundamisel. Uus on seegi, et riik tagab loomingulistele töötajatele igakülgse abi nende missiooni täitmisel.» Nii on öeldud uue NSV Liidu Konstitutsiooni kohta ENSV Kirjanike Liidu kirjas NLKP Keskkomitee peasekretärile, NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele L. I. Brežnevile Oktoobrirevolutsiooni 60. aastapäeva puhul. Esiletoodu hõlmab iseloomulikku samuti liiduvabariikide konstitutsioonides, muidugi ka läinud kuul vastuvõetud Eesti NSV põhiseaduses.

See on mõistetav, on ju tegemist sotsialistlikku elukorraldust kajastava põhiseadusega. K. Marxi — käesoleval kuul möödub tema sünnist 160 aastat —, F. Engelsi ja V. I. Lenini õpetust kannab areneva inimese ja inimese arengu seadmine kultuuriprogressi tähiseks, just selle järgi ühiskonna edusammude määramine, kuivõrd nähtavaks saab rahva loomepotentsiaal ja kuivõrd ta on ajalugu kujundavaks jõuks. Nõukogude riigi ajaloo lahutamatuks osiseks on olnud väga laialdane ja põhjalik kultuuritöö alates haridussüsteemi ja rahvavalgustuslike organisatsioonide võrgu loomisest kuni teaduse ja tehnika arengutingimuste viimiseni säärasele tasemele, mis on teinud võimalikuks uusimad saavutused tuumafüüsikas ja kosmoseuurimisel. Kultuuritaseme tõstmises näeb marksism-leninism ühiskonna ümberkujundamise paratamatut tingimust. Kuid kultuuriprogress ei ole sotsialismiideede seisukohalt määratav asjade või ideede summana. Kultuuritaseme tõstmise mõte ja humanistlik tähendus seisneb eelkõige inimese arengu soodustamises, rahva loova jõu esiletulekuks tingimuste kujundamises.

Sotsialismi on nimetatud reaalseks humanismiks, nii seepärast, et temaga seostub reaalsetel tõsiasjadel põhinev teaduslik maailmavaade, kui ka seepärast, et sotsialismi ajal tagatakse inimese arenguga seotud ideaalide elluviimine. Küllap reaalsete ülesannete ja reaalsete tagatiste olemasolu käib ka uue põhiseaduse kohta ja annab värvi ta humanistlikule tähendusele. NLKP XXV kongress tõi esile ühiskondlike hüvede suurendamise, töötingimuste parandamise, teaduse ja kunsti ning haridussüsteemi arendamise, ühiskondliku kasvatustöö täiustamise kui isiksuse arengule suunatud kultuurialaste ülesannete tervikliku kompleksi, mis koos sotsialistliku demokraatia süvendamise, ühiskonna materiaalse baasi tugevdamise ja vaimsete väärtuste täielikuma omaksvõtu soodustamise põhimõtetega kajastub nüüd ka uues konstitutsioonis.

Sotsialistliku üldrahvaliku riigi konstitutsiooni elulisus seisneb selles, et inimese arengu soodustamisel langevad rahva, tema partei ja riigi huvid põhimõtteliselt ühte. Just riiklike ja ühiskondlike huvide kokkulangemine ja põimumine võimaldab soodustada isiksuse arengut, ta enesekujundamist ja teadlikkust nii seaduste kui ka materiaalsete vahenditega. Kui tagatakse tasuta haridus ja kutsesuunitlus, kindlustatakse õppurid stipendiumi ja ühiselamuga, antakse kultuuriorganisatsioonidele toetust ja rakendatakse laialdast kirjandus- ja kunstipreemiate süsteemi, suurendatakse ilukirjanduse väljaandmist ja ostetakse hulgaliselt kunstiteoseid riigile, siis on see säärase kultuuripoliii-

tika näiteks, mis on Nõukogude riigile omane algusest peale. Aluseks on siin suhtumine kultuuri mitte kui lihtsalt hüvesse, vaid kui isiksuse arenguks vajalikku väärtusse.

Seepärast seab uus põhiseadus rahva vara kaitsmise, vaimsete väärtuste hoidmise ja propageerimise oluliseks põhimõtteks. Kui mõelda rahvusparkide rajamisele ja looduskaitsealasele tööle, uutele majamuuseumidele ja kirjanduspärandi täielikumale ning läbimõeldumale kättesaadavaks tegemisele, folkloori talletamisele ja arhiivimaterjalide üha laialdasemale kasutamisele loomingulises töös, laulupidude traditsiooni säilitamisele või vanalinna restaureerimisele, siis on ilmne, et siin uue põhiseaduse soodsust ülehinnata ei saa. Konstitutsiooni sätted koonduvad rahvuskultuuri soodustamises. Nende taga on sotsiaalne kontroll aarete ja traditsioonide säilitamise üle ja ühtlasi nõukoguliku elulaadiga seotud väärtuste propageerimine. Sel eesmärgil saavad riigilt abi ühingu «Teadus» arvukad osakonnad, kogu raamatusõprade ühingu laialdane võrk, kirjandust ja kunsti propageerivad bürood, teaduslikud ühingud ja muud kultuuriorganisatsioonid, mis nii või teisiti tegelevad vaimsete väärtuste hoidmisega.

Isiksuse loomepotentsiaali esiletuleku ja rahvuskultuuri õitsengu üheks tingimuseks on ka teiste rahvaste kultuurivaramu kättesaadavus. Nõukogude riigi õilis missioon aidata mahajäänud rahvail tõusta teistega võrdsele kultuuritasemele on üle kasvanud rahvastevaheliseks tihedaks kultuurialaseks suhtlemiseks internatsionalismi vaimus. Kirjandus- ja kunstidekaadid, tõlkekirjanduse tiraažide tõus ja kvaliteedi paranemine, uute kultuurivahetusele spetsialiseerunud perioodiliste väljaannete loomine või näituste korraldamine rahvuskultuuri tutvustamiseks on selle suundumise üksiknäideteks. Samas Nõukogude Liidu aktiivne tegevus UNESCO-s, ühinemine autoriõiguste Genfi konventsiooniga ja VAAP-i loomine, I rahvusvahelise raamatunäituse korraldamine Moskvas, sõpruslinnade süvenevad sidemed ja loominguliste liitude rahvusvahelised koostöökokkulepped Helsingi vaimus on nende inimõiguste kajastuseks, mida tagab ka uus põhiseadus.

NSV Liidu Konstitutsioon koos liiduvabariikide konstitutsioonidega on meie ühiskonna eduka arengu õigusalane tagatis. Reaalsete tagatiste olemasolu ei tee muidugi probleeme olematuks ega eelda kuidagi rahva aktiivsuse vähenemist. Vastupidi, uus põhiseadus osutab nende tendentside soodustamisele, kus kultuuri plaanipärane arendamine puutub kokku sotsialistliku demokraatia arenguga ja avaldub rahva loov aktiivsus. Siin on oma osa kommunistliku töössesuhtumise süvenemisel, sotsialistlikul võistlusel talle omaste entusiastlike algatustega, kommunistlikel laupäevakutel ja leiutajate ning ratsionaliseerijate liikumisel, ühiskondlike probleemide laialdasel arutamisel kollektiivides, asjaliku kriitilise mõtte edukäigul, millist eluala see ka ei puudutaks. Siin on oma koht ka teadlaste ja kunstiinimeste lülitumisel ühiskondliku arengu sõlmküsimuste arutamisse ja lahendamisse. Nimelt. Nagu öeldakse ENSV Kirjanike Liidu mainitud kirjas, «kirjanduse ülesandeks pole mitte ainult saavutuste kirjeldamine, vaid ka uue loomisele kaasaaitamine». Ainult nii, kõigi ühiskonnakihtide ja gruppide ühiste jõupingutustega saab kaasa aidata konstitutsioonis kajastuvate põhimõtete elluviimisele, ühiskonna arengule, inimese eneseloomisele.

Ralf Parve

*

Ikka öeldakse: tõde ja õigus,
see on kohustus harida maad.
Et armastus tuleks?
Või õndsus?
Või jõud, milles teadlikuks saad?

Tõde otsides iga põlvkond,
kui vaevane polnuks see,
ainult tegudes iseenda
on leidnud.
Ja oma tee.

Nii meestele järgnevad mehed
ja mäerinnal tõstavad käe
ja lausuvad ajast aega:
«Seal ta ongi, see Vargamäe.»

NOOR KUNSTNIK

Neil, kes hinges
ja näritud närvides
päevade painet ei talu,
arutut maailma
lõbusais värvides
hakkab maalima
südamevalu
selleks,
et pisutki mahedam

näiks meile veritsev veri,
linnade ahistus lahedam,
sinisem hukane meri,
ahermaa haljana erendaks,
põrmuks pihustuks tusk,
vähemalt lõuendilt terendaks
veel me lihtne ja lapsik usk.

MÄLESTUS

Veel ses ahastavas linnas
heidutatult ringi longid.
Süda vermeline rinnas.
Jaamas huilatavad rongid.
Võpatad, kuid nagu käetu
lehvitada sa ei suuda,
oled piinlev siiajäetu
ja sa tuhkagi ei muuda.
Maetud lootused ja püsi
musta vaikusesse on.
Ära mõtte mõtet küsi.
Lahkus viimne ešelon.

*

Sina, ilmanarr, uurid ja puurid
oma kambris, et otsmik märg,
kuidas hukkusid muistsed kultuurid,
mis on põhjus, mis tagajärg?
Sundmõtete meelevallas
sulle kangastub vastuseks üks
jõe läkune käärdudes kallas.
See on sünge nimega — Styx.

RALF PARVE

SÜGISPOEETIKA

Näib päike pilvelahkmes
kui juhuslik tsesuur,
nüüd tuulte tujust tulla
võib pentsik kalambuur,
irdriimidena kannab
kaht lehte vahtraoks,
teepervel õitseb viimne
võilill kui paradoks.

EHALINE

Laotuse kahvatu hahetus.
Noorus, ah, noorus tunane.
Värvi ja valguse vahetus.
Haabjas. Roosakas. Punane.
Maa magab rasketes varjudes.
Metsade sinakas vidusus.
Viimati silmade harjudes
lahtuvad uni ja pidu sus.
Heinakõrt mõtlikult närides
minetad aoaegse kometi.
Tõsined eneselt pärides:
milleks ja kuidas ometi?
Retkled ja mõtled nii mõnele.
Samm aga ekslemas rajata.
Kivi on kõrk, ei kõnele,
paas on paks ega pajata.

RALF PARVE

Jaak Jõerüüt

LEPING

1

Hanna ja Mats armastasid teineteist.

Matsi lõpuülikond rippus riidepuul esikunagis, Hanna uue korteri akendel puudusid esialgu kardinad, avatud rõduuksest põrkas tuppa uute majade vahel nii hästi kajavaid ööhääli, seintel praksusid ehitajate pandud odavad kollased tapeedid, Vietnami-sõda polnud veel lõppenud. Laps kasvas Hanna kõhus teist kuud.

Oli olnud kuum päev, juuli algus, oli olnud tähtis päev, mil kuumas aulas tungis pooridest läbi särgi ülikonna libeda voodrini higi, mil saali ette rivistusid instituuti lõpetavate üliõpilaste read, inimeste read, kellel tänaseni veel kasutada gruppide leppenimetused TI, TP, TM, TR, TE, tänaseni, et täna saaksid nende kätt suruda rektor ja dekaan ja kindlas järjekorras, dekanaadis väljatöötatud stsenaariumi alusel, anda rivisseisjaile kätte diplomid.

Selle päeva õhtul koguneti restoranidesse, suvilatesse, klubidesse, ühiselamutesse, korteritesse, et tähistada. Igaüks omal kombel: kes tuttavate ja perekonnaliikmetega, kes ainult omavahel.

Mats ei läinud grupi lõpuõhtule «Kevadesse», ta tuli enesestmõistetavalt Hanna juurde, see oli lähedal, siinsamas Mustamäel, TPI hoonetest kümne minuti tee. Ta tuli Hanna kooperatiivkorterisse, vastsesse, selle oli Hanna mõne kuu eest kätte saanud. Mats tuli, vanemate kingitud lilled näpus, diplom taskus, ülikond seljas, nahapooridest pressimas higi ja higi alt taltsutamatu elujõud, noore mehe, vastküpsetatud maskuliini elujõud. Ta tuli peaaegu tühja, kõmisevasse korterisse, kus Hanna, oodates teda viienda korruse pärani avatud akendega tubades, millest küll tuuleõhkugi läbi ei hinganud, oli ennast kõigist piinavaist riietest vabastanud. Tal oli palja ihu peal vaid õhuke käisteta, maani ulatuv kodukleit, just nii viisakas, et seda kinni nööpides võis ust avama minna, ja ei rohkem. Hanna puhkes Matsi nähes naerma: tumepruun vestiga ülikond, kirsspunane kiki kaela nöörimas, kiiskavad nööbid valgel rinnaesisel — ah, see oli pentsik, erutav, ligitõmbav oma suvesse sobimatu range väljavoolitusega. Mõne tunni eest oli Mats küll täpselt samasuguse välimusega siit uksest väljunud, aga nüüd võis juba kaugelt aimata progresseerunud ihukuumust uhiuue ülikonna all. Kaks asja olid eraldi: külmadesse, klaasist ja niklist interjööridesse sobiv riietus ja see ettekujuteldav, ahvatlevalt kuum ja talumatult libe keha selle sees.

«Minu nelgid, ah, see tähendab, sinu nelgid on vannis,» ütles Hanna,

«mõtlesin, et las jäävad õhtuni sinna ligunema, siis paneme lauale ja vaatame neid.» Hanna hakkas laginal naerma, kõik tundus totter ja naljakas. «Aga nüüd peab nad ikkagi välja võtma ja sind ennast vanni panema.»

Mats toetus seljaga vastu välisust ja puhus alumist huult pungitades näole õhku, siis võttis taskust diplomi ja andis selle koos lilledega Hanna kätte.

«Kas sind täna õhtuks koju ei nõutud?» küsis Hanna.

«Oh ei,» puhkis Mats. «Kas ma pean kohe vanni minema, kes siis keskpäeval vanni läheb?» Ta lasi käed rippu ja vaatas Hannat.

«Kas sa ei tea, et pärast päikese loojumist muutub saunas vesi vereks, kas sa ei tea, mis rahvas sinu jaoks tallele on pannud?» naeris Hanna jälle, mustad kulmud ninajuurel peaaegu kokku kasvanud, tumedad silmad, valge nahk, ülahuulel vaevumärgatavad tumedad udemed, seljas lõheroosa kaamelt läikiv ihukate. «Mine vanni!»

Mats vabastas ennast aeglaselt riietest, ta tegi seda siinsamas, esikus, mahutas kuue, vesti, püksid ja särgi ühe riidepuu peale ja riputas selle nagisse.

Ei olnud veel riidekappi, ei olnud piisavalt toolegi, polnud õieti üldse midagi, «ainult õnn ja armastus ja tähtis päev täitsid tubasid,» muigas Mats ja tõmbas hambad irevile.

«Ah, mida küll oleksid teinud nende vanemad, et sel tänasel päeval osa saada noorte inimeste õnnest!» hüüdis Mats Hannale. «Kui saaks s e l päeval olla s e l l e k õ i g e tunnistajaks!» Liiga palav oli ironiseerimisekski ja Mats läks vannituppa.

Ta oli kavatsenud vaid vanni põhjal seista ja end käsidušiga pesta, ent elanud üle pardoonilise hetke, mil aluspesu põrandale langes ning paljas pikk mees roosasse standardvannituppa, jahedale põrandale, kolksuvalt riivistatava ukse taha seisma oli jäänud, sai ta aru, et kõige mõistlikum oleks vannis liguneda. Ta sulges äravoolu ja lasi vee jooksma.

Looduse algelemendid tuli, vesi, õhk ja maa toimivad üha, toimivad ka praegu ning sünnitavad uusi kombinatsioone. Ei Thales, Anaximandros, Anaximenes ega Herakleitos võinud aimata, et kahekümnenda sajandi teisel poolel ühendatakse nelja algelemendi jõud niimoodi, et nende koostoimel laovad inimesed maapinnale arutu hulga betoonkaste, nimetavad neid paljude põlgust väljendavate nimedega ning asuvad ihaldama, kritiseerima, loovutama, armastama, viimistlema nende sisemuses peituvaid kortereid. Ning neis põlatud ja ihaldatud kortereis, neljast algelemendist koosseisvais standardmoodustistes, põimitakse ja sobitatakse kõigest hoolimata sekund-sekundilt oma elusid niisamasuguse inimliku ebatäiusega kui ükskõik millisel filosoofilise mõtte arengujärgul möödanikus.

Vannitoa õhukuupmeetreid ümbritses tehiskivi, maa oli sünnitanud ka vanni, kuhu voolas vesi nimetutest kaugetest veesoontest, vesi, mille kuumuses peitus osake katlamajades taaselustuvat tuld.

Ning nõnda oli võluv, süütu ja ketserlik mõelda, diplom oli kusagil siinsamas läheduses, võib-olla vaatas seda parajasti Hanna, selle vahel oli hinneteleht, dialektilise ja ajaloolise materialismi hinnetega mitmekümne teise eksami- ja arvestushinde seas.

JAAK JÕERÜÜT

Mats astus sulpsatades vette ja laskus selili. Keha läks kergeks, kraanikausi kohal läikis peegel, selle ees klaasriiulil peegeldusid kölni vee, deodorandi, nahavedelike, küüne- ja juukselaki silindrid-tüvikoonused. Nende esemete kaudu oli elu vannituppa jõudnud varem kui korteri muisse ruumidesse, need esemed kinnitasid vannitoa valmisolekut teenida keha, kuna köök, esik ja toad oma suhteliselt puudulikuma atribuutikaga seda veel ei teinud. Mats Jakob oli täna instituudi lõpetanud, kuid mitte see ei krooninud ta eksistentsimomenti, sellisest mõttest ta parem hoidus, sest see oleks olnud standardne.

Hanna ja Mats olid tutvunud paari aasta eest. Hanna oli Matsist kaks aastat ja kaheksa kuud vanem, samuti majandusteaduskonna lõpetanu, nüüd juba korralikult teeniv vilunud programmeerija. Ta oli Matsile diplomitöö matemaatilise osa formuleerimisel koguni abiks olnud.

Eluplaane tehes olid nad järginud pigem eneste iseloome kui näiteks oma vanemate teadvuses väljakujunenud tavareegleid. Mis oli nende elukorralduses šabloonset ja mis erakordset, selle üle nad ei mõelnud. Nii võib ka eeldada, et nad kandsid oma iseloomudes, oma püüdlustes ja tegudes aja märke, toimisid endis juba eos oleva üldise järgi ega proovinud sellele tabamatule üldisele vastu hakata. Oli eludetaile, mida nad piinlikkuseni läbi mõtlesid, planeerisid, põhjendasid, ekstrapoleerisid, ja oli sedagi, millest nad loomuliku kergusega sõnatult üle libisesid. Nii sarnanesid nende elukavad, hoolimata ülitäpsest väljaarvestatusest, ometi kummalisele aimatavusele.

Nad ei tahtnud veel abielluda. Ei, aga nende kooseksisteerimine oli hämmastavalt kindel. See polnud kergemeelne «teisele vabade käte andmine», see oli tegelik kindlustunne ja näiline varjatus.

Neil oli vähe ühiseid tuttavaid, ent nendelegi vähestele otsustasid nad peatselt ilmasündivast M a t s i l a p s e s t mitte sõnagi rääkida. Laps pidi kirjutatama Hanna nimele ning ainult Hanna emale, tasasele, heasüdamlikule, oma elujõulisse tütresse vaikselt kiindunud naisele pidid nad last mainima. Temalt oli kõige muretum loota imiku eest hoolitsemist, nii et ei Hanna ega Mats oleks pidanud raiskama hinnalist eneseteostusaega, tagasipöördumatuid paikapanemisaastaid. Hanna planeeris: kui Mats elab edasi oma vanematekodus, on Hannal parem ema ajuti enda juurde jätta, paaril lähemal aastal vähemalt, kuni laps veel lasteaiaealine pole. Südames säilitas Hanna ka salavisioone: kui Matsi töökohas peaks tekkima võimalus saata kedagi mõnesse kasulikku komandeeringusse, näiteks välismaale stažeerima, siis, Hanna aimas seda oma napi elukogemuse varalgi, eelistatakse tihti noori, vallalisi, pealtnäha mitte millegagi seotud mehi.

Hanna sõnastatud eluplaanid olid täpsed ja sirgjoonelised, loomulikud ja laitmatud, lausa kombatavad oma erutavas elulisuses, ning kõik Hanna poolt sõnastamatagi oli kõnekas: vaikusest õhkus painavat vääramatust, nauditavalt jahedat eluhingust.

Hanna oli täidetud vitaalsuse ja auahnusega, enda arvates teadliku, piisavalt ajastatud auahnusega, sisimas aga ei tajunud ta ehk isegi täpselt selle mõõtu. Tema loomus nõudis ennekõike võimete maksimumi realiseerimist ja raudset reaalsusetaju. Viimast arvas Hanna endal jätkuvat, sest naisministriks ta ei pürginud. Ta tahtis küll olla hinnatud spetsialist ning naiselikku, loomupärast läbinägemisoskust rahuli-

kult pruukiv naine, ent tema suurimad püüdlused pidi teoks tegema Mats.

Vaikne ja roidunud oli pärastlõunane aeg, kui Mats vannitoast väljus, vaikne ja ahvatlev oli Hanna. Nad sõid mureleid, nad armastasid teineteist, nad süütasid sigarette ja jõid väikestest klaasidest tilkhaaval kodus soomurakate peal tõmmatalastud likööri, Hanna ema tehtud ja Hanna ema kandekotis tütre korterisse toodud likööri.

Eluhetked sarnanesid mitmete varasematega selles korteris, ainult et Matsil polnud vaja tõusta ja köögilauale kuhjatud raamatupakkide taha istuda, diplomitöö oli kaitstud, riigieksam antud, kööki oli asja vaid köögitoimetusteks.

Vaikselt sööbis nende ellu seegi õhtu, õhtu Hanna korteris, kus Mats ju ei elanud, ta elas oma vanematekodus Tina tänaval, ent õnneks polnud Matsil mingit kalduvust arutleda, kummal pool on tema õige koht.

Õhtu süvenedes põrkas tuppa majade vahel kajavaid hääli, hajus õhus ja põrkas tuppa neid kahte mitte millegagi riivavaid rämedaid fraase, ükskõikselt jorutatavaid laulukesi:

. . . Ja Elsa esmaspäev,
Therese teisipäev,
Karoliine kolmapäev,
Natalie neljapäev
ja reede Roosike
ja laupäev Liisike
ja pühapäeval paks Pauliineke.

«Mul on ükskõik, missuguseid lilli ja kui palju sa mulle tassid või milliseid mänguasju sa lapsele ostad,» ütles Hanna Matsile. «Ära too mulle üldse lilli, Mats Jakob,» vahtis Hanna lämbes öös alasti kušetil lamades aknast välja Mustamäe taevasse, «tee endast ka reaalsuses see mees, kes sa tegelikult oled!»

2

Suvepuhkuseaega justkui ei tekkinudki, nad käisid Hannaga vaid paar korda seenel Valgejõe suurtes puhastes männimetsades. Juulis-augustis tegutses Mats Hanna korteris: puuris betoonseintesse üha uusi ja uusi düübliauke (neid läks tarvis üllatavalt palju), värvis üle aknalauad ja uksed, tegi ümber, silus ja värvis seinakappide sisemusi, lakkis parkettpõrandat. Osa ajast kulus ka vanematekodule, kus ta tegeles analoogiliste asjadega: pani tapeeti, värvis põrandaid ning pealegi lõhkus talvepuid. Needki toimingud segunesid alates augustist esimese töökoha elamustega, töökoha, mis hiljem osutus küll mugavaks, kuid algul sundis pingul olema. Uus roll.

Mats jäeti tööle kateedri juurde. Ta istus poolkeldrikorrusel omaette toakeses, tema ametinimetuseks sai laborijuhataja, sisuliselt tähendas

see, et ta pistis ringkirju vastavaisse kaustadesse, kirjutas alla arveile ja helistas mehaanikule, kui mõni masin rikki läks. Masinaid oli mitukümmend, alates noaaegseist vändaga «Felixitest», edasi tulid elektrilised klahvarvutid, perforaatorid, faktuurmasinad. See oli arvutusmasinate laboratoorium.

Tõsi, arvutid hakkasid remonti vajama alles hiljem, septembris, mil labori seinte taha auditooriumidesse tulid tudengid ja asusid nendega klõbistama ning ragistama. Tudengid õppisid neil töötama, tegid kontrolltöid ja andsid arvestusi, tudengid tulid ja läksid.

Mats istus tuppa peitunult oma laua taga, seintetagustest masinatest ümber piiratud, ta oli ametis, harjus puhvetis hommikust sardelli ning sööklas komplektlõunaid sööma, proovis harjuda ka miinimumieksamiks õppima. Viimane oli tema põhifunktsioon. Mitte nostalgiline kohatäide, vaid eksameiks, tähendab ka aspirantuuriks valmistumine. Tehes kohe ära kogu kandidaadimiinimumi, pidi Mats automaatselt vabanema aspirantuuri sisseastumiseksamitest ning kolm aspirandiaastat jäänuksid puhtalt väitekirja kirjutamiseks.

Viimase seenelkäigu tegid nad Hannaga septembri keskel. Saadi veel pilvikuid, puravikke, kõige rohkem riisikaid; nööpjaid, karvaseid, lehterjaid, tumepruune, punasevöödilisi, valkjaid, kirbe ja erksa lõhnaga lihavaid olevusi. Nad olid metsa sõitnud väga varase bussiga ning poolest päevast tagasi tulnud. Koju jõudes vahetas Hanna riided ja läks kohe välja, tal olid omad kohustuslikud arsti juures käimised nagu rasedatel ikka.

Mats istus üksinda Hanna korteri köögis ja puhastas seeni. Metsas vali palju tahad, kodus selgub ikka, et mõni ussitanud on seas. Ühtlasi puhastas Mats seenekübaraid mullast ja metsaprügist, eriti kupatamata tarvitatavaid kuuseriisikaid ja nätskeid kasepuravikke. Mats töötas spetsiaalse seenenoaga, mille plastmassist varre ühes otsas oli kõverik tera ja teises otsas väike hari. Nuga oli vanematekodust tänaseks kasutada võetud. Kiiskav tera, punane plastmass ja nailonharjake mõjusid köögilaual lasuva seenekuhila kõrval tsiviliseeritud maailma imeväikese, kuid liigutavalt kontsentreeritud ilminguna. Ja see väike praktiline nipsasi, Matsilgi esmakordselt käes olev, mõjus just selle ajahetke esemena, millel ei olnud varasemate aegadega mingit pistmist.

Mats lõikas «Solingen»-teraga ja tegi harjaga sips-sips. Vaikne korter, vastne korter, nüüdse aja ruumid, Matsi nüüdne aeg, nüüdne töökoht, Hanna nüüdsed käigud, kõik sulas ja seostus, kõik vajus rahuliku laia, haaramatu elupinnana noore mehe ümber laiali, sirutus ahvatlevalt avaraks ja turvaliselt ühtlaseks kihiks.

Seenehari tegi sips-sips, veetorustik korises ja vappus kusagil allkorrustel, radiaatorid kuumasid esimesi päevi sel sügisel, õhk oli kuiv.

Suhted oma vanematega olid Matsil soojad ja ükskõiksed. Nemad ei teadnud Hannast midagi. Mats oli juba instituudi esimestel kursustel täielikult iseseisvunud, ta tundus vanemaile piisavalt aruka ja varakult küpsema hakanud pojana, keda võis ilmas omapead jätta, peaasi, et ta vahelgi õigel ajal lõunat sööma tuleks, peaasi, et ta perekondlikest tähtpäevadest kinni peaks, peaasi, et ta kodus aitaks, kui see tema õppimisi ja töid ei sega. Nii vähestest tingmärkidest piisab, et stabiilse

jõukusega rahulikes kodudes säiliksid välised sidemed, säiliksid looduse poolt antud suhted, ei olnud vanemate ja poja vahele tarvis kirgi ja kannatust, igatahes Matsi arust mingil juhul mitte.

Nende kodus hõljus juba ammu kindlustunnet toonitav ükskõiksus, sest milleks mõelda välja sidemeid peale bioloogiliselt kinnistunute, kui viimased püsivad niigi. Elude keerdumised, elude sõlmed on meis enestes, nii tajus Mats juba varakult, murdeeas.

Ja alles nüüd, viimastel aegadel, lisandus sellele vahekorrale Matsi ajus mingi kõrvalmaik. Varsti on ju nendegi laps sündimas, see päev tuleb aina lähemale ning selle kaudu läheneb ka aeg, mil tema, Mats, peab seni nii meeldivalt pinnapealses vahekorras korrektiive tegema. Siis ei määra enam tema, vaid too praegu veel olematu, olgu poiss või tüdruk. Too tuleb ja paneb omad reeglid maksma, sulgub omade seinte taha.

Ah, mõttetud, kurvad arutlused, leidis Mats tavaliselt ruttu. Aega on. Niikuinii läheb kõik teisiti kui arvad.

Võib-olla laob laps kunagi kõik oma südamelt sulle välja, nii et paha ja piinlik. Ah, ohtusid on palju, milleks neid sõnastada.

Nüüdki oli Mats tüdinenud. Vanni tahaks, siin on see vesi ikkagi kohe võtta, Tina tänavas peab vanniahju kütma, ei viitsi. Vanni või pikutada tahaks. Mats kõigutas end kolmejalgsel taburetil. Hämar oli juba, aga tõusta ei viitsinud. Seened on puhastatud, hämar ja tüütu. Ei tahakski enam siin olla, leidis Mats lõdvalt ja võpatas samas. Mida see mõte pidi tähendama?

Ta muutus valvsaks. Lai elupind, mis enne nii avardunult ja raudse rahuga tema kujutlusis laotus, tõmbus kokku ja jäigastus. See oli uus hetk, see oli talle kusagilt tuttav, ent samas täiesti uus tundeidu, mis sisemusest kasvas. Siin olla? Mis see tähendab?

Ometi ei puudutanud see Hannat, Mats tundis äkki kramplikku, varemolematut, näljast tungi Hanna poole.

Mis asi see on, mingi näriv kummalisus? Ning siis sai Mats aru, et temas lihtsalt elustus ammune, seni steriilseks jäänud mõte tulevikust ja endast. See taju kõrvetas äkki nii nõudlikult ja ägedalt. Kurat, mõtles Mats, tahaks teada, mis ma ka maksan, tahaks teada, mis ükskord saab, mis minust saab.

Ja seal, köögilaua taga taburetil koogutades, pimedas septembriüksinduses, seenelõhnalises kivikambris, tundis ta oma alati vaikselt voolavasse verre koondumas nii lämmatavat jõupurset, et sellega ei osanud midagi peale hakata, seda oskas ta vaid sulgeda, säilitada, kõhulihaste krampudes endasse vajutada.

Sadas halli septembrivihma, sadas liivasse imbuvat, loikudeks kogunevat vihma, hakkas sadama ja sadas päevi, et tuleks hilissügis, et tuleks talv, lumi, jää, kõik üks ja sama element eri ilminguis, et sulada, auruda õhku, kaduda, et niisutada viljapuude õitsemist, et märkida aja liikumist kõigile arusaadavalt.

JAAK JÕERÜÜT

3

Indrek sündis veebruaris. Poja sünnieelsed kuud kujunesid isale mõneti raskeks. Möödunud suvi oli olnud ikkagi esimene tegelik elusuvi, kus puhkuseaega napilt, veel ei olnud Matsi füüsis harjunud kiirelt libiseva ajaga, mis tuleb endal jagada vastavalt oma elutaotlustele, mida ei normeeri rütmiliseks õppeveerandid, sessid, praktikumid, mil sinus eneses hakkab uurduma su elujoon.

Mats oli juba aasta alguses, kesktalvel pisut roidunud. Ta võttis raamatukogust ameerika tuntud lastearsti Benjamin Spocki vene keelde tõlgitud teose ning luges seda tööl. Ta tahtis end teadlikumaks muuta, ta oli harjunud raamatuid läbi töötama, raamatuid, millel vähegi süsteemi ja üldistusoskuse hõngu juures. Enamasti olid need statistika, majandusliku analüüsi, juhtimisteooria, planeerimisküsimuste, rahanduse valda kuuluvad. Lastearst Spocki raamat oli tark, läbinägevalt ja intelligentselt kirjutatud, sellele arusaamisele ta küll lõpuks jõudis, ent kahjuks just kõigepealt sattus ta peatükkidele, mis puudutasid valusaid kohti, nagu suhteid sugulastega, käitumist külalistega; lahke pealetükkivusega mõjusid ka leheküljed isa tähtsusest, pisut ängistavalt ja hirmutavalt otsesed lubadused peatselt saabuva depressiooni kohta.

Ta ei pannud lugedes tähelegi, et pärast lapse sündi järgnevat depressiooni tõotatakse emadele, talle tundus, et need leheküljed käivad nimelt tema kohta, et tark mees teisel pool ookeani on ära aimanud ka nende elujuhtumi ning sel puhul tekkivad tunded ennustuslikesse fraasidesse verminud. Ja päevad tiksusid hoiatavalt.

Oli terav talveilm, lund ei sadanud, asfaldirajad mustasid, teede äärtele oli kuhjatud määrdunud lumevalle, kui Mats Hannale taksoga haiglasse järele sõitis. Teadmine, et tal on poeg, et ta poeg on juba mõned päevad selle maailma õhku hinganud, ei muutnud veel midagi, sest Mats oli end eelnevail nädalail häälestanud vaid tollele hetkele, mil ta last oma silmaga esmakordselt näeb. Laps kehastas uut elukomponenti, tundmatut jõudu, mille nad Hannaga kahekesi olid lahti päästnud, peibutavat, aga ka abituks muutvat nähtust. Ning Mats kartis eriti, et tolle väikese keha, abitu, suhtlemisvõimetu, veel embrüonaalse hõnguga isetu olendi ning temas kujutluslikult kehastuva, aukartust äratava abstraktse tundmatuse vahel tekibki see ületamatu kuristik, millest tuleb pettumus, närvilisus, depressioon.

Veel mõne minuti kestis ohuootus. Kui ta last juba nägi, kui nad Hannaga juba auto tagaistmel istusid, siis vaikis äkki kõik, hetk oli käes, ümber taastus jällegi lumine kiiskav päev, ümber laotusid jälle taevakülmust meenutavad lumeväljad, mis sellest, et tahmunud ja majadega pikitud.

Kujutlusse manatu ja tegelikkus ei kattunud selgi korral, laps oli vaid üks fotodelt elustunud suuresilmaline olevus. Beebi. Tal oli nahk, oli hääl, tal olid inimese tunnused.

Hanna ema hakkas käima ja ka ööbima Hanna juures. Hanna läks võrdlemisi varsti taas tööle. Töökaaslased võtsid ruttu omaks enesekindla Hanna suhte: see oli Hanna laps, ja kõik. Liiati koorus tagantjärele välja, et mitmed ta naiskolleegidki, meestest rääkimata, ei olnud

Hanna figuurist osanud midagi välja lugeda. Nii mõjus ta äkiline töölt ärajäämine (kaks päeva enne sünnitust) paljudele piisavalt hämmastava faktina ning õige elevusaeg isaduse kuluaarseks tuvastamiseks lahustus segaduses olematuks.

Mõne kuu möödudes selgus, et sootuks mugavam kõigile on viia laps Hanna ema juurde, vastupidise asemel. Hanna isa oli surnud, ema elas üksi kahetoalises väikeses korteris Ülase tänavas, kahhelahjuga ja vanniga korteris, Hanna endises kodus.

Hannal tuli programmeerijaameti tõttu tihti ka hilisõhtuti ja öösiti masinasse minna. Nii nimetati raali puldi taga istumist, see oli tarvilik koostatavate programmide läbilaskmiseks, kontrollimiseks. Raale kasutati võimalikult suure intensiivsusega, seega ei sõltunud kasutamisajad niipalju inimeste endi tahtest kuivõrd võimalustest.

Kujuneski nõnda välja, et laps jäi mitmeks päevaks, siis nädalaks ja kauemakski vanaema juurde. Hanna käis sealt küll iga päev läbi, vahel ka päris hilja, vaatas vaikides last, jagas väsinud, ent rangel häälel oma emale korraldusi ja sõitis koju.

Ei saa me iial teada, mida mõtles Hanna ema Matsist, oma tütrest, nende lapsest, kelle või mille järele (sugulussuhted, konventsioonid, lillevanikud taksokapotil) temagi tegelikult puudust tundis. Või otse vastupidi — kas tedagi miski selles tavapärases ametlikkuses juba loomuomaselt ei heidutanud.

Mats leidis, et Hanna emal ei saa pähe kerkida vähemalt üht, Matsi arvates omaaegse kasvatusega inimese jaoks küllalt masendavalt kõlavat fraasi — lapsega tüdruk, sest Mats oli ju olemas. Kuidas põhjendas Hanna oma emale nende praegusi eluvaateid, seda Mats ei uurinud, ta usaldas Hannat siin täielikult. Nende pikad kõnelused puudutasid hoopis teist muret: et Hanna ema ainult ära ei tüdineks. Nad ei lasknud Hanna emal kulutada lapse eest hoolitsemisele kopikatki oma raha. Nõnda oli Hanna vaid intuitsiooni varal võimaliku täpsusega loonud olukorra, kus ema oli ainus nende saladuse teadja, noorte inimeste ellu pühendatu, ning keset käegakatsutavat vanaduseüksindust oli talle avanenud ainus kanal praegusest elust osasaamiseks: saladuse ja lapselapse kinnimakstud hoidmine. Hanna aimas, et näivalt ainsa vanavanemana oli ta ema ego, see loomulik inimalge, õigest kohast puudutatud, see korvas paljut muud, tavalisemat.

Hanna ei näidelnud kramplikku sõltumatust Matsist, ta oli tema ise. Üheksa naist kümnest oleksid Hanna asemel pärast lapse sündi vahetevahelgi oma plaane korrigeerinud, märkamatult käibetrafaretti laskunud, ning statistilistesse andmetesse oleks lisandunud üks ühik — perekond. Kuid Hanna tajus kindlalt: kord pähe võetu p e a b realiseeruma, ja nimelt tema erandlikus loomulikkuses on suhtlemisel Matsiga tema jõud ja Matsi võimalused.

Aega on, aega pidi olema.

Ükski lüli ei logisenud, seda tajus ka bioloogiliselt nõrgemate instinktidega mees, elul oli võlu ja salapära. Pealegi süvenes Matsis talle tähtis tõdemus: nad sobisid Hannaga seksuaalselt väga hästi. Nad olid jõudnud üha uute kogemusteni, olid jõudnud kõrgel argielu kohal kummuva avaruseni. Mats teadis, et nende füüsiline teineteisele-vasta-

vus pole sugugi harilik, et see on suur juhus, ning et sellest teadmisestki ammutavad nad vastastikku veel kaua midagi kordumatut.

Aasta kulus üha kiiremini. Kevad lipsas mööda, suvi lipsas mööda, Mats aitas Hannal korterit viimistleda. Hanna ise tajus oma vanust ja soove endiselt äärmise selgusega.

Ala, kus ta lausa halastamatult käitus, oli Matsi tegevus. See oli lihtsalt energia, mida ta valimatu (või hoopiski täpselt doseeritud?) jõuga Matsisse surus. Ning Mats õppis, tegi ära kolm kandidaadimiinimumi eksamit neljast kohustuslikust.

Siis oli käes oktoober.

Ühel hommikul kutsus kateedrijuhataja Matsi alt kambrikesest enda juurde ja esitas lakoonilises vormis ühe pakkumise. Kui Mats tahab, võib ta oma töölaua taga edasi istuda. Kui ta tahab, võib ta aga koju jääda, saada kakskümmend rubla rohkem palka, aega oma äranägemise järgi kasutada. Sel juhul pidi ta muutuma laborijuhatajast üheks kateedri lepingulise töö täitjaks nooremteaduri sildiga. Mida annaks too lepinguline töö? Kogemust! Praktilist materjali! Ja kes pärgel seda teab, ehk ka midagi dissertatsiooni jaoks. Kuid igal juhul rohkem kui laua taga konutamine.

Pärast istus Mats taas oma töötoas ja vahtis üksisilmi kartoteegikasti.

Ta peab järele mõtlema. Mida ta otsustab? Selliseil puhkudel ei öelda kohe jah või ei, tuleb kaaluda ka siis, kui midagi kaaluda pole, see on reegel, on kohustus. Jah, jumal nende poolt- ja vastuargumentidega, tegelikult olid mitmed otsused Matsis ammu valmis. Matsil oli auahnust, seega ka siiani täiesti kasutamata sisemist valmisolekut, tõelist kirge muutuste, uute situatsioonide endasseahmimiseks. Leiduks vaid mehi, kel oskust teda rakendada!

Sel päeval ujus Matsi olemusest pinnale hoopis teine varjund — kuidas olla? Sest endamisi oli ta veendunud, et selliseid otsustamisi, selliseid mees-mõtleb-järele lavastusi pidi tema elus veel tihti ette tulema, see oli vältimatu, sest nii ta tahtis.

Ning töölt sõitis ta trammiga Ohvitseride Maja juurde, pöördus sealt paremale, ristles mõne minuti punases oktoobriõhtu päikeses, vanadel tänavatel, ning keeras sisse ühte kangialusesse.

Väike mullane siseõu, mida ülevalt poolenisti kattis suure kastani lehestik. Võrdlemisi räämas siseõu, mädanenud seintega kuurid, lagunenud astmetega puutrepid tõusmas lageda taeva all teisele ja kolmandale korrusele, ühe keldrikorruse uksel roostetanud silt «Veemõõdusõlm».

Rein elas õnneks vähemalt kivimajas, selle välisuks avanes siseõue; muidugi vanas, ent kapitaalremondi läbiteinud kivimajas.

Imelik, kõigil on sõpru ja tuttavaid palju, kuid vähestest mäletatakse, kus esimest korda kohtuti. Igasugused malevad, laagrid, ekskursioonid, labrakad on haakunud nooremate ellu, rääkimata vanemate põlvede eluküllastusest. Lugematu arv nägusid, lõpmatu «sinade» ja «teiede» vahel laveerimine. Reinuga oli aga kõik selge. Nad olid kohtunud Prahas, see tähendab, et seal olid nad juhuse sunnil sõbrunenud. Rein ja Mats olid ühes turismigrupis, Mats kui tudeng-aktivist ja Rein, Matsist kuus aastat vanem, noorte teadlaste nõukogu tegelasena.

Rein ja Mats sattusid äärelinna ühiselamus ühte tuppa elama ning klappisid hästi. Hilisõhtul, väsimust eirates, läksid nad linna peale ning kesköö ni «U Flekŭ» tüsedate tumepruunide puulaudade taga pigimusta õlut timmides said teineteisest mõndagi lähemat kuulda.

Erinevalt tavalistest reisitutvustest kohtusid nad ka hiljem päris tihti. Olid ju mõlemad TPI mehed, tipikad, rauakooli poisid, mis siis, et Rein diplomiga elektrotehnik ja Mats esialgu alles diplomi poole pürgiv majandusteaduskonna üliõpilane.

Kes teabki täpselt, miks meil on sõbrad ja miks me läheme nende juurde. Maailmavalulised dispuudid on võimalik maha pidada äärmiselt paari tutvusaasta jooksul — kõik need targutlused põhimõtete, käitumisjoonte, hobide, ühiste tuttavate üle. Ja siis ei teagi enam, kas hakkab domineerima harjumus või naksatab sees kiivus sõbra teiste tuttavate vastu, eriti veel siis, kui sõber mõni aasta vanem. Ah, kui komplitseeritud tegevus on sõbra pidamine! Kui me alati teaksime, mis järgneb igale uuele kohtumisele, mis sellest hargneb!

Muidugi, peale harjumuse ja kiivuse peab olema veel midagi nähtavat, reaalset, mis kaht meest sageli ühte viiks. Mis Matsis Reinu huvitas, seda Mats ei teadnud, Rein oli liiga kinnine. Hingesugulus, öeldakse sel puhul vabandavalt. Matsi aga võlus jätkuvalt Reinu suur tuttavate hulk, see tähendab, tema oskus nimelt selle ja tolle päris kaugele jõudnud mehega asjalikus endastmõistetavuses lävida. Mitte niivõrd mehed ise, mitmed neist, olgugi juhtivail kohtadel, tegutsesid ju Matsile võõrastel aladel. Seega lävimistehnika, põline — kuidas see käib!

Teiseks, Reinu juures sai muusikat kuulata. Ajuti oli tapvalt tüütu, kui Rein, väites, et potentsiomeeter ragiseb, silmapilk oma aparaadid lahti lammutas, nii et talumatuil hetkil äkki kuulamine läbi sai, vähemalt normaalne, lõdvestav, õdus kuulamine. Kuid sellegagi oli Mats mõneti harjunud; tema vanematekodus poleks mingeid plaate ega linte keskmisest kõvemini mängida tohtinud, isa-ema olid selles suhtes labaselt ranged. Ja muidugi poleks tema nii andunult muusikamasinatega jännata tahtnud, nagu seda Rein tegi.

Ajuti liipas läbi tubade küll Reinu vanaisa, korteriomanik, kuid tema oli poolkurt ja natuke imelik. Mats oli peaaegu kindel, et täisvõimsusel vappuv elektronmuusika jõudis vanaisa ajju karske maheda inglisvalsina. Raske ette kujutada, et kunagi oli vanaisa Edgar käinud maakondades metsavendi hävitamas, must nahkmantel üll, revolver kabuuris, varakult kiilaks tõmbunud pealagi külmas sügisvihmas läiklemas.

Mats helistas ja äkki tõusis kurku ärevus. Ta kuulatas, väga vaikne hetk, rõske kõrge trepikoda, aga ei, see oli Matsi isiklik ärevus, siinsega seostumatu, millegagi seostumatu. Nahkpintsakuga mees tegi ukse lahti, tugev mees, pool pealage paljas, rohekaks toonitud klaasidega prillid ees.

«Sul uus kuub, jah?»

Rein ühmas: «Sada viiskümmend kulli.»

«Kus tehtud?» katsus Mats ühte hõlma.

«Komisjonis. Võta maha, mis sa ootad!»

JAAK JÕERÜÜT

Mats surus oma tolmumantli nagikonksu otsa, kus nagu alati rippus kolm pärastsõjaaegset võimsat tumehalli drapp-palitut.

Mats läks tuppa, kuid ärevus ei olnud kadunud. Alles siin, Reinu juures, läbinisti tuttavas korteris, milles aga puudus kodu igapäevasus, tajus Mats, et ta erutusseisund polnudki väljamõeldis. Tähendab, mingi muutus oli tõesti toimunud või varitsemas.

«Kesse tuli?» kostis röögatus kõrvaltoast.

«Mats!» hüüdis Rein tüdinult.

«Mats, Mats,» kostis taltunud pomin.

Rein läks kööki, tema osa oli läbi, kuid Mats ootas ja kohe tuligi tuhvlitega liipides vanaisa Edgar, ilmus nagu alati kahe lahtise uksetiiva vahele, seisatas seal, siis liipis Matsi poole, tumesinisesse ülikonda riietunud, heledad põhjamaised silmad igavesti veekalkvel ja käes klaassuhkrutoos tükksuhkruga. Mats astus talle sammu vastu ja võttis tänades toosist kaks tükki.

«Piparmündiga, selge häälerohi!» pasundas vanamees lõpetuseks ja läks ranget suujoont hoides kõrvaltuppa tagasi. Rituaal oli läbi.

Mats pistis suhkrutükid hajameelselt suhu ja istus diivanile. Imaluse ja karguse segu levis keelelt alla, sisemusse. Mõne minuti eest üleskerkinud ärevus muutus ebamäärasemaks ning vajus väsimusena jalgadesse. «Rein otsib köögis klaase taga,» mõtles Mats. Reinul olid joogiklaasid alati köögis, väikeses umbses akendeta ruumis, kus söögilaua kohal rippus vana, narmastega, gaasitahma tõttu värvuse kaotanud siidabažuur.

Diivani vastas, punasest puust kummutil seisis kindlalt masajas portselankell, mille sihverplaadi kohale naaldusid põsk põse vastu kaks läikivat isikupäratut lapsukest.

«Oktoober,» mõtles Mats, «toad on täis kunstlikku valgust, kalad poevad sügavale, vesi tumeneb, talv tuleb, Hanna paneb jalga valged soojad poolde reide ulatuvate säärtega püksid. Mõne aja pärast hakkan ma varahommikuti bussidega komandeeringusse sõitma, talvel on bussid jahedad, tuleb tõmmata krae kõrvuni ja tukkuda istmel ebamugavas poosis.»

Kui Rein tuppa tuli, selgitas Mats talle lühidalt tänase ettepaneku sisu. Rein valas «Becher»-likööri.

«Jah? Ja kes su ülemuseks jääb?»

«Lepingu juures või?» ei saanud Mats täpselt aru.

«Nojah, vastutav teostaja või mingi selline formuleering seal ju on,» ütles Rein ükskõikselt.

«Üks kateedri dotsent, Soovik.»

«Sooviku Jüri või?» imestas Rein. «Segane ots, aga ilmselt tasuv.»

«Miks segane?» küsis Mats automaatselt.

«Ei tea, tundub nii, kus mina tean, ega ma seda sinu majandust niikuinii ei tunne.»

Karlsbad, Becher. Väga mõnus likköör. Metsarohtudega tembitud. Paljud seda jooki ei hinda, Mats aga küll. Rohekas ja mõru. Rein tunneb Soovikut. Rein kuramus tunneb paljusid, aga ise on nii talitsetud, nii rahulik. Nojah, ega arutada olegi midagi, Rein on päri, see on Matsi asi ja Matsi elu.

«Hea küll,» tõuseb Rein püsti, «väike seanss?»

Turske mees astus aparaatide juurde. Makk, valjuhääldid, võimendi või mis, juhtmed, kõrvaklapid. Ta liigutused olid väga koordineeritud, ilme süvenenud, Matsi sõber Rein, kellel ka kodus nahkkuub seljas. Ja seal ta oligi, tema, Mats, tehnokraat, TTR-ajastu produkt, kõigi boheemide poolt põlatud ja tõugatud, aga ometi nii lähedane nendele, kui me sellele vaid mõtleksime! Mats Jakob, ehtne tehnokraat, istumas teise samasuguse juures diivanil, mõlemal suured kõrvaklapid peas, kuulamas kvadrot, KVADROT, *sound of music*, mitmest ruuminurgast teda ründavat muusikat, kõik need nurgad kõrvaklappides koos, kõik tema kõrvus, kõik temas. Tema, Mats, kogu aastatepikkuselt treenitud võimega nüüd juba kvadroks muutuvat muusikat trotsida, põlata kaugeks neid helisid, mis pisut noorema põlvkonna tema silmis nii loiuks, lõdvaks, heterogeenseks on teinud, ebaasjalikuks, põlgustväärivaks, tühjaks. Tema, istumas ja vastu panemas, nii nagu ta kõik need aastad sellele on püüdnud vastu panna, neile helidele, neile ruineerivaile helidele, mida üles kirjutada vist ei saa. Ja ei saa. Ei saagi vastu. Miks? Miks üks tehnokraat (kel see nimetus lõputult kõrvus) ei saa vastu neile lõputuile nootidele? Mõtlev mees, analüüsiv mees, järeleandmatu, kus on su kaitse? Kvadromuusika, masinmuusika läbi paljude masinate su kõrvus.

Vibraatoritel, süntesaatoritel, raalidel toodetud helid, Matsi poolküpsuse helid. Neis ja nende saatel ongi arenenud ning põlguse ja lembuse vahel kõikunud tema emotsioonid kõigi nende agooniaid, kosmogooniaid, meeletust, meeleheidet, unelmaid ja tundmatust kandvate helide vastu, ja küllap jäävad kõikuma. Jah, kuidas ka Mats ei armastanud lahterdusi ja kindlapiirilisi astmestikke, see mittelineaarne suhe, see väike pelgupaik pidi jääma talle ikka kaardistamata sisemaaks.

Rein läks toast välja.

«Olukorrad muutuvad, ajad saavad ümber,» mõtles Mats endamisi, verre tungivate helidega harjunult, ennast nagu vannivees lebamas tundes. «Kui nüüd ütleks Reinule, et mul on laps. Ükskord ju niikuinii ütlen? Või ei ütleks? Läheb ehk paljuks ühe õhtu kohta, leping ja laps korraga?»

Portselankellad mõõtsid aega, elektripirnid neelasid energiat, vanaisad hääbusid kõrvaltubades ja iga põlvkonna mehed mõtlesid seda kõike fikseerides neile nähtustele uusi tähendusi külge.

Magnetlint libises üle helipea, aeg liikus mitmekordselt, salvestatu taastus, süntesaator sünteesis taas, sekka taustaraginaid, juhtmed ulatusid kõrvaklappideni ning vaid kuulmekäikudes kandis taastatud helisid õhk, üks algelemente.

4

«Helistasin Soovikule,» lõpetas Rein esikust tulles Matsi tundelised sekundid. «Lähme õige sinna, ta ootab meid kolmveerand tunni pärast.»

Ei, harva meenus Matsile, et Reinul on kodus telefon, sest siia tul-

les polnud tavaks ette helistada. Aga Soovik, tema muidugi on teistsorti mees, tema juurde möödaminnes juba sisse ei saja. Mats tundis tarvet asjalikuks muutuda. Kulub veel nelikümmend viis minutit, siis heliseb veel üks uksekell, ilmselt mahedakõlaline: dumm-dumm...

Ning nad läksid. Lühikese jala kaudu üle Toompea, jala Lilleküla uute majade poole, sest pigem kümme minutit hiljem kui minut varem kohal olla.

Paldiski maantee sauna uksest väljusid õhetavad vanamehed, paksud kaelad paljad ja portfellidest paistmas isiklikud vihad. Samas aga astus Reinu ja Matsi teele nendevanune mees, üks sedasorti mees, kelle kohta tavatsetakse öelda küll pätt, küll joodik, küll kaltsakas, kuid kelle välimust ega elukäiku need fraasid ammendavalt ei ava.

See isand küsis viitteist kopikat. Rein ees, tahtsid nad temast äraolevate nägudega mööduda, aga vend oli visa ning sammus nendega kaasa. Seisatati.

Võõras vaatas nende otsa väga kurbade tumepruunide silmadega. Ega ta nii räpane olnudki, pigem süvendas eelarvamuslikku muljet mehe tugev päevitus. Nii ta vaatas, tõepoolest kordamööda pikalt neile mõlemale näkku, endal pea kergelt viltu.

«Kuule,» sosistas ta Matsile, «tegelikult oleks õudselt raha vaja... Sa mängi minuga...»

Mats peaaegu et võpatas, kümnendas klassis käidi hulgakesi Glehni pargis jaanituld tegemas, keegi neist elas lähedal, oli toonud kodust vana autokummi, seda siis põletati, kena tossav lõke oli. Peagi liginesid kaks valgetes nailonsärkides purjus meest, hakkasid nende põlevat autokummi kepiga püsti lükkama, et seda minema veeretada, Matski lähenes meestele tavatu ägedusega, see tähendab, käskis valjul häälel neid minema minna. Põlev kumm prantsatas tagasi külili, üks meestest nihkus Matsile külje alla ja sosistas: «Võta käest kinni! Võta käest kinni!» All, reie kõrval rippuvas kämblas, mida ta Matsile pakkus, oli lahti tehtud pisike taskunuga.

See mees siin tahtis, et Mats paneks mündi, viieteistkümnekopikase valge mündi tema peopesale. Rein seisis liikumatult, Mats kaalutles hetke, siis soris taskutes, pistis tollele raha pihku.

«Sa vaata siia,» jätkas pätt tasasel häälel, «nüüd ma panen oma raha ka sinu oma kõrvale, aga sina ütle üks arv.»

«Üksteist,» ütles Mats huvitatult.

«Ai-vai,» tegi pätt korraga vana juudi häält. «At, kui läbimõtlemata, mul oli kaksteist. Napp võit! Kas teeme nüüd sinuga?» pistis ta rahad taskusse ja pöördus Reinu poole.

Rein hakkas naerma ja läks edasi. Seekord jäi too härra neist maha, nemad läksid, ümber loikude põigeldes, läksid mööda halvasti valgustatud Paldiski maanteed, viadukti alt läbi, läksid õhtuküpses linnaõhus, keemiatehastest nendeni rulluva haisuga segatud õhus, trollibusside surinast ning autode kirbest vingust täidetud kiire läiklemisega kõrvu.

Nagu kõlavad kaunid, kuid ebamäärase tähendusega sõnad, süvenes Matsis iga sammuga veendumus, et Sooviku juurde ta täna küll ei lähe. Ei lähe, ja kõik. Rein mingu üksi, ta on seal ka varem käinud, veel veerand tundi, siis jõuab ta üheksakordse maja juurde, siseneb

alluksest, sõidab liftiga neljandale korrusele. Keskealised dotsendid elavad ju ikka keskmistel korrustel, kõige alumisi ihaldavad südamehaiged pensionärid ning ülemisi, katusealuseid kortereid eelistavad Matsi-sugused.

Siis kõlabki mahe kellaheli, paariteistaastane neiu avab ukse, ta on kindlasti teksastes, sirgete juustega. Rein käitub kohe laheda esinduslikkusega, küsib, kuidas Triinul trennis läheb, mille peale plika talle kiiresti ja usalduslikult midagi tähtsat südamelt puistab, toaukselt aga jälgib kingade vahetamist susside vastu sm. Soovik, kuivetu väike brünett, kodustes beežides velvetpükstes, pehme halli pulloveri käised nooruslikult küünarnukkideni lükatud, käsivartel ja lahtises kurgualuses tihedad mustad karvad. Jälgib vaimustunult, teravate vilgaste silmadega, laksutab peopesaga vastu kintsu, säravalt peremehelik.

Viaduktist kuni Tulika tänava ristini mõtles Mats endamisi väga kiiresti keerulisematele või loomulikumatele ettekäänetele, ta mõtles, kuidas ka Reinu silmis jääda ühekorraga nii loogiliseks, viisakaks kui otsusekindlaks. Mitte et ta ebausklik olnuks, napp võit oli lõpuks vaid hea nali. Ka polnud tal erilist vastumeelsust Sooviku suhtes. Oli säilinud küll too kunagine esmane kõrvaltmulje Soovikust, hilisemais kokkupuuteis oli see tasandunud, suhteks muutunud, argistunud. See oli väga lihtne mulje: viiendal kursusel, kateedrist loengutes tehtud muudatusi uurima läinud, nägi Mats, kuidas Soovik oma laua taga istus ning ühelt kaugõppemehelt arvestust vastu võttis. Nende grupile Soovik ei lugenud. Soovikul olid suu ümber kibedad jooned ja ta vaatas oma keskealist tudengit jäiste mis-te-mulle-ometi-räägite silmadega. Selle juurde eksamile minna küll ei tahaks, mõtles Mats siis vilksamisi. Ja kõik. Ja kõik, see ei puutu siia, Mats soovis juba Hanna juurde jõuda.

Pähe jõudis õige mõte ning Mats ladus selle Reinule välja. Jah, misasja nad praegu meldima lähevad! Napsitama, naeratama ja üksteisele õlale patsutama! Oma jaa-sõna saab Mats kõige varem homme kateedrijuhataja käärkambris öelda. Milleks siis lapselik bravuur, see pole korrektne, ehk ebaviisakaski, ehk pugejalikki.

Rein ärritus.

Hea küll, ei ole pugejalik.

Nad vantsisid juba Mustamäe teed mööda. Ekskavaatoritehase hooned jäid paremale, seal, teise korruse kaetud akende taga on tehase arvutuskeskus, seal käis Mats esimest korda masinas, nagu ütlevad raalide kasutajad, nagu ütleb ka Hanna, programmeerija, Hanna, kes elab Mustamäel, Matsi kallis Hanna, saatuslik naine.

Enne Marja bussipeatust läksid nad Reinuga lahku. Võiks öelda, et nad lahkusid ettekavatsetult, see nägi nõnda välja, see pidi nii olema.

Mats tundis end kaunis erguna. Väikesed õigeaegsed otsused, mis sest, et pealtnäha tühised, kõditavad ju nii mõnusalt. Ning pealegi tundis Mats endas seda tabamatut jõudu, mis ei avaldugi milleski erilises, lihtsalt selles, et sõber Rein, temast vanem, kogenum, enamate sidemete, võib-olla et suurema erialase eruditsioonigagi, on temast tegelikult pehmem. See ei ilmnenud üksikuil varasemail puhkudel ega seekordki milleski olulises — tema polnud minister ja Rein ta asetäitja —, kuid see suhe oli olemas, nende iseloomudes.

JAAK JÕERÜÜT

Mats süüvis endasse.

Kiiresti kuluvad õhtused jalutuskäigud, kiiremini kui päeval, pimeduses liikumine teeb edasijõudmistungi iga hetkega üha suuremaks. Seal tagamail on poisipõlve õhtused suusatamised kodu poole, ikka kiiremini üle vanaroosa lume, rajakonarusi tajumata, kohe lõppeva teekonna lapselik hingestatus silmis. Seal ees sai olla ainult Hanna, praegu praktiliselt tema korter, tegelikult aga tähistamas paika, kuhu tema, Mats, peab viima sõnumi, mis, puutugu kui tahes palju Matsi elu, puutub niisama palju Hannat, nende omavahelist kokkulepet, nende täppissõnul väljaöeldud sidemeid, mille varjus nii vaikne ja magus on aduda truudust, armastust, elujanu.

5

Mats rändas teist korda selles õhtus tuttavaid radu mööda, seekord vanalinna asemel uuslinnas. Ta ületas Vilde tee ja Mustamäe tee ristumiskoha ning pööras poolviltu vasakule, mikrorajooni sisse. Hanna aken oli valge, see paistis juba eemalt kätte. Mats tundis jalgades väsimust ning sai äkki hämmastunult aru, et oli jala linnast Mustamäele tulnud.

Kooperatiivmaja välisuks oli seekord lahti; majas elasid küll mitmed usinad ukselukustajad, kuid nooremate korteriomanike ja eriti nende tuttavate mugavuse huvides jäi uks ajapikku üha sagedamini lukustamata. Nii oli ka loomulikum, sest oli ju Hannagi telefoni alles hiljuti saanud, all ukse kõrval ei olnud kellanuppude liistu — kuidas pidi hilisõhtune seltskond neljandale-viiendale korrusele pääsema, sinna juba kiviga vastu ruutu ei viska?

Matsil oli altukse võti muidugi olemas.

Vaevalt usutav, et Mats, viiendale korrusele tõusnud, snepri lahti keeranud, seestpoolt valge kunstnahaga polsterdatud ukse tagantkätt kinni lükanud, keset esikut seisma jäi ning siis selginud pilgul, ning siis uues valguses noid tuttavaid interjööre silmitses, vaevalt usutav.

Need olid ikka needsamad triibulised tapeedid, uste vahelt paistsid vaipkatted, väikeses toas hall, suuremas samblaroheline. Mats oli need oma käega paika sobitanud, oli vaipkatte paanide liitekohti õgvendanud, oli sünteetilist tapeediliimi lahustanud, oli avastanud, et võib kasutada odavat, kuid soome tapeetidega võrreldes efektsemategi mustritega (kullapurused ornamendid) tapeete, oli kardinapuult kõrvaldanud puuliistu, nii et laes jooksid vaid siinid, nende küljes mahedatoonilised soome kardinad. Vahekardinaid Hanna ei sallinud.

Toad olid täidetud Hanna juhendamiste ja Matsi kätetööga: sektsioonide kokkumonteerimisega, mööbli nihutamisega, nii et nurk jookseks nurgaga kokku, et mööbliriiete värvitoonid ei kisendaks ebasobivuses põranda, seinte, kardinate, akvarellidega; olid täidetud liimimise, pahteldamise, värvimise, puurimise, õgvendamise, rihtimise, kruvimise, silumisega.

See kõik ei olnud paljukirutud uustõusiklus, mis Hannat nii kirglikult ajendas valima, valima ja valima, see oli mingi sisemine rahul-

dusjanu, oma maitse millimeetrine järgimine. Hanna ei ihaldanud kristalli ja pärsia vaipu, Hanna ei vajanud norme, Hanna tahtis teostada ennast oma korteri kaudugi, see teostamine ei pürginud aga kapitalimahutustele, vaid ennekõike muljele. Pisut õdusust, pisut intelligentsimaigulist buduaarlikkust, pisut ratsionaalset puhtust, see oli hõng, milles Hanna end mugavalt tundis.

Kui Mats oleks tühja korterit omapead sisustama pidanud, siis oleks ta tingimata automaatselt lisanud interjöörile nüansse, mis pärit koduseist harjumusist: ehk ülearuselt nähtaval olevaid tarbeasju, ehk vanamoodsaid armatuure, traditsioonilisemat mööblipaigutust.

Ent Hanna tahtmistes peitus uusi võimalusi ning Matsile see sobis.

Mats lükkas välisukse tagantkätt kinni ja nõjatus selle vastu seljaga. Suurest toast tuli esikusse Hanna, hall seelik ja pehme tumepunane džemper seljas, džemper nagu ploomid, mida teeb uduseks kerge vahakirme, hilp, mille kindlat värvi raske määrata, nii täpselt sobiv Hanna naha ja seelikuga. Oli ta nüüdsama töölt tulnud? Hanna käes oli tolmulapp. Kuiv õhk, seintes raud.

«Sa oled alles tulnud?» küsis Mats.

«Jaa, kuskohast siia üles nii palju tolmu tuleb, mina ei saa aru.» Hanna pani tolmulapi väikese peeglialuse kapi sahtlisse.

«Seda ma kartsingi, et sind varem pole, ma käisin enne veel Reinu juures ja tegelikult tulin jala linnast siia.» Mats tahtis äkki rääkida. «Sa vaheta riided kohe ära, muidu istud mind kuulates seeliku kortsu ja pärast jälle häda käes või mina süüdi. Mulle tehti üks väike pakkumine.»

Hanna vaatas teravasti Matsile otsa, vaatas suurte pupillide tagant, omaenese elu seest, kuhu ükski ei pääse, sõõrmed ülahuule udemete kohal väga õhukesed.

Ja Matsil tõusis üks vana erutus jälle kurku, nüüd ajas see teda juba segadusse. «Püha jumal,» mõtles Mats, läks istus tuppa tugitooli, «mis asja see Hanna nüüd nägi? Mis asi see on? Nagu oleks ei tea mis lahti. Küll on totter, käi pool linna läbi ja paisuta kõik ülearu suureks! Nüüd peaks veel klaasikese veini jooma ja sentimentaalseks muutuma, siis oleksid peaaegu kõik ebakompetentsuse tasandi tunnused käes.»

Hanna tuli istus diivanile.

Mats rääkis Hannale kogu loo, ka Reinust, kes Sooviku juurde läks, rääkis ükskõikselt, kerge üleoleva valvsusega, nagu ta ikka oma asju oli Hannale rääkinud.

«Millal sa vastama pead?» küsis Hanna.

«Ülehomme või homme,» vastas Mats.

«Kohe homme hommikul lähed püüad ta kinni ja ütled, et oled nõus. Mida siin veel venitada!» Hanna naeratas. «Poisile tehti pakkumine, ah, ja tema arvab, et see nii lihtsalt käibki! Näed ju ise, et sedagi pidid sa üle aasta ootama.»

«Aga mis seal siis nii erilist on, leping kestab ainult pool aastat?»

Hanna ei teinud väljagi:

«Sind jäetakse koju ja makstakse selle eest raha. Kogu aeg sa virised, et seal all kamorkas on raske õppida. Vaata, ega sa tobuke pole, sa saad selle aja sees eksami rahulikult ära õppida, sa saad selle lepin-

guga oma mainet tõsta, ise veel räägid, et ehk saab sealt materjali väitekirja jaoks ka. Sinust endast, sinust endast sõltub päris palju, seda sa oled ju tahtnud, see ei ole väike asi, saad sa aru?»

Ja Mats teadis väga hästi, mida ta siit, Hanna juurest oodanud oli ja mida ta ei Reinult ega Soovikult iial kuulnud poleks. Ta teadis ja mõtles ise sedasama, mida Hanna talle äsja öelnud oli, aga üks asi on endamisi mõelda, teine asi on lasta endale öelda, lasta kinnitada triviaalseid tõsiasju. Pealegi, Mats ei salanud enda ees, et ta oli arvestanud ka teistsuguste reageeringutega, Hanna leidis vahel tema plaanides märkamatuid, pisikesi lünki ja paisutas need määravaiks. Hanna ei lasknud lõdvale ei teda ega ennast.

Seinalamp jagas tuppa enam hämarust kui valgust. Kaheksa kuu vanune Indrek magas oma vanaema korteris. Hanna tubade aknad vaatasid sinnapoole. Läbi hõreda kardina paistis tulikirja, Mustamäe katuste puhul nii erandliku tulikirja tagumine pool; arusaamatud sõnad, teised märgid. Ei ole olnud inimestel vanemaid müsteeriume kui valguse ja varju suhted, ei ole vastust ega vastupanu sellele. Kas tõesti ei mõelnud Hanna ega Mats taas ametlikule abielule, ükskord pidi see ju niikuinii tulema? Ei, teineteisele lausutud kinnitused olid jõus, olid endiselt ühise kasu nimel salvestatud. Veel oli tarvis mõlemal pingutada, vabaduseillusioon silmis, argipäeva eirates kuni selleks võimalus. Veendumuste side pidi üle olema paberlikust, iga uus päev oli taas proovikivi, salapärane külm proovikivi. Või oli nii lihtsalt kõige mugavam?

6

Oktoobri lõpuks olid lepingutingimused täpsustatud, ülesanne enamvähem piiritletud, finantsiline külg kooskõlastatud instituudi juhtkonnaga. Dotsent Soovik jäi lepingu vastutavaks täitjaks, Mats nn. töö teostajaks, aga need olid pelgad kirjasõnad. Tegelikud vajadused pidid dikteerima, mida kummalgi teha tuleb, need vajadused aga said selguda alles kohapeal, Võrus. Soovik kui kogenum mees oli küll eestvedaja rollis, kuid miski ei piiranud Matsi teo- ja mõttevabadust.

Lepingupartneriks, seega töö tellijaks, oli üks Võru ettevõtetest. Neid huvitas lepingu probleemistik eluliselt, neid huvitas nende igapäevase töö parandamine, neid huvitasid uued võimalused, mis kaugemalt ehk paremini näha. Soovik ja Mats pididki olema need distantsiga vaatlejad. Nende ülesanne oli uurida tegelike andmete alusel ühe väikelinna keskmise suurusega ettevõtte juhtimis-, arvestus- ja aruandlussüsteemi otstarbekust, teha juurutatavaid, reaalseid parandusi olemasolevate administreerimis- ja arvestuslünkade kõrvaldamiseks (kui lünki leidub, aga kus neid ei leidu!); nende ülesanne oli ka enda jaoks, tulevikuks selekteerida materjale üldistusteks, teoretiseerida, põhjendada, analüüsida, töödelda, leida uusi metodoloogilisi nõkse, kasutada analüüsivõtteid mitte mehaaniliselt, vaid olukorrale sobitades.

Nende udusevõitu sõnade taga peitus palju huvitavat ning Matsi jaoks ka pisut kõhedat. See oli elu, seegi oli elu.

Mats jäi vaba tööajaga inimeseks, Soovik muidugi jätkas loengute andmist. Nii koorus algusest peale välja loomulik tööjaotus: Matsile enam komandeeringuid, põhiliste andmete kogumine, Soovikule põhisuundade, tööetappide fikseerimine, hiljem ka otste kokkutõmbamine.

Mats tundis ootamatut tudengivabadust, ehk enamatki, sest nüüd polnud tegemist hinnete hankimisega matriklisse, vaid alaga, mis lõviosas pidi saama terve ta edasise elu sisuks. Probleemid ja nende lahendamine. Materjal ja sellest läbimõtlemine. Raamatud, juhendbülletäänid, metoodilised kogumikud, enda jaoks olulise väljavalimine. Elavate inimeste ja nende tegevust väljendavate arvude, ringkirjade, määruste, otsuste hindamine.

Leping kirjutati alla. Novembri alguses sai Mats kahekümne kuue aastaseks ning kohe pärast pühi sõitsid nad Soovikuga esimest korda Võrusse. Kuna Soovikul olid päevad loengute ja konsultatsioonidega üpris kinni, siis juhtus nii, et nad Tallinnas vaid paaril põgusal korral juttu said ajada. Soovik andis Matsile näpunäiteid raamatute kohta, mida too tingimata pidi läbi töötama. Soovik oli varemgi kateedri lepingulisi töid teinud, küll mitte täpselt sellel teemal, ent «majandus on süsteemne asi ning kogemus kallim kui kuld». Soovik oli innukas, Soovik oli ka innukas kontaktilooja:

«Töö teeme ruttu ära, kohe algul teeme ära, pärast istume ja kirjutame Tallinnas teoreetilise osa valmis ja ongi! Aga kohe hakkame pihta panema! Kõige keerulisem on niikuinii vormistamine, siis tuleb paljundamisega nõksutada ja allkirju korjata. Aga pole viga! Pole viga! Sinust teeme doktori, lase aga peal lõigata, meil on lehekülgi tarvis, ega need tehasemehed oma raha eest õhukest kausta ei taha, ikka paksu! Aga sinust teeme ükskord veel doktori valmis!»

Suur akvaariumbuss Võrusse läks välja varahommikul. Ei tulnudki istmel kössitada, buss oli soe. Soovik oli hommikul Matsist unisemgi, nohises rahulolematult. Mats istus akna pool. Soovik muutus ergumaks alles enne Tartut, Laeva teekäänude kohal. Ta rääkis Matsile:

«Ära sina nii kauaks ühe koha peale jää kui mina! Minu teooria on selline: esimesel aastal inimene elab uude kohta sisse, rabab tööd teha. Teisel aastal on juba kergem, siis on enamik nõkse teada, võib ühtteist sättida, ja kolmandal-neljandal aastal läheb kõik kuradi mugavalt, nii mugavalt, et viiendal aastal tuleb väike langus, rutiin, ja peakski kohta vahetama. Aga kus sa saad! Kus sa saad!»

Kuna Mats oma laborijuhataja ametit õigeks töötegemiseks ei pidanud, siis ta leidis, et temal pole mingit kogemust. Olgu pealegi nii.

Sel sügisel jäi puudele palju lehti alles. Olid varajased külmad, lehtede varred jäätusid vist okste külge ja maastikud polnud enam tuttavlikult troostitud ning hõredad, vaid teistmoodi ahistavad — pruunid, tihedad, ebaloomulikud.

Tartust Võru poole sõites muutusid maanteeäared valgeks. See polnud lumi, vaid härmatis, paks, raske härmatis, mis kattis kulu, põõsad ja metsa. Siinkandis oli juba mitu nädalat märksa külmem olnud kui Tallinnas, seda Mats teadis, nüüd ta siis nägi, kuidas see külm maastikes õieti välja näeb. Tihedad, ilusad, valged vaatepildid.

JAAK JÕERÜÜT

«Kummaline küll,» mõtles Mats, «mina olen siis ka üks neist noortest andekatest meestest, kellel algus ju ikka raske pidi olema, keda ei pidavat mõistetama, keda ignoreeritakse uudsete vaadete pärast, kelles nähakse konkurente ja keda seepärast jäigalt eemale tõrjutakse. Aga mind ju ei tõrjuta, mul on küll hästi läinud, pagana hästi, ja ma ei saa end kuidagi keskpäraseks pidada. Mida ma siis tegema peaksin? Abstraktse käibearvamuse pärast mingit abstraktset solidaarsust ilmutama? Kellega? Peaksin igaks juhuks kõigile hambaid näitama, neile ka, kes mind aitavad, seega Soovikule ka, kohe siin, bussis? Rumalus. Need, kes konformismist vahutavad, on ikkagi lihtsalt hädavaresed.»

Buss sõitis Võrusse sisse. Nad väljusid linna keskel, enne bussijaama, pöörasid mõne sammu järel paremale, võõrastemaja poole.

Ilm oli külm ja niiske, ehkki taevas polnud paksus pilves, vaid halli hõreda vinega kaetud, sellest hakkas juba päikeseaimdustki läbi kumama. Õlgu võdistades ning kangete jalgadega astus Mats Sooviku kõrval mööda tänavat. Nurga peal oligi kahekordne puumaja, all toidubaar, ülal numbritoad.

Tuleb meenutada, et Matsi hing polnud see, mida oleme harjunud vastuvõtlikuks pidama, tema emotsioonid ei registreerinud ega talletanud sfääre, ei elanud sisse aegadesse, mida seinad nii hästi säilitavad ja lõhnad meenutavad. Tema jaoks oli see võõrastemaja üks vana logisev hoone, amortiseerunud, haluhunnikutega pikas koridoris, mitmeid kordi ümberehitatud suitsulõõridega laes, üks mugavusteta öömaja, tumedavärviline ja kurb. Kuid see kõik jäi tema jaoks teiseseks, tal oli oma elu, ainus ja esmane, see maja siin lammutatakse peatselt, niikaua tuleb välja kannatada või mitte siia sattuda.

Nad said broneeritud numbri võtme ja läksid trepist üles tuppa. Kaks raudset reformvoodit, pärastsõjaaegne tugitool, valge piimklaasist kera laes, akende ees vaid puhtad, kangeks tärgeldatud, räpakalt kiiva riputatud pitskardinad. Nad panid portfellid maha, nööpisid mantlid lahti ja istusid vooditele. Mehed komandeeringus. Soovik süütas sigareti.

«Mis jama küll aetakse komandeeringus meestest või mis mehed need on, kes sellistes tubades niinimetatud komandeeringuromantikat harrastavad?» mõtles Mats. «Või olen ma labaselt mürgitatud Lääne klantspiltidest? Ei tea, kas siin on peldik hoovis? Ah, nonsenss...»

«Noh, läheb lahti või,» pöördus ta Sooviku poole. Aga too tahtis alla minna, et administraatori juurest ettevõttesse helistada. Nad võtsid oma portfellid ja läksid koos. Selgus, et neid oodatakse poolteise tunni pärast.

Nad sõid sealsamas, võõrastemajaga ühes hoones asuvas sööklate-restoranide-kohvikute-puhvetite-einelaudade-baaride-piimasaalide reas õigupoolest ei ühelegi kindlale kohale pretendeerivas söögikohas mõned puhvetivõileivad. Mats mõtles, et Hanna oli palunud tal kindlasti kohalikku kaubamajja minna, väikelinnades pidi mõnede defitsiitsete kaupade peale hõlpsasti sattuma. Nad vahetasid Soovikuga üksikuid sõnu, märkasid, et asuvad momendil täpselt oma numbritoa põranda all. Soovik arvas, et läheb tuppa tagasi, Mats tahtis salamisi

pigem jalutada, poed üles otsida. Tunni ja veerandi pärast, leppisid nad kokku, tunni ja veerandi pärast siinsamas ukse ees.

Mööda Võru imelühikesi tänavaid käies tundis Mats esmakordselt elus seda provintsis ametisõidul oleva mehe tunnet — kohmetus oli terves kehas, mingi ebaterve rammestus, oleks tahtnud end pesta, kusagil kaugel oli üks puhtakene töölauavaikus, aga samas sundis miski ka liikuma ja ringi vahtima, see oli üks argipäevaroll.

Võrdlemisi ruttu leidis Mats, et mingit kaubamaja polegi, on üksikud poed, põhiliselt lähestikku. Ta käis ustest sisse ja välja. Naiste õhtukingad, «Made in England», väga väikesed numbrid; kenad peeneruudulised «Sangari» meestesärgid, liiga suur number; šikk tumepruun Belgia rinnahoidja. Mats käis selles poes tükk aega ringi, silmanurgast kõrgilt toda letti piieldes. See hilp huvitas teda samavõrra, kui Hannatki oleks huvitanud. Selles oli äkki midagi tuttavat, selles oli nende elu maiku tunda; nii mõjuvad suitsetajaile «Chesterfieldide» või «Pall-Mall»-ide kirjud, hooletult rohelisele kirjutuslauakalevile visatud pakid, paistmas läbi imalmaheda öövalguse; need pisiesemed on reaalsuse tundemärgid, mõnele niisama tugeva šifreeringuga kui teisele maja Meriväljal. Ja mis seal halba pidi olema, lõpuks ikkagi igale oma, igale oma esteetika.

Mats leidis end sama leti ääres süvenenult meeste sokke silmitsemas, ta leidis, et mõtleb täiesti tarbetute õigustusfraasidega. Ta kaalutles nii kaua, kuni üks keskmises vanuses naine pärast müüjalt saadud vastuseid rinnahoidja tagasi andis. Liiga suur. Tähendab, Hanna jaoks ammugi.

Veel kakskümmend minutit.

Mats lonkis tagasi, võõrastemajast mööda, alla parki, Lauluisa kujust mööda. Ikkagi olid päevad hommikuist soojemad. Härmatis oli sulanud, tühjad sügisesed alleed tundusid mõnusadki.

Ja siis ta hämmastus. Sealsamas oli järv. Tamula. Küps sügisene park, soojades toonides, kahisev, ning absoluutselt sile, tsinkhalli jääga kaetud järv. Mats läks üle liiva jääpiirini.

Midagi nii ärevakstegevat polnud ta oma elus veel näinud: paks, inimesi kandev, väga läbipaistev jäälatakas keset rohelist-pruuni Eestimaad, suur kumisev lagendik, kaugemal väikesed jääkalamehed, poisike tõukekelguga, ülal vinene päike; ning — pinn . . . kõrge, äärmuseni pingutatud heli, lühike, kõrge, terav. Heli teisest ilmast, mitte siit. Pinn . . . jälle. Alles kolmanda-neljanda korra ajal taipas linnas kasvanud mees, et see on jää, tugev jää, iseelav, isehäälitsev. Suur, masendavalt jõuline jäälagendik hämuse päikese all, pehmete lumiste raamideta, kalk, traagiline jää, kalgi korduva häälitsusega, mis pidi midagi tähendama, pidi midagi meelde tuletama igaühele, kes seda kuulmas, pidi ütlema selgemalt kui inimkõne, et on asju, mida ei aeta ametiasutustes, mida ei teatata telegrammidega, mida ei planeerita ega juhita, sest need asjad on sinust üle, need asjad on selleks liiga olemas, et neid enne aega märgata.

JAAK JÕERÜÜT

7

Mats tuli kahe päeva pärast komandeeringust tagasi, siis selgus, et Indrek oli haigeks jäänud. See ei olnud Hanna ema süü, tema oli poisi eest ikka ühtemoodi hoolt kandnud, see polnud midagi muud kui üks gripi liikidest. Ent ei midagi rasket, väike palavik, nohu, poisi terased silmad vanainimeselikult tüdinud pilguga vaatamas. Hanna konsulteeris tuttava, omavanuse arstiga, et pisutki hoiduda standardsest ravikuurist, ning nii tema kui ka Mats rahunesid peagi. Indrek põdes pisut ja tervenes.

Siis tuli lumi, sulas ära ja sadas taas veel külmumata mullale. Mats süvenes töösse, konspekteeris materjale, koondas lepingu jaoks tarvilikku, tegi algusest peale bibliograafiat.

Esimese Võrus-käiguga olid nad oma ülesannet piisavalt täpsustanud. Sealse ettevõtte üks agar tegelane, asja algataja, huvitus moodsaks leierdatud nimetusega, ent tegelikult elulisest küsimusest — töö teaduslikust (teadlikust?) organiseerimisest. Mismoodi see praktikas välja peaks nägema, sellesse Mats süüviski.

Aruandevormid, tšekid, laokaardid, saatelehed, koondandmikud, ametijuhendid, orderid, aktid, žurnaalorderid ja hulk teisi dokumente, mille lõputu rea taha projitseerusid Lillid, Jutad, Luuled, Evaldid, ülemused, alluvad, vahepealsed, allkirjaõiguslikud isikud, materiaalselt vastutavad ja mittevastutavad isikud, lõpuks veel tonnid, tükid, protsendid, normatiivid, valmistoodang. See ilm elas oma reeglite ja seaduste piires. Sellesse juba toimivasse süsteemi tuli teha valutuid parandusi, et see toimiks veel usinamalt, üha täpsemalt, katkestamatult, mahedalt, laabuvalt. Nemad Soovikuga olid teoreetikud, olid nn. teaduse esindajad, kelle aju ja mitmesajakilomeetriste bussisõitude abil pidi elu edasi minema. Ah, see oli ju üllas ja tähtis kohustus!

Novembri ja detsembri jooksul tegi Mats veel mitu sõitu Võrusse, nüüd juba üksinda. Tõtt-öelda heidutas see üksindus, mis ka linnas, vanematekodus laua taga jätkus, teda pisut. Ta tegi kõik õigesti, kogus Sooviku näpunäidete järgi arvandmeid, koostas töötabeleid, joonestas diagramme, tuhnis metoodilistes juhendites ja mõtles tihti sellele, et midagi tegemata ei jääks, millestki üle ei libisetaks.

Teise-kolmanda komandeeringu järel leidis ta üllatusega, et talle ei olnud kõige raskem mitte töö ise, vaid need pikad sõidud ja kurvad ööd Võrus. Mats tabas endas kasvavat lollakat vastuolu: tegevus oli huvitav, ta tahtis töötada, aga töö edenemiseks oli tarvis üha sõita ning sõidud tüütasid teda.

Aeg läks, aastavahetuse-eelne ning samuti -järgne periood oli vähemalt üks kindel põhjus mittesõitmiseks. Mats proovis ka viimaseks miinimumieksamiks õppida. Jaanuaris aga valdas teda juba tüdimus. Külm lumine talv, lühikesed päevad, paratamatu valvelolek enda loomulikuks jagamiseks lauataguse töö, vanematekodus elatava elu, Hanna ja poisi ning Võru vahel.

Rein oli kah kuidagi hõivatud ning ega olnudki aega tema poole põigata. Pealtnäha oli sellise killustava iseseisvumisega Matsi elus kõik korras, see oli tõesti parim variant, mis tal momendil käes, aga ometi tundis Mats ebamäärast kindlusetust. Soovik jäi tehtuga rahule, ent

mida aeg edasi, seda vähem oli Mats rahul endaga. Kas siis nooruslikust kogenematusest või millest näis talle, et lepingu tähtaeg on ülimalt lühike, et tuleks läbi uurida ja läbi mõelda needki arvestus-aruandlussüsteemi lülid, mille vaatlus praegu sekundaarseks jäi.

Matsil puudus ülevaade, tal puudus see lihtlabane eelis, mis oli Soovikul — kogemus. Ning üpris tihti tusatses ta selle üle, et Soovik teadis ikkagi temast enam. Mats oleks tahtnud juba olla sealmaal, kuhu ta varem või hiljem jõudma pidi — mees, kes on oma paljudest probleemidest läbi ja üle. Ta ei olnud veel.

Veebruari alguses muutus miski.

Mats käis taas korra Teaduste Akadeemia aspirantuuriosakonnas, kus talle öeldi, et kandidaadimiinimumi eksamikomisjon tema erialal tuleb kokku maikuus. Ühtlasi anti lootust, et kui ta eksami nüüd kevadel ära annab, avaneb sügisel võimalus teda ka nende juurde aspirantuuri vastu võtta. Mats hakkas usinasti aspirantuuripabereid täitma.

Kui paisutatuna tundub fraas — miski muutus!

Riigid tekivad, riigipead surevad, saared kerkivad merest, maa väriseb, Tallinnas tapetakse laps, kusagil maanteel tapetakse taksojuht, asfalt pannakse maha, asfalt lõhutakse lahti, sool sööb pärnade juured alleedel, Mustamäe ehitati peaaegu valmis, Õismäed hakati ehitama, tuhanded inimesed hakkavad vannitubade seinu katma kahhelkividega ning märkavad esimest korda elu jooksul, et sügiseks pole vaja kaht tonni briketti tellida. Mis on nende või kellegi asi, et üks noor mees endale veel natuke tööd kaela võtab, veel mõningaid ankeete täidab ning loodab, et temast saab hiljemalt kolmekümneselt üks väikese vabariigi teaduste kandidaatidest.

Ja ometi — me ei või kedagi unustada ega kõrvale jätta, me ei tea eales, millisest hetkest hakkab hargnema uus sündmuste ahel, mis tulevikus paljude jaoks oluliste tagajärgedeni võib viia. Kes mäletab isiksuste esimesi eluminuteid (otseses? kaudses mõttes?), kes on suuteline neid fikseerima? Kuidas võiksimegi väita, et Mats Jakobi poolt selgi ajal tehtud väikesed, lühiajalised plaanid ei vii tema elukäiku ükskord punkti, kus tema elujoon ristub ükskõik kelle (meile lähedase, meie enda) elujoonega ja et temal on siis määrav roll mängida.

Ning veel enam: miks ei peaks me sedagi arvestama, et need kohtujad seal eespool pole ehk enam reainimesed, vaid et nende käes on paljude saatused, et nende osaks on otsustada globaalseid probleeme? Seal, eespool, joonte ristumiskohas. Ja kui see nii on, siis pole miski varemolnu tühine, ükski otsustus tagajärjetu. Haagid naksatavad kinni, ikka üks teisega, ikka kuust kuusse ja aastast aastasse.

Mats ei tea sellest veel midagi.

Teda jaanuaris korraks vallanud tüdimus ja kärsitus olid kadunud. Mats tundis end järjekordse perspektiivi ootel üpris elujõulisena.

Ühel õhtul, raamatukogust tulles, otsustas ta hulga aja tagant Reinu juurde sisse astuda. Leping jooksis päris normaalselt, nood aspirantuuripaberid olid ära antud, Hanna oli sel õhtul masinas.

Mats jalutas aeglaselt mööda Vene tänavat ja tundis vaikset hetkerahulolu selle üle, et võis keset inimesi mõelda Hanna pesust.

Kas Hanna on kitsi või mitte? Kohati nagu oli, sest kaupmehelikku laia joont ei talunud ta kellegi juures, lõhutud tassid tegid ta morniks,

kooperatiivimaks oli vaid eluline paratamatus. Aga Hanna armastas head pesu ning mitmel korral oli Mats kogenud, et vihaselt koju jõudev Hanna on iseenda peale vihane: miks ei ostnud ta ära nii parajat rootsi kombineed (milline juhus!) ja miks see siiski nii kallis oli! Värvilisi sukkpükse, ihuvärvi bikiinipüksikesi, rinnahoidjat, millega võis kanda piisavalt avara dekolteega kleiti, ilma et pesuääred labaselt serva alt välja tükiksid, neid Hanna hindas ja nende üle ta arutles. Materjali, värvuse, lõike, sobivuse, hindade üle. Kui elegantne king lisas ta välimusele midagi olulist juurde ja kui selle lisandi julgustusel võis loota suuremat mõju kellegi üle, see tähendab, ka väikest soodustust tööl või kus tahes, kerget, loomulikku üleolekut, siis ei kahelnud Hanna, kas king maksis viis rubla üle tema arvates mõistliku piiri või mitte. Aga pesu ei näe ju keegi, ta polnud ometi kurtisaan! Kuid pesu kas paitas või ärritas nahka, pitsitas või toetas rindu, pesu venis või säilitas joone!

Mats kissitas käigu peal silmi. Hanna nõrkused olid Hanna tugevused, see oli küll kindel, tema emotsioonides oli loogikat.

Sall tükkis põuest välja kurgu alla puntrasse, Mats libistas käe kasukanööpide vahelt põue ja sikutas salliotsa alla; seejärel keeras Reinu kangialusesse sisse.

Vanaisa Edgar oli seekord tukastanud ning Rein pani maki tasakesi jooksma. «Vanamees on vastu kevadet hädisemaks jäänud,» nentis Rein.

«Ahah,» vastas Mats lõdvalt, jalgu välja sirutades ja käsi kahele poole diivani seljatoele laiali laotades. «Ma tegin oma paberid korda, kui hästi läheb, siis olen septembris äkki aspirant.» Kahekümne kuue aastane mees, nomenklatuursete prillideta, brünett, raseeritud «Polsilver» žiletiga, kolmnurkse kaelusega pehmes džempris, lipsuta, särgikrae nurgad pisut laiali, kaenlaalused deodorandipulgakesega üle hõõrutud, jalg tõuseb üle põlve, mahedad froteesokid.

Rein istus kummuti kõrval tugitoolis ja naksutas välgumihkliga.

«Millal see eksam siis on?»

«Mais.»

«Nojah, aga kas sa jõuad? Ma olen üks kord lepingut teinud, lõpus on seda formaalset jampsi palju.»

«Mis kuradi leping ja leping, muud enam polegi!» Mats ärritus tegelikult pisut vähem, kui välja näitas, see kuulus konventsiooni juurde. «Las Soovik pusib ka, palju ma seal Võrus tilgun?»

«Las teeb, ega sellest midagi, aga kui sa tõesti üht ega teist asja korralikult valmis ei jõua?»

Matsi hakkas Reinu ootamatu nämmutamine tõesti häirima. Tal ei olnud plaanis täna midagi arutlema hakata, kõige vähem veel seda, et sisimas kavatses ta eksamiks õppimist ajuti väikese kena ettekäändena Sooviku vastu ära kasutada, kui töö lõppetapid midagi sisuliselt uut ei paku ning tüütama kipuvad. Rein oli liiga morn, tema väited seekord ebameeldivalt lihtloogilised.

«Ise tead, isand,» ajas Rein lõua ette, «aga mis see mõni kuu siis veel oodata oleks?»

«Mõni kuu!» Mats oli tüdinud. «Kaua ma ootama pean, praegu on hea juhus, ega leping pole mingi takistus, mis ma sest lepingust nühin,

ega ta läikima lähe. Ma olen vaba mees, õpin oma õppimisi, pärast lähen teise instituuti niikuinii, akadeemia süsteemi.»

Mats ei taibanud, miks Rein läbinisti selget, praktilist, lihtsat käiku heaks ei kiida. Mingi kohmakas «kas jõuad?», «kas üks ei sega teist?»-käibeausus. Mis see Reinusse puutus! Sünge nägu, tugev lõug. Alles see oli, kui selliseid lõugu tahtejõulisteks nimetati, või nimetatakse nüüdki? Ei meenu. Kui Matsi lõua järgi otsustada, pidanuks tal jätkuma tahet vist ainult esimese sessioonini, nii väikese lõuaga mehed ei tohi ju üldse t a h t a, ei eksamil läbi saada ega elada! Matsi silm läigatas külmalt, väike kompaktne naudingupill tõusis suhu ja sulas seal, Mats hakkas võrdlemisi ükskõikse häälega rääkima:

«Ma ei jõua oodata, millal lõpeb see aeg, kus niinimetatud headuse, aususe, kohusetundlikkuse ja teab mille võrdkujuks peavad tingimata olema vaid mehed kottis pükste, tunnustamata ideede, realiseerimata elukäikudega, neil on vaod laubal, rasvased juuksed salguti tolknemas, maailmamure ei luba neil endamisigi naerda, nad kohe peavad pakkuma oma hädisust, süümet ja süngust kui ainsat võimalust. Ja viigitatud onklid, näod peas naerul, on need kurjuseallikad, alatud endamüüjad. Kui mees on viisakas ja ei lahmi rusikatega lauale, on ta karjerist, kui mees tunneb kombeid, on tõusik. Hea ülikond — see märgib alatust, hoolitsetud näonahk konformistlikku kõlupead. Tähendab et valitud lips kustutab sisimad aated ja kenad sokid teevad küünikuks!

Kui mees end pingutab, siis muidugi ainult niinimetatud trügimiseks, jumala pärast, ärgu keegi öelgu, et ta tahab ennast realiseerida, et tal on, mida realiseerida. Millal see aeg ümber saab, mis?»

Mats tundis, et ta tuharalihased vastu diivanit on pingul. Ta võttis sigareti, kraapsas tikku, läitis suitsu, pani tiku tuhatoosi, see põles vaikse leegiga edasi. Mats vajutas sõrmega leegi peale, ent hetke võrra liiga pikalt — tikk jäi kustudes sõrmeotsa naha külge kinni. Mats rapsas teise käega, tikk pudenes tuhatoosi, pisikesest laigust sõrmenahal pidi mõne tunni pärast väike vill saama.

«Ah, ei viitsi mina sinuga vaielda,» ütles Rein lõpuks. «Ma pole niimoodi mõelnud.»

«Aga mina olen, just niimoodi, keegi peab ükskord sedagi tegema. Mõtle, ega sa loll pole, homme mõtle, võta mu jutust emotsioonid maha, kui tahad, ja vaata, kas miski logiseb . . . »

Mats tõmbas tugeva sõõmu suitsu. Ta oli jälle Reinust üle. Mitte tutvustega, mitte vaimutsemisega, mitte kapriiside abil, ta oli mõistusega üle, tema süsteem oli läbimõeldum.

Mats muigas ja vaatas Reinu poole. Too aga polnudki hapu näoga. Mats tundis mõnusat lõtvust:

«. . . möödus soojas ja sõbralikus õhkkonnas . . .»

Rein mühatas, Rein on siiski tema sõber, hea, et ta Reinule midagi isiklikku patrama ei hakanud.

«Sa raisk, ma unustasin, mul on pool pudelit portveini,» läks Reingi liikvele, ja Mats registreeris veel kord: mitte teeseldes, vaid puhtast südamest oli Reinule see alles nüüd meenunud, olgu, aamen!

Veini oli jah pool pudelit ja nad timmisid seda tasapisi. Vanaisa Edgar magas kõrvaltoas nagu lapsuke, kuulmatult, ägamise ja norskamiseta. Äsjane vaidlemine ja nüüdne banaalselt mõnus õhturahu

(pudelisilt näitas — «Old Friends») sobis neile mõlemale äkki väga hästi.

«Kui sa mu vihale oleksid ajanud,» rääkis Mats, «siis ma oleksin sulle öelnud, et mis sa konutad siin vanas majas ja ostad plaate või muusikamasinaid kokku. Oleksin öelnud, et miks sa pole kooperatiivi hankinud. Ma tean küll, miks, aga oleksin öelnud, mis sa siis teinud oleks?»

«Eks ma oleks öelnud, et ise sa käid siin kuulamas,» liigutas Rein aeglaselt suud.

«Siis ma oleksin öelnud, et mis sa lased käia, ikka nii et üks mees teeb ja teised on manukad,» muigas Mats mõnulevalt ja võttis lonksu.

«Kui mehed jäid omavahele, rääkisid nad naistest ja poliitikast ning viskasid konjakit nagu vett,» ümises Rein rahulikult.

Portselankell seisis kummutil, oma kohal. Kaks ikka veel isikupäratut portselanlapsukest kelmitsesid igavesti oma kelmitsemist. Mats tundis end väga stabiilsena. Selle oleku kohta ei tohiks öelda rahu ega kindlus ega tasakaal, see oli nimelt stabiilsus. Iseasi, kui vanaisa Edgar äkki uksele ilmuks, haaraks klaasi, kallaks kurku ja tõmbaks fotogeenilise naeratuse näkku. Ah, kui kahju, et seda ei juhtu, ah, kui mõnus, et seda ei juhtu!

8

Märtsis sai Hanna kahekümne üheksa aastaseks. Mats kinkis talle lilla hüatsindiõie.

See kingitus oli puhas juhus. Mats tundis Viru tänava lillemüüjaist möödudes tavaliselt vaid võõristust. Kõik need vineerkastikesed, põlev küünal ja lillepurk sisemusse peidetud, tundusid talle selgelt läbinähtava pettusena, nii palju oli kuuldud jutte, et tänavalt ostetud lilled paari tunniga närtsivad, kes teab siis, mis lahuste peal nood õied müügiks muksis on hoitud. Pigem mõtles Mats vaid järele proovida, kas jutud tõele vastavad, kui kaua see hüatsint tõepoolest toas vastu peab; ja ta ostis.

Matsile oli enesestmõistetavana sisse kasvanud teadmine, et Hanna ootab temalt eelkõige tegusid, lill võib ju olla, võib mitte olla; seda enam jälgis ta hämmastunult Hanna ilmet. Hanna oli liigutatud, Hanna oli rõõmus, Hanna naeratas nii tabamatult, nii armsalt! Ja korraks liigahtas Matsis kahtlus: ei tohi vist alati Hannat kuulata, sõna-sõnalt talle suhu vahtida nagu imev laps; pisut hoolitseva mehe käitumist lisaks edasipürgiva mehe rollile polegi kurjast!

Ning veel: kuidas võis Mats unustada, et Hanna ema oli sel õhtul alati tütre juures ning sellepärast vist oligi Hannal lillest kõige rohkem hea meel: ema nägi, kuidas Mats Hannale lille tõi, ilma lilleta tulev Mats oleks ema hirmutanud. Milleks halbu assotsiatsioone, ülearuseid seletusi, milleks lõpmatut kainust ja asjalikkust sellele, kes seda ei vaja! Milleks hirmutada seda, kes on sulle kasulik!

Nii istusidki nad tol õhtul kolmekesi Hanna sünnipäeva pidades.

Indrek muidugi ka. Õnnist rahu, hapraid vihjeid, marineeritud seeni, natuke võileibu, kanget kohvi, Hanna ema küpsetatud kohupiimakooki.

Ükski neist ei puudutanud teemasid, mis nende kolme nii harval ühisel kokkusaamisel ometi kõigi peast läbi käisid. Millal nad abiellu-vad? Ah ei, keegi ei söandanud alustada, oli ju sünnipäev, kõigest oli räägitud varemgi, ema Hannaga ja Hanna Matsiga ja ema Matsiga. Kas tundis keegi millestki puudust, oli kellelgi talumatult raske, oli keegi kellegi hüljanud?

Nad rääkisid suvest, sellest, mis oli, ja sellest, mis tuleb, nad rääkisid, et Hanna emale peab taas varakult kütet muretsema, briketi peab suvel korralikult ära laduma, ja kui siis õnnestub jälle vineerikombinaadist puidujäätmeid hankida, oleks hea. Kui brikett on laotud, mahub keldrisse ka puidukuhi ära; need jäätmed on väga ebamugava kujuga, korrapäratud, neid on raske laduda, võiksid kuhja jääda.

Rõduuks oli peaaegu pidevalt irvakile, nii tohtisid Hanna ja Mats muretult suitsetada, ei pääsenud tubakakarm Indreku noori ega Hanna ema vanu kopse mürgitama. Küll keskküte on mugav!

Räägitakse, et varsti pole kohvi enam saada, lõpeb otsa. On ikka kasulik, kui kodus vähemalt kilo varuks. Hannal oli, Hanna emal ka. Mis muret Indrekulgi on, tema veel niipea kohvi ei joo ja vanemate abiellumise kohta ka niipea arvamusi avaldama ei hakka.

Indrek ei hakanud üldse kohvi jooma, kolme nädala pärast ta suri.

Eks otsi suhet ja sõnu, kui kalk jääkaas pinguldub ja raksatab. See heli oli Matsil meeles, sellest mõtles ja seda kuulatas ta matuse ajal, see jälitas teda, millestki pidi ju mõtlema, sest elust ja armastusest oli küllalt mõeldud. Olid plaanid ja oli Indrek. Nüüd oli liiga väike kirst ning vaid kolm saatjat: Hanna, Mats, Hanna ema. Teised ei teadnud ju! Kellele sa nüüd juurde lähed ja ütled: me Hannaga tegime lapse, elavalt me teile ei tahtnud teda näidata, nüüd on ta surnud, eks tulge vaadake!

Selle juhtumiga, olid öelnud arstid, polnud midagi teha. Viiruseline gripp, vana tuttav. Ühe võtab, teised jätab, siin ei muuda miskit ei haiguslugudesse süvenemine ega populaarteaduslikud artiklid ajalehtedes, kus juurde joonistatud mingi kummalise kera ristläbilõige, mis toda viirust piltlikustama peab.

Me ei saa iial teada, kui palju kordi mõtlesid Hanna või Mats oma ajudes: kõike me arvestasime, seda mitte. Sest teineteisele nad seda ütlema ei hakanud, liiga selgelt võisid nad vastastikku teise silmist sama välja lugeda.

Ära lase kõike välja! Kellele sa jutustad kõik ümber, liiga palju on inimesi elektrirongis, kui Rahumäel peale istud, liiga palju on bussis ja trammis homme inimesi, kui sellest mõtled. Sa võid ennast veenda, et Indrekul oli tõepoolest ükskõik sellest, et tal jäi nägemata mõnikümmend võõrast hajusat nägu, kuulmata mõnikümmend hääletooni, aga sa ei tee endale millegagi selgeks, miks ei või sa nüüdsest kunagi rääkida sellest, millest vaikimine seni nii rahulik oli taluda.

Kalmistult tulid nad Rahumäe jaama, et sõita elektrirongiga Lillekülla, Hanna ema juurde. Oli säravalt selge aprilliilm, väga nõrga tuulega, nii et võis unustada niiske talvise merehõngu. Vanamutikesed müüsid jaama juures pajuurbi. Üks selline päev, nagu neid kevaditi

JAAK JÕERÜÜT

äkki kätte tuleb, kõigi inimeste soojad tumedad riided tunduvad kohatutena ja hallidena, mantel enda seljas surub äkki paksult, raskelt, umbselt. Raudteeäärsed männid rõhutasid oma igirohelusega kevade peatset tulekut. Sellisel päeval võib näha esimest liblikat lendamas. Hiilgav, leebe, sulnis, vanaaegne kevadpäev.

Kui Hanna järgmisel päeval tööle läks, teatas ta seal, et laps on surnud ning et ta ei olnud suuteline kellelegi varem matustest rääkima. Töökaaslased panid tagantjärele «Õhtulehte» kuulutuse. Kui Hanna kolleegid oleksid matusele tulnud, poleks ükski vägi neid vääranud mõistmast, et Mats oli lapse isa. Seda aga polnud tarvis, seda polnud nüüd enam üldse tarvis.

Ka järgmine päev oli kuum ja selge, päeva hinguses oli vihjeid saabuvaile juunileitsakutele, arusaamatuid, lajatava kiirusega saabuvaid suveendeid; ning Tina tänaval, vanematekodus, tegi Mats keskpäeval oma toas aknad pärani lahti.

Nad polnud Hannaga omavahel millestki rääkinud. Surmapäeva ja matusepäeva vahel ning pärast Hanna ema kodus oli mõlema põhitegevuseks, peale asjade ametliku korraldamise, sõnatult lohutada Hanna ema, kes nuttis palju ja südamest, kes nuttis kahe aasta eest tagantjärele ja keda pidama ei saadudki. Ta nuttis kuidagi endamisi, mitte hüsteeriliselt, ta keetis neile pärast Rahumäelt tulekut kohvi ja pakkus kristallkarahvinist likööri ja nuttis ikka veel, ta rääkis Indrekust harilikul, lohutamatul vanainimesekombel enam, kui oli rääkinud nende kahe kuuldes kunagi varem.

Mats istus, küünarnukid laual, lõug kätel, kiiskavalt valge tikitud laudlina kattis ruutmeetrit tema ees, akna taga jätkas seda must, tõrvapapiga kaetud kuurikatus, sellele paistis päike kusagilt tagantpoolt, kusagilt kõrvalt, ja taevas oli vait.

Mats ei püüdnudki endale midagi Hanna ema puhul selgitama hakata. Pikkamisi, tund-tunnilt lõhkus Hanna ema olek ja jutt, milles polnud ühtki võltsi tooni, ühtki väljamõeldud sõna, seda raudset, jäika, painavat maailma, milles nad Hannaga elasid. Mitte nemad Hannaga, vaid Hanna ema tegi seda, nemad oleksid vist ainult vaikinud, kui kaua, ei tea. Või teisiti — mida oleksid sõnadki kunagi muutnud! Kas sõnastatu muutub tegelikumaks, on vaikimises varjul näilisus ja sõnades tegelikkus või on hoopis vastupidi?

Ühegi sõnaga ei puudutanud Hanna ema nende kahe plaane, tegevust, suhteid, ei. Ta rääkis Indrekust ja endast, ta rääkis sellest, kuidas kaks inimest elasid, ja see jutt oli tööstitu, seda ei saanud ära keelata ega kõrvale juhtida. See jutt oli Hanna ema jutt, ta kergendas lihtsalt südant pärast pikka vaikimist ja ometi tundus Matsile, et ta räägib ainult neist, Hannast ja temast.

Tund-tunnilt lagunes miski, millele Matsil polnudki jaksu enam nime leida, tund-tunnilt kadus sõnade taha üks lühike elu ja samaaegselt ka midagi muud, see oli paratamatus, mida nüüd kehastas Hanna ema. Aga mida paratamatus oma olemusega tegema on määratud, seda adusid nad Hannaga vaid iseenestes.

Niisiis istus Mats kodus, oma toas, lahtise akna all, kevadises linnaõhus ja kompas mõttes iseennast.

Oli olnud ju ka lähiminevik, viimased nädalad pärast Hanna sünni-

päeva. Linnatänavad lainetasid püdelast lumesodist, Mats tuli vaksali poolt ja kohtas Raekoja platsil Reinu ning Soovikut, kes tahtsid Karja keldrisse lõunatama minna. Mats liitus nendega, päev oli keskpunktist ära kaldumas, kell näitas pool kaks, õllekeldris sai kindla peale turske prae ära süüa ja kaks kohustuslikku kannutäit õlut kulus nagu muu seas sinna juurde...

See polnud enam mitu aastat endine Karja auk, kus nad tudengeina tihti käisid, siis olid esimeses saalis püstijalalauad ja kümnekopikaliste lunijad veetsid seal pikki päevi. Tagumises saalis sai rohmakate puulaudade taga istuda, võis süüa soolaseid keeduube või rasvast ersatsšašlõkki. Nüüd oli vahesein maha lõhutud, lauad kivist, sepislühtrites põlesid küünlad ning raseerimata eluvennad siia enam naljalt ei trüginud, siin käisid siledad lipsutatud noorsandid meestejuttu ajamas.

Lõunat süües seletas Soovik Matsile, et ta oli ministeeriumi süsteemist leidnud üles vana tuttava, oma ülikoolikaaslase, kes nii ametilt kui muidu kenasti passivat nende lepingulise töö retsensendiks. Nüüd pidi tuli takku kargama, vehkis Soovik vilkalt käega, Mats ladugu oma käsikirjaleheküljed ilusti pakki, nummerdagu ära, pangu tabelid juurde, siis saab kohe mehele lugeda anda, ja eks peagi tule ka masinakirjaneiusid piirama hakata. Soovik oli üpris rahul, ta ei pannud mikski Matsi õiendusi, kes kartis, et ministeeriumimees tema segasevõitu käekirjast aru ei saa.

«Kargame mehel hõlma, eks siis pärast veel paranda, kui ta käsib! Tema voli, meie kasu! Retsensent olemas, eks ole!»

Mats lubas käsikirjalehed ära anda, lubas Sooviku näpunäidete järgi hiljem ka masinakirjutajate, köitekoja ja jooniste kopeerimise järele valvata.

Kunagi, Indreku surmapäeval vist, oli ta Soovikule helistanud ja öelnud, et tal on tervis natuke halb ja et eksami puhul hakkas viimane konsultatsioonide sari peale. Soovik oli palunud tal endale paari päeva pärast helistada. Täna, eile?

Kuid teravamalt kui kokkulepped Soovikuga ja tolle seletamised õllesaalis oli tal meeles, et sealsamas, Karja keldris, nägi ta saali teises otsas, seinale kinnitatud robustsete kettide all seda meest, kes neile Paldiski maantee sauna juures vastu oli astunud. Varjates ennast Reinu taha, kes jäi seljaga tolle päti poole ja seega tema ning mehikese vahele, oli Mats kogu aja valvel olnud. Päti kurb silm läikis saali teises otsas, tundus võimatu, et too Matsi ei märganud.

Lähiminevik, enneminevik.

Liiga kuum päike paistis aknast sisse. Mats istus, särginööbid eest lahti, päikese käes, karvane rind maailmakuumusele avatud, silmad märjad.

JAAK JÕERÜÜT

Ülejäänud päevad, see tähendab, päevad Indreku surmast lepingulise töö arutamiseni kateedris, veetis Mats peamiselt Teaduste Akadeemia Raamatukogu lugemissaalides.

Soovik käis lõppude lõpuks ikkagi tööl, tal olid rohkem käepärast masinakirjutajad, kellega kokkuleppeid sõlmida, tal olid tutvused, mille kaudu ta pääses väljaspool järjekordi paljundusaparaadile ligi. Mats mõtles ja helistas Soovikule, aga tol oli juba kokkulepe olemas, Mats helistas veel kord, Soovik oli juba asjad sirgeks ajanud. Ja igatahes polnud ka Matsi poolletargiline, jahtuva masina hingeseisund mingiks taganttõukajaks. Matsil ei olnud enam nimetamisväärset suhet tehtud töösse ega praegusel momendil tema jaoks naeruväärseisse vormistamisreegleisse. Seda ei tohi nimetada minnalaskmiseks, see oli suhteta olek.

Soovik käis tööl. Ta sõitis Koplisse oma autoga, parkis selle Majandusteaduskonna hoone ette parkimisplatsile, sisenes, teretas käetõstega riidehoidjaid, tõusis trepist teisele korrusele, jättis kateedrisse kappi oma mantli ja kaabu, jättis oma lauale õppejõudude ruumis oma musta diplomaadikohvrikese, luges seinalt kateedrile teadmiseks pandud uusi sedeleid, võttis elegantsed tumesinised kilekaaned, mille vahel oli loengu täpne konspekt (kaheteistkümnes tööaasta, rutiin tekitab mälulünki!), ja läks auditooriumisse.

Igal nädalal astus Soovik mitmeid kordi õpperühmade ette:

«... analüüsi alustatakse debitoorse võlgnevuse absoluutsummadest ja suhtelistest näitajatest. Debitoorse võlgnevuse edasisel hindamisel selgitatakse analüütiliste arvestusregistrite ja esmasdokumentide põhjal välja iga üksiku deebitori tekkimise aeg ja põhjus...»

Nii kõneles Soovik.

«... Kred. võlgn. põhil. osa moodustab bil. rühm «Kreeditorid» (bil. kirjed 1210—1290). Antud bil. rühma põhil. kirjeteks on «Hankijate aktseptitud maksenõuded, mille tas. tähtajad on saabumata» (r. 1210), «H-tele tähtajaks tasumata m. nõuded» (r. 1220)...» kirjutasid üliõpilased.

«Te pole ökonomistid, kui te bilanssi une pealt ei tunne,» hüüdis Soovik kohkunud näoga ja joonistas tahvlile selgitavaid skeeme. Nooled ringlesid ruutude vahel, tingtähistest moodustusid valemid, materjali illustreeris Soovik tingimata arvandmetega.

Mats istus raamatukogu lugemissaalides. Vahel teisel, vahel kolmandal korrusel, istus tavaliselt mõne akna all, vasakule käele, aknalauale rivistunud sukulentide rea kõrval. Mats sundis ennast mõtlema tähtaegadest:

aprilli lõpp — koosolek,
mai teine pool — eksam.

Siis tuleb suvi, Indrek ei õpigi ujuma, ei vanamoodsad ega moodsad vaated suuda tema veesolekut keelata või teda selleks sundida, ja ongi hea, pole vaja karta uppumist, pole vaja karta, et ta jalgrattaga sõites auto alla jääb, et pohlale minnes rästik võib hammustada, pole vaja peljata lapsemõrvareid ega maailmasõdu, mis teda ähvardaksid, nii palju muretust korraga...

JAAK JÕERÜÜT

Koosolek — siis saab töö kaelast ära, ta annab oma allkirja kõigi viie eksemplari tiitellehtedele, siis juuakse ehk Sooviku ja mõne teisega «akvaariumis» paar pitsi konjakit, siis on see kaelast ära. Aga eksamiks tuleb õppida, eksami puhul ei tohi hetkekski mõelda, mis saab pärast, see on kõigi eksamitegijate püha reegel, eksam on hirmutav asi, loos, õnnemäng. Kui oled elus teinud juba üle kuuekümne arvestuse ja eksami, siis tead hästi, mida enne eksamit võib ja mida ei, tundugu nood astraalsed käsulauad pärast kui tahes lapsikud.

Raamatukogus istus Mats seepärast, et köidete pakke koju tassida oli mõttetu, väga suur hulk oli erialast kirjandust, mille sisust ta pidi teadlik olema. Kuid võimatu väita, et Mats oli keskendunud. Ta luges teoseid ja ajakirju, registreeris nende sisu ja mõtles kõigest muust.

Ta mõtles, et kohti, kus päeval süüa saab, on tegelikult näruselt vähe. Mõni kohvik, mõni restoran, hädapärast mõni liimendav iseteenindussöökla. Pikad sabad, lühikesed menüüd. Ta oli kogenud seda alles nüüd, viimase viie kuu jooksul, sest kakskümmend neli aastat oma elust oli ta söönud kodus, järgmised paar aastat, istudes oma töökabinetikeses, sõi ta lõunat instituudi sööklas või puhvetis. Imelik küll, juurdles ta, see söögiküsimus oleks nagu iseseisvumise kinnitus. Tõepoolest, selle kaudu tundis Mats paremini kui paljude teiste sündmuste kaudu ära oma üksinduse.

«... F. Galton uuris seost isade ja poegade pikkuse vahel, lähtudes hästituntud tähelepanekust, et pikemate isade pojad on enamasti pikemad, ehkki see seos ei kehti kaugeltki mitte alati. Nähtust, kus pikematel isadel on lühemad pojad, nimetas ta regressiooniks (*regression to mediocrity*) — — — Seega võib Bravais' korrelatsioonikordajat käsitada nn. standardiseeritud regressioonikordajana, s. t. regressioonikordajana, mida on parandatud vastava standardhälvete suhtega...»

Või mis üksinduski see oli, lõunatamine pidi loogiliselt võttes olema kõigi kesklinna asutustes töötavate ametnike probleem. Mis vahet oli, kas ta istus raamatukogus, või istunuks hoone teises tiivas, mõne instituudi mõnes toas. Jajah, Hannagi oli sellestsamast rääkinud, Hanna oli ju vahel õhtuti koju tulnud, näljane ja tige...

«...Kogu töö viljakuse mõistmine on tänini piirdunud mõningate eksperimentidega. Tööviljakusnäitaja arvutatakse põhimõtteliselt valemi

$$P = \frac{Q}{T_a + T_e}$$

järgi. Seejuures

$T_a + T_e = \ldots$

kus...»

Tühjad sõnad läksid läbi Matsi, nende taha varjas ta enda eest viimaseid aegu veel nii palju, kui varjata andis, aga seda oli vähe. Tema ei mõelnud veel täpsemalt, mis osa peaksid sõnad ta elus mängima, millise olulise komponendi pidid sõnad varem või hiljem temasuguse mehe käitumisele lisama.

JAAK JÕERÜÜT

Aga Hanna ema oli pärast matust siiski midagi hävitanud, ning nimelt sõnadega, seda Mats mäletas, õigemini — ta mäletas, et tajus seda. Mis oli lõhutud, mis oli hävitatud, mis pidi asemele tulema? Mats kõlkus õhus.

Ei lõppenud ka nood selged aprilliilmad. Taevas oli talumatult sinine, aknad kiiskasid päikest, linnapildis vahetusid paksud talveriided nädala jooksul heledamate ja õhematega. See oli ka ainuke muutus, kõik muu jäi samaks, nagu oli olnud tol päeval, mil nad Rahumäe jaama perroonil elektrirongi ootasid, jäi samaks kuni koosolekuni.

«Võtame kokku,»

ütles mõni päev hiljem Soovik, «töö, mis poole aasta jooksul tehtud sai!» Asi see kokku võtta pole, viis roheliste kaantega köidet (kursuse-, diplomi-, kandidaaditöödega identne välimus) selles koosolekuruumis laual. Koosolek, mis töö ära kinnitab, märkused fikseerib, hinnangud formuleerib ja kõik protokollib. Soovik võtab kokku ülesande ja järeldused, materjali ja käsitluse, tabelid ja diagrammid.

Soovik vastab küsimustele ja Mats jälgib oma kohal istudes asjade kulgu.

Väljas sajab lörtsi, aprill on tujukas kuu, aprillis murdub igal aastal hulk südamehaigeid inimesi. Ümber halli kivihoone välisseinte puhub tugev meretuul, puhub üle poolsaare tipu, kui linna poolt vaadata, siis ikka paremalt vasakule. Tuuled, selle väikese maismaanurga tuuled, üle nii tasase maa libisemas, tuuled üle linnaäärsete prügimägede, üle sinna kuhjuvate tühjade plekkpurkide: «Orange Juice AGRUMA», «Grapefruit GRECO» — üle läikivate tühjade silindrite, mis tõid kunagi nende tuulte alla, nende tuulte sisse uusi lõhnu, kaugete, küpsete, tiinete lõunatsoonide lõhnu. Külmad udused eesti tuuled, talumatult kodused, hingematvalt hetkelised.

Sügavad aknaorvad paljastavad paekiviseinte paksuse, väljast nühivad seinu sulava lume nutused nired, seespool peidab krohvimatte kare krohvisegu, seda katavad ülalpool valge lubjakord, allpool mustjaspruuniks värvitud inimkõrgused puupaneelid. Kelle nahani ulatub aprilli külm hingetõmme läbi seinte ja katete?

Võtame kokku

selle igavuse, mis sublimeerub kõigis koosolekuis, selle standardsuse, halluse, kurbuse, need värvitud seinad ja lubjatud laed, päevavalguslampide surisemise, toolide kolina ja kaustade pakid laudadel, märkmikesse sirgeldatud joonmehed, kiviparketi kõleda ükskõiksuse ja koosolevaid inimesi täitva inimlikkuse. See on eestlaste koosolek, keegi ei vaata teisele otsa, ehkki vaadatakse kaua ja kõike, vaadatakse üldse, vaadatakse koosolekut, seda nimetut kummalist fluidumit, protokollitavat substantsi.

Ja ometi tõusevad igal koosolekul pinnale tegelased, eluhetkedeks pädevad inimgrupid. Nii nüüdki: kateedrijuhataja, kateedri õppejõud, muidugi Soovik, tema ministeeriumimees, Mats, Hanna, Indrek. Võtame nad seekord kokku, siis on me igapäevased teod ja sidemed meiega.

Ja võtame kokku

mõnedki laused, mida saab alustada Hanna nimega.

Hanna tegi plaani.

JAAK JÕERÜÜT

Hanna andis impulsi.
Hanna sünnitas lapse.
Hanna sünnitatud laps suri.
Hanna kallis Mats koges oma lapse surma.

Öö tuleb peale, suvi tuleb peale, vaarikad küpsevad, ripuvad vaarikatihnikus, punased ja verimahlas, pea on sügiski käes, september.

Hanna ja Mats ei jõudnud kõike välja arvutada. Mida nemad kokku võtsid? See päevgi oli enne koosolekut, päev, mil Mats bussiga Hannast mööda sõitis. Hanna seisis «Estonia» ees ja Mats nägi teda läbi Mustamäele mineva bussi tagumise, tolmust lapilise akna. Hanna rääkis kellegagi, kes seisis seljaga eemalduva bussi poole, ning Mats jälgis mööda sõites Hanna nägu. Ja Hanna nägu, nüüd äkki kõrvaltvaates, üle pika aja mitte lähedal, mitte hingeõhukaugusel, vaid eemal, teise inimese oma, ekraniseerunud, ilmutatud, kinnitatud, lähedane kauge nägu oli nii hannalik, et Matsile heiastus — ükskord läheb kõik üle, kõik saab endiseks ning kõik võib ka korduda. Mis kordub siis? Mida karta? Plaane või plaanitust? Aga just seda Mats ei teadnudki.

Buss rappus üle kivisillutise muhkude ja trammiröö baste. Varbad kingades olid niisked — kevadine sula, kevadine sula, lihased surisemas, põsenukid pingul.

Mats oleks äkki, siin, bussis, tahtnud otsustada: aitab, aitab, oli Tammsaare Indrek ja oli tema Indrek, rohkem ei tule. Elavate laste pärast trügitakse ministriteni välja, tapetud lapse eest nõutakse tasu ja karistust. Kas siis laps, kes õieti polnud jõudnud elama hakata, polegi tähtis, kas tema puhul ei tulegi midagi ära teha!

Ning ometi, ennastpettev, ennastõigustav Mats! Kunagi oli ta last soovides väga palju mõelnud sellele, et kuuekümneselt läheb temal endal oma last kaugelt enam vaja kui lapsel teda. Kuuekümneselt või hiljem, see on niikuinii häguselt kauge vanus. Igatahes siis, kui enam ei jaksa poodi leiva järele minna või apteeki rohtude järele. Võib-olla seitsmekümneselt. Jah, siis on lapsel su ees kohustusi ja las täidab neid!

Kuid pühendumine olematu lapse mälestusele? See polnud Matsi osa. Ta pidi pühenduma ainult iseendale, nüüdsest küll. Ise, otse, sirgjooneliselt. Meenutus Indrekule pühendumisest ununeb ruttu, see on momendinõrkus.

Nii ei saanud Mats endale öelda: aitab! Millestki ei piisanud veel, millestki polnud veel lahti öelda, kõik oli alles saavutamata, lubadustel polnud katet. Ja Hanna nägu kaugvaates, Hanna nägu teiste seas, see tuletas peale Indreku veel muudki meelde, ning võib-olla et kõigepealt muud. See tuletas Matsile Matsi ennast meelde. Kõhedust õhkus sellest aprillipäevast endistviisi.

Nüüd, mil koosolek käimas, meenus see Matsile taas, kõhedus millestki, mis pole veel valmis saanud või avaldunud. Seal liigub Hanna oma paksudel saapataldadel selles rõskes linnas, hingab oma sileda valge naha all oma hingamist, pidevalt ja märkamatult. Mida tahab Hanna nüüd? Hiljem, pärast seda koosolekut, eriti pärast seda koosolekut teeb Mats ära eksami, lahkub endisest töökohast, astub sügisel aspirantuuri.

JAAK JÕERÜÜT

Ja siin, koosolekuruumis, silmad kissis, mõtles Mats üle mitme nädala jälle kalgi kurbuse ja banaalsegi sentimentaalsusega Hanna korterist, korterist Mustamäel, viiendal korrusel, kus tema on mudinud huultega Hanna valget vetruvat nahka, kus tema on riputanud näpu otsas Hanna pesutükke, kus Hanna on öelnud talle:

«Tee endast see mees, kes sa tegelikult oled!»

Kus Mats on aimanud endas tõepoolest seda teotahet, seda jõudu, mis külmade, kibedate, väga tugevate emotsioonide kaudu pidi tegudeks muutuma hiljem, tükk aega hiljem, seni oli olnud vaid aimdus ja mõni rahulik hetk:

«Sinu rinnad.»

«Mis neis huvitavat on?»

«Nad on ümmargused.»

«Nad on hoopis koonilised.»

Ja Mats kangestus.

Sooviku ministeeriumituttav oli töö retsensendiks. Ta oli rääkima hakanud, kiitnud töö heaks. Mõned tühised täpsustused, kuid alati asja huvides. Sooviku tuttav. Soovik pole enne koosolekut Matsile midagi öelnud. Mille kohta? Soovik ei lausunud nüüdki sõnagi, ta kuulas äraolevalt.

Ministeeriumimees leidis, et kõigest hoolimata (millest hoolimata?) peaks noore inimese häbematusel siiski piir olema. Musta, soditud käsikirja anda vanemale kolleegile... juba austusest — rääkimata lugemisraskustest — kuhu jääb — sest see pole norimine — pandagu tähele — kui täpsus on sisus — täpsus ja kord olgu ka vormis, ei, nii ei või.

Mats kangestus, Matsi pea läks selgeks, väga selgeks, nüüd on siis käes, väljatõugatu, heidik, ahah, üle ääre, piraki, nii, jah?

Ja — avaldas ministeeriumimees arvamust — nende mustade lehtede arvu järgi peab ta oma kohuseks nimetada, et 85% tööst on praktiliselt teostatud sm. Sooviku poolt.

Mats istus liikumatu, rahuliku näoga, kuulas pealtnäha tähelepanelikult. Mats istus jäigalt, Mats ei mõelnud peaaegu midagi, ainult meie võime sõnastada tema viha tuliseks või külmaks ja me sõnastame selle külmaks vihaks.

Mats ei saanud midagi öelda, see oli talle mõtlematagi selge, sellised asjad saavad sekundiga selgeks: mitte mustades lehekülgedes polnud asi ja ka mitte selles, et Mats vähe tööd teinuks (need olid ainumõeldavad kinnihakkamiskohad, täpselt välja rihitud), asi oli selles, et ta Soovikut viimaseil nädalail truualamlikult ei aidanud. Soovik ei andnud talle andeks, et pidi pealtnäha Matsi seisusse laskuma, pidi ise pampudega köitekoja vahet käima, jne. jne.

Nüüd ootas Soovik, mida Mats teeb. See oli hämmastavalt loogiline plaan — kedagi ei mätsita ülearu poriseks, ainult natukene. Soovik lootis, et Mats tõuseb püsti ja hakkab häbistatud koolipoisina seletama: vabandust, ma ei jõudnud, meil oli Soovikuga kokkulepe; lootis, et Mats pudistab suust kohmetuid õigustusi: et nad kahekesi tegid ja et arutasid, ja siis sekkub muidugi härra Soovik ise, möönab, et need protsendid nüüd täpipealt nii küll ei lange, et jah, jah ja ei, no lõpp-

staadiumis muidugi tuli üht-teist üksinda teha, aga varem... noormees on ju arukas ja...

Väikesed talitsetud hüsteerikud, väikesed räpased vanamehed — Mats ei liigutanud ennast. Soovik ega teised ei pidanud teda nägema kogeleva koolipoisi rollis. Ning — seetõttu istuski Mats ministeeriumimehe esimestest sõnadest peale jäigastunult — iial ei pea Soovik vähemalt seda teada saama, kui täpselt tema hoop tabas. Soovik ju lootis, et lõpuks koorub nagu muu seas välja, kui laisk Mats viimasel ajal oli ning milleks sellist ülearust, kohatut eksamile vihjamist, eksamile, mis, pardon, pole siinolijaist kellelgi omal ajal sooritamata jäänud. Nii ta lootis. Ometi ei saanud Mats tõusta ja alustada: «Meie Hannaga sigitasime lapse...» Mats oli end ise vaikima sundinud, juba ammu, ja Mats vaikis. Mats ei saanud lasta enda käest küsida, millega ta viimasel ajal tegeles, millest mõtles, ainult seda küsimust ju Soovik sisimas haudus, selle peale oli ta välja mänginud. Aga Matsil polnud nüüd Indrekut ja nendel siin polnud ka eales Indreku surma, ning nii pidi jääma.

Mis? Kuidas hakkavad noored mehed tõusma? Millest mõtlevad nad siis, kui tundub, et enam pole kuhugi kukkuda, kui tundub, et häbi ja au pole pelgad mõisted, vaid värvid, mis kiiskavad õhtuehas ja hommiku kõigutamatus valguses, millal nad endale midagi tõotavad? Eks küsigem nende käest.

Mitte see Sooviku rahulolematus ei jahmatanud Matsi, edev mees, kuri mees, ei mingit üllatust lõppude lõpuks, Soovik nagu dobermannpinšer kunagiste lasteraamatute piltidelt, kus dobermannid alati närvilis-tigedaid koerpolitseinikke esindasid, mustjad, siledad, soonilised, vilavad dobermannid, elegantsed ja jõhkrad. Ei, Matsi jahmatas, et Soovik talle midagi enne ei öelnud, midagi otse ei öelnud, mitte sõnagi.

Lõpetagu nad siis nüüdki oma rääkimised, lõpetagu see protsessioon, kellele on tema emotsioone tarvis! Lõpetagu rutem, sest mehed tahaksid niigi juba suitsetada, mehed tahavad siit ära, koridoridesse ja töökabinettidesse, kus tuhatoosid on tühjade, ahvatlevate nõguspõhjadega ootel ja mantlid kappides minekuvalmis.

Mats taipas, et jälgib ministeeriumimehe nägu ja Sooviku käsi. Kas teisi oligi ruumis? Jah, sõnad küll, sõnad tiksusid kurja järjepidevusega ta kõrvus ning kukkusid kusagile sügavale sisemusse, kukkusid nagu rasked tuhmid mündid korralikesse riitadesse, üks kerkiv silinder teise järel, üks metallitükkide kogum teise järel, ladestusid paigale, raskelt ja kasvava survega, ladestusid seifi. Ent seif pidi avatama hiljem. Praegu oli vaid ühe mehe nägu ja teise käed. Sooviku sitked mustade karvatuttidega sõrmeseljad, Sooviku randmed tärgeldatud mansettidest kaitstud, Sooviku randmed, veenikohad, Sooviku pulss ja veri. Ja selle teise mehe ümmargune, lõdva keskealise mehe sile, jumetu, vetruv nägu.

Ei otsinud Mats sümboolikat, ei sulanud tema pilgu ees kokku see nägu ja need käed, ei muutunud need tema silmade ees üheks olendiks. Sellised tehted on teiste meeste ampluaa, mitte Matsi asi. See polnud üks tume jõud, üks koondolend, kes teda ähvardas. Need sõrmed nipsavad varsti tuhka o m a suitsult, keeravad varsti rooli ikka ühel teatud teel ja see nägu läheb räägib õhtul kodus hoopis oma juttu.

JAAK JÕERÜÜT

Mats vaikis, mees ei möiranud, suletud aeg liikus veenides, väljaspool seda tehti sõnu, sisemuses raksatas jäälagendikke, elavais kudedes lajatas kaugeid kuminaid.

Kas niimoodi, nurga tagant, ühegi kulmukergituseta, ühegi sõnata, nõtkete kiirete käeliigutuste saatel peab igavesti jätkatama alatuste tegemist? Kes selle katkestab? Tehti nii kunagi Soovikuga? Peab Mats kunagi samuti tegema? Juba on tundunud talle, et järeltulev põlvkond on segi tambitud muusikahullusest, juba vaagis Mats oma edumaad ja oma suhet neisse. Palju siis on veel tarvis — kibestumist, elukogemust, küpsust?

Millal ükskord tuleb täissuvi, tuleb äike, millal sajab valget vett alla, millal vaatab Mats Jakob, rahvusvahelise mainega teadlane, ringisõitnud mees, igapidi kindlustatud mees, avastuste mees, tark mees, uue sõna mees, ennast teostanud, (üksik? kurb? elujõuline?) elust läbiimbunud mees läbi klaasruutude valgesse, läbipaistmatusse veeseina, sirge piip hambus, mees maalilt, mees ettekujutusest, mees reaalsusest, ükskord on täpselt nii,

aken on lahti, kohe algab suvi, valget vett kallab ülevalt, see on õues, keegi on räästa alla peitunud, naabrite poiss, ta luges keelekallakuga klassi astumiseks õpetajaneiudele nii, nagu Mats Jakob poissi salaja õpetas:

Rosen, Tulpen, Nelken,
alle Blumen welken,
Stahl und Eisen bricht,
aber unsre Liebe nicht.*

Kevad—suvi 1977

---

* Kuigi arusaadavust ihates võib lisada tolle vana salmikusalmi emakeelse variandi:

Lilleõied närbuvad,
raud ja teras murduvad,
aga arm, mis südamest,
see jääb kestma igavest,

ei kanna lisatu endas enam seda raiuvräiget täpsust. Ning kinnitus «jääb igavest» ei asenda originaali viimast, kanoniseerivat «ei»-d.

JAAK JÕERÜÜT

Minni Nurme

KUIDAS ELU ON LÄINUD

Kuidas elu on läinud —
tahes-tahtmata
raputada end õlast
raputada tolm jalgadelt
ikka minna koguda kastepiisku
tuul turjal tammeleht taskus
hommikuvärskusest rikas —
las lunastan kõik võlad
puhta päikesekullaga
Mis meil kellelgi hinge taga
muud kui murede tagamaad
mõni pilguke tähesadu
mõni südame sillaleid
tundub kaugustekaargi lähem
iga tee algab kodulävelt —
ikka minna koguda kastepiisku
haljust hoida kui silmatera

ELURÕÕM

Ma tantsin su käte vahel
see on me elutants
need rütmid on valjud ja hoogsad

ja sekka kui kõmiseks kõu

Minna minna kaugele kärast
ja viibida äramaal

veel keskööokell pole löönud
veel uinuvad hommikuhooled

ja sekka kui kõmiseks kõu

Me võtame julguse õhust ja maast
ja omaenese südamest
ja elame elame elame

siis tulgu või surmatants

*

Sajud sajud ja sammal kasvab
kasvab akna ja ukse taga
hooviplangul ja tänaval
ei tuult ei päikest
tihe sammal nii tihe
et ummistab aknad
maast laeni hallusekiht
laud toolid kõik sammalduvad
käed-jalad täis ärevust
kasivad küürivad
uhavad veega nühivad nuustiga
seda hullemalt sammal vohab
kipub kuklasse kasvab selga
sigineb ihule tungib silmini —
silmad hakkavad vastu
silmades terake tuld ammusest päikesest
pilgud kui kiirtepild
heitmas heledat leeki:
tagane sammal tagane
urjoh kao silmist

MINNI NURME

LAPSEST SAATI

Lapsest saati mind köitnud sügis
tormipilvede rätiga
jooks märjana ulualla

Köögipoolel riiviti kapsaid
kesk põrandat mahukas tõrs —
ema punakaks hõõrdunud käed
kuklas kummargil juuksekrunn
samm nõtkuv kannatlik —
toas hämaras kummipuu vari
õues külmunud kresside kurbus
hall vihisev videvik
nii argine argine päev
Kuid armastus oli abiks
täitis vaikselt me pere silmad
kuid armastus oli abiks
ja päikest sai tuba täis

*

Koldes tuli lööb
lõkkele lõõmab lõõskab
leek armastab puud
Ma võpatan kui võtaks
mu süda sädemest tuld

*

Mu väiksus on mu
suurus su suurus on su
väiksus — eks klapi
nii mõõt ja tasakaal ja
iga abielupaar

MINNI NURME

*

Lumeräitsmete
puudutus kauge karge
teerada üksik —
sirutan vaikusele
kui heale sõbrale käe

*

Armastus suurte
tähtedega ankeedis
on esikohal —
Mullale annan suud ja
pilvedel kõnnin ikka

*

Isegi vaikus
käest võib lõppeda otsa
Miks ihkan vaikust?
Häält võid tõsta kui nuuti
hoopide jagamiseks

Kalle Suuroja

NII NAD SEAL LÄKSID

Kurvana, inimestest ja ilmast unustatuna, lösutas geoloogide laager Dolgoje järve ääres. Paljukest seda laagrit oligi — paar tuultest räsitud telki, presendiga varjatud lõkkease ning keset seda nukrat kolmikut kiduratest lehisetüvedest kokkuklopsitud platvorm kõikvõimaliku koli ja kraamiga.

Sadakond meetrit telkidest eemal, kohal, kus kitsuke järveäärne tasasem maariba pealetungivate kaljujärsakute eest veepiirile taganes, konutas mägiseedripõõsaste varjus üksik hiirekarva hobune. Kunagi ammu oli keegi, kas naljaviluks või siis tunde järgi, mida see väike ja terane hobune temasse sisendas, talle nimeks andnud Vorobei.

Äärmises järvepoolses telgis vilkus ukseava vahelt tuulehoogude rütmis nõrk valguskuma. Kummulipööratud konservikasti ümber, millel ebamäärase püramiidina kuhjusid kausid, kruusid, suhkrutükid, kuivikud, padrunid, näritud kondid ja hulk teisi söödavaid ning mittesöödavaid asju, lesisid magamiskottidel kolm üsna sünge väljanägemisega meest.

Asjasse pühendamata võõrale võinuksid need mehed esimesel pilgul tunduda äravahetamiseni sarnased. Kõik kolm olid silmini habetunud, tuulest, päikesest ja küllap omajagu ka pesematusest tõmmude nägudega, ning nende riietus, mis nagu oleks pidanud inimese individuaalsust rõhutama, oli neil lausa rahvariidelikult ühetaoline: ikka vattkuub ja presentpüksid.

Teadjam inimene oleks muidugi võinud asjasse selgust tuua ja teile seletada, et kolmest kõige lühem, pruunisilmne kräsupea, kes vahetpidamata paberossi imes ning aina ropendama kippus, on Aleks. Teisel mehel, kes oli Aleksist küll kasvult üle, aga see-eest kidurama karvakasvu, heledama vere ning vaiksema häälega, oleks ta nimeks öelnud Anton. Kolmas mees, kes nii oma võimsa kere, vohava habeme kui ka mõtlikult kaalutleva meelega kuidagi väga tuletas meelde karu, oligi juba varakult Mišaks ristitud.

Muidugi ei erinenud need mehed üksteisest mitte ainult habemekasvu ja kehakaalu poolest, aga esialgsel tutvumisel on alati otstarbekas fikseerida inimeste pindmisi omadusi, mis selgelt eristatavad ja mõõdetavad, ning hoiduda ennatlikest oletustest muu kohta. Nii me väldime sageli täiesti põhjendamatuid eelarvamusi.

Nõnda nad seal magamiskottidel lösutasid, need kolm tusast ja tigedat meest, ning rüüpasid lurinal tulikuuma kanget teed.

---

* «Loomingu» 1977. a. novellivõistlusel II auhinna saanud töö.

Nad olid juba viiendat kuud ühtejärge väljal. Septembris oli suurem osa nende rühmast suurele maale tagasi pöördunud, aga nemad kolmekesi olid jäänud veel viimaseid ülevaatemarsruute lõpetama. Plaani kohaselt pidi oktoobri algul kopter ka nende kraamile järele tulema, nemad ise olid kavatsenud hobustega omal jõul jõuda asulasse, kuhu siit oli kuus hobusepäeva kõva rügamist.

Sellised olid plaanid. Plaanid on ikka ilusad ja ülimalt loogilised, aga tegelikkus, rajades endale teed läbi juhuste paksu padriku, muudab need sageli mõttetuks. Midagi sellist oli juhtunud ka nende meestega.

Ühel heal päeval, see oli kusagil septembri keskpaiku, kattus taevas pilvedega ja hakkas vihma sadama. Vihm oli siinmail nii tavaline nähtus, et kõik jäid esialgu rahulikuks. Nördimus, hämmastus ja kirumine tuli alles siis, kui vihmast sai lumelörts, lumelörtsist päris lumi ning kui seda taevast päevade kaupa alla sadas. Ja nii juhtuski, et ajal, mis kalendri järgi kindlalt kuulus sügisele, tabas mehi talv.

Ilm oli jonnakas, aga mehed veel jonnakamad. Neil oli vaja oma marsruudid ära teha ja mingi totter ilmastiku kapriis ei võinud neid sundida kavatsetut pooleli jätma. Seda ei lubanud juba nende puht väljameheuhkus. Aga see uhkus läks neile seekord kalliks maksma.

Ühelt järjekordselt marsruudilt tulles sattus Antoni hobusel, keda muide Risooniks hüüti, jalg kaljurahnude-vahelisse prakku, ja oligi kõik — loomale tuli kuul pähe lasta. Sellest kurvast sündmusest oli möödunud vaid paar päeva, kui Sador, ilus kõrge jala ja tugeva turjaga kõrb, end öösel köie otsas ära poos: kabjaga lume alt rohtu välja kraapides keerdus köis ümber jala, siis mingil moel ümber kaela, hobune komistas köiesasis — ja jällegi said ühe tubli koormakandja elupäevad otsa. Niisuguseid õnnetusi tuli ette vaid kord mitme aasta kohta, aga eks õnnetustega ole ikka nii, et kui nad kord juba rajaotsa üles on leidnud, siis sajab neid robinal.

Neil oli olnud kolm hobust, iga mehe tarvis üks, aga pärast kõike juhtunut jäi järele ainult seesama Vorobei, kes nüüd lagendiku veerel külma käes lõdises.

Tõesti, meestel oli, mille üle mõelda ja mille pärast tusameelt tunda. Hobuste otsasaamine neid eriti ei häirinud, sest kuigi oli teada, et raamatupidamisega sekeldusi tuleb — ikkagi kaks hobust kolmest —, oli juba ette selge, et pärast aktide koostamist ning pisaraist nõretavate seletuste kirjutamist kantakse hukkunud veoloomad lõpuks rahumeeli arvelt maha.

Ka töö pärast polnud neil põhjust eriti muretseda. Kopteri tulekuni oli jäänud veel üle kahe nädala ja selle ajaga oleksid nad need mõned marsruudid, mis veel tegemata, lahedasti jõudnud ilma hobustetagi ära teha. Ainuke asi, millele mehed kuidagi ei suutnud leida üksmeelset ja loomupärast lahendust ning mis neile seetõttu palju peavalu valmistas, oli — mida teha Vorobeiga?

Oli igatahes selge: hobust kopterisse, kui see kord neile järele tuleb, ei topi, nagu oli selge ka see, et kolmel mehel pole mõtet ühe hobusega asula poole teele minna. Neil tulnuks ületada mitu sellist jõge, millest hobuseta läbi ei pääsenud. Oli muidugi veel üks võimalus, iseenesest igati mõistlik ja loogiline: lõpetada marsruudid ära ja vahetult enne

kopteri tulekut ka Vorobei arvelt maha kanda. Kes ütleks, et Vorobeid ei võinud tabada Sadori ja Risooni saatus — kõike juhtub.

Anton ja Miša leidsid selle variandi igati mõistliku ning vastuvõetava olevat, aga Aleks, kelle arusaamad paljudes asjades ikka olid teiste omadele vastupidised, jäi seegi kord endale truuks. Teiste poolt ääri-veeri tehtud sellekohasele ettepanekule vastas ta suure sõimuga ja küllap olid tal selleks omad põhjused.

Vorobei ei olnud Aleksile lihtsalt üks neist paljudest hobustest, kes mehi ja kraami väljal oma turja peal kannavad — Vorobei oli tema hobune. Juba seitsmendat välisesooni ühtejärge oli Aleks ainult Vorobeiga töötanud ja tundnud uhkust oma hobuse kiirest tantsisklevast sammust, lõpmatust vastupidavusest ning kaalutlevast meelest, ja ei saa öelda, et Aleks oleks seejuures kordagi mööda lasknud juhust nende Vorobei tema meelest ületamatute omadustega kelkimiseks. Vorobei kuulus Aleksi juurde nii nagu vasar või nagu arm tema paremal põsel. Ta oli üks osa sellest, mis tegi Aleksist just niisuguse mehe, kellele ei olnud miski võimatu ja kes seetõttu ei suutnud ka mõista, et teistele võib mõni asi võimatu olla.

Veidi rahunenud, tuli Aleks välja oma plaaniga: jäägu Miša ja Anton marsruute lõpetama ning kopterit ootama, tema läheb Vorobeiga üksi asulasse. Miša ja Anton, kes Vorobeis nägid eelkõige ainult hobust, asusid nagu ühest suust Aleksi plaani maha tegema. Aleks aga üksnes naeris nende vastuväidete üle ning esitas oma plaani uuesti ning veidi ilustatud kujul:

«Ma ei taipa, mis teid nii häirib? Marsruudid on meil niisama hästi kui tehtud ja mõne ilusa ilmaga teete need järelejäänud ka kahekesi ära. Mina olen selle ajaga aga juba asulas, võtan sealt baasiga ühenduse, tellin kopteri välja, ning poolteise nädala pärast olete teiegi kodus. Kõik klapib! Mis mõtet on meil siin niisama oktoobri alguseni passida ja kuivikuid järada?»

Miša proovis seepeale küll ettevaatlikult, leebemaid sõnu valides, Aleksile mõistust pähe panna ja maalis ta silme ette pilte teel varitsevatest ohtudest: lummemattunud kurudest, salakavalatest mägijõgedest ja hobuse hapratest jalgadest. Lõpetuseks poetas ta ka veel sõnakese mingitest eeskirjadest, mis ei lubavat sellist teekonda üksi ette võtta. See viimane vihje oli aga tõesti liiast, sest Aleks, äge nagu ta kord juba oli, võttis tuld.

«Kah mul kirjatark! Kas sa arvad, et ma mõni poisike olen, et tuled mulle neid eeskirju nina alla hõõruma? Ma vilistan nende sinu eeskirjade peale, nagu sa seda vajaduse korral isegi teeksid. Ja üldse, kas te tõesti mõtlete, et ma mingi totra juhuse pärast ohverdan oma Vorobei? Ei! Vorobeid ma juba huntide söödaks ei jäta ja ka seda, et ma talle kuuli pähe lasen, ei saa teie silmad nägema.»

Anton, kes ei olnud sugugi osav kõnemees ega ka taktik, proovis Aleksit rahustada: «Mis sa müüd ühe tühja hobuse pärast nii ägestud. Ma ei ütle, et ta vilets hobune on, aga vanavõitu on ta ikkagi ja mis siis sellel nii suurt vahet on, kus ta maha tapetakse, kas siin või lihakombinaadis?»

Aleksil vajus suu jahmatusest töllakile. See oli isegi tema, palju kuulnud ja näinud mehe jaoks, liig mis liig. See vagurake Anton, see

kahejalgne härdameelsus, kes oma lõpnud Sadorit nähes peaaegu et pisara oleks pihku poetanud, soovitab nüüd temal Vorobei lihakombinaati saata...!

Anton taipas ise ka, et oli läinud natuke liiale, ja püüdis suust lipsanut kohmakalt leevendada: «Ega ma seda tahtnud öelda, aga... aga vanavõitu ta ju on. Ma ei usu, et ta enam järgmist välisesooni vastu peab.»

Aleks oli vahepeal esialgsest jahmatusest veidi toibunud ja nüüd, et suur tigedus ei kahaneks, pahvatas kõik, mida mõtles, ja lisaks ka selle, mis parasjagu keelele sattus, kiiresti ja kõvasti välja: «Sind ennast oleks paras vorstiks ajada, aga minu Vorobei elab väljal veel sinugi üle!» Oma sõnade kinnituseks vehkis ta ebamääraselt kätega ning pani seepeale vastavate spetsiifiliste sõnakombinatsioonide abil, mis on mõistetavad ainult siis, kui ei süveneta nende sisusse, kõik elavad ja elutud asjad oma õigesse paika.

Kui Aleksi sõimukõmin lõpuks mägedevahelises orus vaibus, võis ka kogu arutelu lõpetatuks lugeda, sest mida olekski olnud Antonil või Mišal lisada? Ei olnud nad ju Aleksiga esimest hooaega väljal koos ja nad teadsid ülihästi, et kui Aleks kord midagi pähe on võtnud, siis seda sealt tavaliste inimlike veenmisvahenditega välja ei aja. Kogu vaidlus oli lihtsalt mäng, mida kõik kolm püüdlikult kaasa tegid. Aleks teadis juba ette ära, et ta teele läheb, ja seda, et läheb, aimasid muidugi ka Anton ja Miša, aga mängureeglid nõudsid, et nad vastu vaidleksid, sest üksi on sellist teekonda tõesti väga riskantne ette võtta, ja nõnda nad siis vaidlesidki — tõemeeli ning ägedalt.

Et oma sõnadele veelgi rohkem kaalu lisada, hakkas Aleks kohe ka vastavalt tegutsema. Ta ronis välja, tiris telgi ääre alt lagedale pooliku kaerakoti, kogu nende hobusesööda-tagavara, vinnas selle endale selga ja läks, taskulambiga äsjasaabunud pimedust kombates, oma Vorobeid otsima.

Vorobei, kellel oli mõningate asjade, eriti aga kaera suhtes lausa fenomenaalselt arenenud haistmismeel, tervitas Aleksit juba kaugelt rõõmsa hirnatusega. Aleks sõlmis kotisuu lahti, valas poole selle poolikust sisust hobuse ette ja jäi siis kõrvalt Vorobeid jälgima. Vorobei ei teinud pealtvaatajast suuremat välja ja asus kohe nohinal kaerte kallale. Ta tõstis suurest mõnutundest parema esijala graatsiliselt üles, seda siis suutäite rütmis kergelt ette-taha kõigutades. Aleksile meeldis kohutavalt see Vorobei omapärane žest ja ta oli talle nii mõnedki üleliigsed kaerakotid selle eest sisse söötnud. Aleks naeratas, astus Vorobei juurde, patsutas talle sõbramehelikult laudjale ja ütles siis paljutähendavalt: «Ega kedagi, Vorobei, homme lähme teele.»

Sellega see päev otsa saigi.

Järgmisel hommikul tõusis Aleks juba varakult, saduldas Vorobei ja hakkas seejärel kiirelt ja otsustavalt tegutsema. Ta laotas suurest kraamikuhilast väljatiritud väikese ühekohalise telgi otse lumele laiali ning kandis sellele kokku kõike vajaminevat. Magamiskott, karabiin, paar pidemetäit padruneid, teekann, väike kott tatart ja mõned peotäied kuivikuid, käntsakas lõkke paistel kuivatatud põdraliha ja paar balõkki, teepakid, tikud, paberossid — ja oligi nagu kõik. Pärast hetkelist arupidamist lisas ta sinna veel kirve, taskulambi ja äratuskella.

Anton ja Miša jälgisid tema askeldamist vaikides, kommenteerides vaid haruharva ühe või teise asja kaasavõtmise mõtet või mõttetust. Kogu selle varanduse, peale kirve ja karabiini, toppis Aleks magamiskotti, mille omakorda mässis telgi sisse, ning niiviisi saadud kompsu sidus hobuse selga sadula taha.

Kõik asjaosalised vaikisid. Aleks pingutas veel korra sadulavööd, kohendas kandamit paremini hobuse seljale, kontrollis karabiini kaitseriivi, lükkas siis püssi selja taha ja asetas jala otsustavalt jalusesse. Pidulik-piinliku vaikuse katkestas lõpuks Miša, kellele järsku meenus midagi väga tähtsat. Ta köhatas paljutähendavalt ja ütles: «Oota natuke! Mul peaks veel midagi olema», ning puges siis kärmesti telki. Ei möödunud minutitki, kui ta sealt juba tagurpidi välja ukerdas, hoides võiduröömsalt käes väliplaskut, mis ilmselt ei olnud päris tühi. «Näe, sai teist mustade päevade tarvis peidetud, aga küllap läheb sul seda teel rohkem vaja kui meil siin. Noh, Aleks, et sa kaela murraksid!» lõpetas Miša kiiruga ärasaatmistseremoonia ametliku osa, samal ajal veelgi kiiremalt plaskult korki maha kruvides. Kõik asjaosalised võtsid tõtliku lonksu, mispeale Aleks plasku ülejäänuga põuetasku surus. Teekond võis alata.

*

Keskpäevaks vajus hommikune kõrge taevas õige maadligi, tuues endaga kaasa sooja ja vihma. Kurva matuserongina lohisesid mustjashallid pilved mööda mäekülgi, peites endasse nii päevavalguse kui ka üksiku ratsamehe. Lõbusalt tuhkjast lumest sai sültjas mass, mis kleepus jalgade külge, muutis libedaks savised nõlvad ja äratas ellu lugematul hulgal tüütuid ojakesi. Iga väiksemagi tõusu-languse ületamiseks tuli raisata ettenägematult palju aega ja vaeva.

Esimese päevaga oli Aleks lootnud jõuda kuruni, ja lootuseks see ka jäi. Suurte pingutustega jõudis ta õhtuks välja Moltšanovani, millest kuruni oli aga veel peaaegu pool maad. Moltšanova, muidu üsna süütu jõeke, nägi alamjooksul igatahes välja nii kohutav, et Aleks pikemalt mõtlemata kohe piki jõge ülesvoolu sõitma hakkas. Ent asjata otsis ta vaiksemat kohta ka ülaltpoolt.

Aleks oli nördinud. Tema ettevõtmine kippus juba algusest peale kuidagi kiuslikult viltu vedama. Miks pidi see neetud sula just nüüd tulema, kui enne seda pidas ometi ligi nädal aega parajat külma? Milleks see vihm ja kõrgvesi jões? Aga mis ootab teda ees, kui juba algus on selline? Muidugi, talle oli jäänud veel võimalus laagrisse tagasi pöörduda, aga... Jah, just see «aga» oligi, mille vastu kogu ta loomus nii ägedat mässu tõstis.

Aleks ei olnud harjunud poolelt teelt tagasi pöörduma, ei olnud harjunud tunnistama tõsiasja, et keegi või miski võiks ka temast üle olla — olgu siis surelik inimene või sajune sulailm. Tema, Aleks, pidi alati võitma, kaotada ta lihtsalt ei osanud. See ei tulnud ilmsiks mitte üksnes niisuguses olukorras nagu praegune, vaid ka päris tavalises kaardimängus. Kui tal ei vedanud kaartidega või risk ei õigustanud ennast, kippus ta räuskama, teisi süüdistama ning lugu lõppes tavaliselt sellega, et ta suure skandaaliga, kaarte lauale visates lahkus.

KALLE SUUROJA

Kõiki kaotusi, ebaõnnestumisi, isegi kaardimängus, samastas ta temale osakssaanud taevanikisendava ülekohtuga. Kaotus sünnitas temas tigedust, kiuslikku jonni ja hullutas ta muidu nii asjalikult kainet mõistust.

Ka nüüd tundus Aleksile, nagu oleks ta mingit mängu kaotamas, ent nagu sellistel juhtudel ikka, ei suutnud ta nüüdki endale selgeks teha, et tegemist on paljude ebasoodsate asjaolude kokkulangemisega, et on õige aeg rahulikult ja väärikalt mängust välja astuda, tunnistada oma lüüasaamist ning laagrisse tagasi pöörduda, aga mitte vihast meeletuna teha midagi sellist, mida pärast on juba hilja kahetseda. Kuid ta ei oleks olnud Aleks, kui nõnda oleks talitanud, aga tema oli Aleks ja nii ta sõitis aina edasi.

Vihmahallist päevast sai peagi veel troostitumalt hall õhtu — lühike sügispäev lähenes oma loomulikule lõpule. Oli aeg laagrisse jääda. Varsti leidiski Aleks oma arust sobiva laagripaiga, kus oli olemas nii mõnus tuulevarjuline paik telgi püstitamiseks kui ka väike rohumaa hobusele. Kõigepealt vabastas ta Vorobei koormast, laskis tal sadulavöö lõdvaks ja viis siis hobuse jõeäärsele rohumaale. Nigelavõitu see muidugi oli, lume alt ulatusid välja vaid üksikud rohutuustid, aga Vorobei kui kogenud ekspeditsioonihobune oskas parema puudumisel ka sellise ninaesisega endal hinge sees hoida.

Saanud hobusega asjad ühele poole, hakkas Aleks oma elamist korraldama. Lagendiku äärde põõsaste vahele tõmbas ta telgi üles, raius sületäie peenemaid seedrioksi küljealuseks ning laotas siis magamiskoti, lumelamba nahast kukuli, nende peale.

Aleks oli selle kukuli algusest lõpuni ise valmis teinud. Lumelambad oli ta lasknud septembri algul, sest just siis on neil karv selline nagu ühe õige kukuli jaoks vaja: küllalt pikk ja tihe, et sooja anda, aga veel mitte nii pikk, et murduma hakkaks. Palju vaeva oli ta näinud nahkade rasvast puhastamise, kuivatamise, parkimise ja lõpuks muidugi ka kukuli õmblemisega, aga kukul sai see-eest ka kuldaväärt. Juba kaheksandat aastat teenis see teda väljal. Ta oli selles maganud küll lumes, vihmas ja poris, kividel ja jumal teab veel millel, aga ikka ja alati oli kukul kinkinud talle mõnusalt kosutava une.

Kuivi tõrvaseid seedrioksi oli ümbritsevas võsas küllaga, sellepärast ei valmistanud tule ülestegemine erilisi raskusi. Aleks heitis veel kord hindava pilgu oma laagrile ja et midagi tegematajäänut enam silma ei hakanud, võttis ta teekannu ning läks alla jõe äärde vett tooma.

Tema äraolekul oli ka Vorobei end lõkke äärde soojendama tulnud. Ta vihmast läbiligunenud karv auras, täites kogu ümbruse kripeldavalt imalmagusa lõhnaga. See lõhn ei olnud vastik, pigem koduselt soe ning meeldiv. Vorobei tuli päris Aleksi juurde ja lükkas oma pehme, soojusest aurava pea ta kaenla alla. Aleks ei ajanud Vorobeid ära. Ta surus oma sõrmed sügavalt hobuse lakka, sügas ta kõrvataguseid ja patsutas sõbramehelikult laudjale, pajatades ise seejuures pikki lugusid suvistest karjamaadest ja õitsvast kastemärjast ristikust. Vorobei kuulas kõike seda hardalt nohisedes ja arusaavalt pead noogutades. Nad oleksid seal vist veel kaua tühjast-tähjast lobisenud, kui mitte keema hakanud teevesi poleks Aleksit enda juurde nõudnud. Aleks vaatas kuidagi süüdlaslikult Vorobeile otsa, koukis taskupõhjast lage-

dale kuivikukontsu, pistis selle hobuse mokkade vahele ja tõukas siis Vorobei õrnalt endast eemale.

Aleks tuhnis kaua oma magamiskoti lõpututes keerdkäikudes, enne kui leidis selle, mida otsis — teepaki «India II sort». Ainuke teesort, mille olemasolu ta tunnistas ja mis õige mehe käes andis just sellise hõrgutava joogi, mida täie õigusega võis teeks nimetada. Teekeetmine, see esimesel pilgul nii lihtlabane toiming, nõuab lõputult palju tähelepanu ja omajagu oskustki — selles oli Aleks enam kui veendunud.

Lasknud teel paras jagu tõmmata, valas Aleks oma kolmveerandliitrise emailkruusi kuuma hõrgutist täis, lükkas suhkrutüki suunurka ja heitis magamiskotile. Sellest hetkest peale ei valmistanud talle enam muret lakkamatu sadu ega sünged tulevikuväljavaated. Kõik ebameeldiv siin halli taeva all haihtus olematusse, jäi üksnes ääretu mõnutunne teest hoovavast soojusest. Seda soojust jätkus kõikjale, alates väikesest varbast kuni suure südameni välja. Ja rahu, mida soojus endaga kaasa tõi... Võib-olla oli selles isegi midagi õnnetaolist? Mine tea.

Kõik inimesed otsivad õnne, lapseeast kuni kõrge vanaduseni välja, ja kõik nad näevad kohutavat vaeva tema äratundmisega. Väljal on kõik hoopis lihtsam. Õnn saabub siin koos õhtuse lõkke, sooja magamiskoti ja kuuma teega. Kuigi ta kestab üürikest aega; une tulles pageb ta me teadvuse haardeulatusest, et siis hommikul sootumaks kaduda algava päeva muredesse, aga teataval ajahetkel on ta siiski olemas ja selgelt tajutav nii keha kui meeltega ning tema olemasolus pole mõtet kahelda.

Mehed tulevad väljale. Nad tulid siia eile, nad on siin täna ja nad tulevad ka homme, ning ajendeid, mis neid ikka ja jälle kodust, kõige püsiva ja kindla juurest, välja tujukate tuulte kätte toovad, on lõpmata palju. Siin hulguvad kõrvu teadus ja kuulsusejanu, seiklushimu ja rahanälg; siin maetakse musta minevikku ja nooruse helesiniseid unistusi — aga ühel hetkel, väsitava päeva ja kõikeunustava une vahel, kui on joodud tilgatumaks viimane teekruus, leiavad nad kõik rahu.

Pärast teejoomist, ronides soojust õhkuvasse magamiskotti, oli Aleks enam kui veendunud, et kõik ees ootav laabub ning oma viie-kuue päeva pärast on ta juba asulas. Ta kohendas oksi magamiskoti all, lükkas maha presendi peale kogunenud veeloigu, tõmbas karabiini kaitsevinna ja asetas selle siis magamiskoti ääre alla käepärasesse kohta.

Karabiini lähedalolek sisendas talle enesekindlust. Koos relvaga ei tundnud ta end enam nii üksikuna ega abituna, vaid kujutas endast mingit arvestatavat jõudu, mis iga silmapilk on valmis tegutsema ja enda eest hea seisma. Püss väljal kaitseb ja toidab inimest ning tõstab ta ümbritsevast loodusest kuidagi võimsana esile, lastes välja paista kogu ta inimlikku olemust. Tänu püssile on väike inimene ka välja mõõtmatuses suur.

Aleks keeras end magamiskotis selili, nihverdas veidi, et vabaneda puusanuki alla sattunud toikast, ja jäi siis hetkeks kuulama saabuvat ööd.

Lõke vajus aina madalamaks ja madalamaks ning seda väiksemaks

jäi ka maailm, mille ta öisest pimedusest oli loonud. Seal kusagil, selle ebamäärase maailma piirimail, kus nõrk lõkkevalgus pidas oma lootusetut võitlust pealetungiva pimedusega, seisis Vorobei. Ta oli selja vastu sadu pööranud ja kraapis tusaselt puristades lumelobjakat.

Peagi kustus lõke sootumaks ja koos temaga haihtus ka see õdus soojuse ja valguse maailm, kust väsinud teeline võib leida kindlust ja tuge — kõik kadus sajusesse öösse. Aleksile tundus, et pilved käivad juba kõrgemalt ja et ka vihmapladin vastu presenti on vaibumas, aga küllap oli see meelepete, mille manas esile saabuv uni.

*

Hommik oli enam kui paljutõotav; väljas oli paar kraadi külma, sadas harva teralist lund ning hea tahtmise korral võis pilveräbalate vahelt isegi sinist taevast aimata. Kõik need head ended rõõmustasid Aleksit sedavõrd, et talle ei turgatanud enam korrakski pähe mõtet tagasipöördumisest. Ta korjas oma laagri kokku, saduldas hobuse, jõi ära tavakohase tee ja asus kiiresti teele. Tal tuli veel ligi tund aega ülesvoolu sõita, enne kui ta jõe ületamiseks oma arust küllalt ohutu koha leidis: väikese kanjoni all kärestiku eel jagunes jõgi kaheks võrdlemisi laiaks haruks, mida teineteisest eraldas veeristest kokkukuhjatud põikmadalik. Sellest paremat kohta ei olnud allpool ja vaevalt et leidus niipea ülalpool.

Järsu tõmbega ratsmetest suunas Aleks hobuse jõele. Jõudnud veepiirile, Vorobei seisatas ja nuusatas korraks umbusklikult möödatormavat vett. Ei, see ei olnud see, mida tema vajas. Kiire hüppega põikas Vorobei veest eemale ja hakkas ummisjalu taganema. Aleks röögatas: «Hei, edasi!», aga Vorobei taganes veelgi. Aleks rabas ratsmetega hobuse pead küll ühele, küll teisele poole, tümitas jalgadega armutult Vorobei küljekonte, nähvas köieotsaga, aga asjatult — Vorobei aina taganes.

Öelda, et Vorobei kartis mägijõgesid, oleks liialt vähe öelda selle paanilise hirmutunde kohta, mis looma nende ees valdas. Kunagi ei nõustunud ta vabatahtlikult astuma vooluse möirgavasse hullusesse ning küllap seepärast, ja täiesti õigustatult, peeti teda karavanis viletsaks juhthobuseks, aga on ka üsna tõenäoline, et just selles peitus üks tema hea vormi ja pika eluea saladustest. Nende neetud jõgede pärast oli teda korduvalt vaeseomaks pekstud ja kuigi alati oli tal sellele peksule tulnud varem või hiljem alistuda ning jõkke astuda, võitis temas ikkagi ürgne trots, kui ta järjekordse mägijõe kaldal seisis.

Aleks oli tugevam. Ta oli neist kahevõitlustest tõrkuva hobusega alati võitjana väljunud ning see teadmine andis talle üleolekutunde, mis oli võimeline murdma ka Vorobei kõige meeletumat vastupanu. Vähehaaval, kuid pidevalt surus Aleks vihaselt korskavat hobust jõe poole ja mida lähemale nad nihkusid veepiirile, seda jõuetumaks jäi Vorobei vastupanu, ja kustus sootumaks, kui pahisev vesi ta esijalad enda alla mattis. Inimene oli oma tahtmise saanud. Tema osa oli selleks korraks mängitud ja asjade edaspidine kulg olenes nüüd pea ükskõnes hobusest.

Vorobei keeras pea allavoolu ja hakkas ettevaatlikult kapjadega

põhja kobades küljetsi vastaskalda poole liikuma. Aleks tõmbas jalad jalustest välja ja lasi end Vorobei kaela najale röötsakile, patsutades hobust julgustavalt kaelale ja vaid haruharva suunates teda eemale kahtlastest keeristest. Vesi ulatus Vorobeile juba kõhuni, aga läbitud ei olnud veel veeranditki vahemaast, mis lahutas neid põikmadalikust. Oli kuulda, kuidas hobuse kapjade alt lahtipääsenud munakad kolinal allavoolu uperpallitasid, kuidas hobune raskelt lõõtsutas, aga üle kõige kostis voolava vee ühetooniline kume kõmin.

Mida lähemale nihkus põikmadalik, seda sügavamaks muutus vesi ja tugevamaks vool. Kohati pahisesid lained juba sadulani välja. Vorobei oli esijalad tugevasti ette surunud, püüdes kogu oma raskusega tasakaalustada vee survet. Ta seisis kaua niiviisi ühe koha peal, enne kui ebalevalt järgmise sammu jao küljetsi edasi nihkus. Siis jälle tükk aega ränki pingutusi tasakaalu leidmiseks ja jälle samm.

Aleks tundis end sadulas õige ebamugavalt. Kõige rohkem häiris teda, et ta ise oli võimetu midagi ette võtma, talle oli jäetud üksnes passiivse pealtvaataja roll. Ja see, mida ta nägi, polnud sugugi rõõmustav. Alles nüüd sai Aleksile selgeks, et peavool oli koondunud just põikmadaliku alla, viimasele kümmekonnale meetrile. See aga, mis juhtub siis, kui vool hobusel jalad alt ära viib, oli Aleksile juba ette selge. Pärast põikmadalikku sööstis jõgi võimsa kärestikuna kanjonisse, ja sealt poleks neil enam olnud pääsu. Vorobei jalad nõtkusid ja kabjad ei tahtnud libedatelt kividelt kuidagi tuge leida. Põikmadalikuni oli jäänud veel vaid paar-kolm hobusepikkust, aga sellel ei olnud enam tähtsust — vool võis Vorobei iga hetk jalust maha paisata. Tuli tegutseda!

Aleks harutas sadula küljest köie lahti, sidus selle ühe otsa endale ümber vöökoha, seadis pussi käepärasemasse kohta, viskas rinnal tolknenud karabiini selja taha, vinnas ennast ettevaatlikult hobuse kõikuvale seljale kükakile, ootas, kuni tabas tasakaalumomendi, ja hüppas siis põikmadalikust väljaulatuva kaljunuki suunas. Hüpe jäi küll lühikeseks, aga maandumisel kogu jõust ette viskudes suutis ta siiski kätega kaljusse klammerduda ning end päästvale põikmadalikule vinnata. Oli ka viimane aeg, sest samas tõmbus köis vöö ümber pingule ja rabas ta jalust. Vorobei, tema ei olnud ju veel kaugeltki pääsenud, tema võitlus voolusega alles kestis. Oma hüppega oli Aleks Vorobei tasakaalust välja viinud ning ratsaniku võrra kergemaks jäänud hobuse haaras voolus endaga kaasa. Käed-jalad ei tahtnud libedate kivide taha kuidagi pidama jääda ja Aleks hakkas vastupandamatult vee poole lohisema. Ta haaras juba vaba käega pussipideme järele, aga siis tuli hetk, kus vees rabelev hobune korraks jalad alla sai, köis lõtvus ja Aleksil õnnestus jalgadele tuge leida ning isegi paar meetrit köit sisse tõmmata.

Aga seda ei olnud kauaks, jällegi lõi vool Vorobeil jalad alt ära, nii et üksnes ta kõrgele tõstetud, hirmust klaasistunud silmadega pea jäi veekeerisest paistma. Aleks teadis, et niikaua, kui see pea vee peal püsib, jätkab ka Vorobei võitlust, aga tarvitseb vaid mõnel kõrgemal seisulainel teda enda alla matta, ja siis on kõik läbi.

Vool surus köie otsas rabelevat hobust küll tasapisi põikmadalikule lähemale, aga ka Aleksi jõud ja vastupidavus olid juba üsna lõpu-

korral. Hetk ei võinud lõpmatuseni kesta, kõik pidi kohe üht- või teistpidi lahenema. Külm kangestas sõrmi, jalad tõmbusid krampi ja pidev meeleheitlik ponnistus pani maailma Aleksi silme ees võdisema. Kui nüüd veel jõuaks, kui nüüd veel suudaks!

Kogu ta jõud ja tahe olid keskendunud üheainsa hetke ootusele ja see hetk pidi saabuma. Ta ei suutnud selle saabumist küll täpselt fikseerida, aga järsku ta tundis, et köis lõtvus, ja nägi nagu läbi udu, kuidas Vorobei pikkade kahlavate hüpetega veest põikmadalikule viskus ning maha prantsatas.

Pääsemise hetk on alati oodatust tavalisem. Äkki jõuab su teadvusse äratundmine, et kõik see, mis äsja ohustas su kordumatut eksistentsi, on möödas. Oma uuestisünnist hämmeldunud inimene, kes oli nagu lootnud sellelt kordumatult hetkelt midagi rohkemat, hakkab oma sisimas selle lihtsa ja tavalise tagant otsima juhuse heatahtlikku kätt.

Aleks oli üdini ateist. Ta ei uskunud ei saatuse ettemääratust, jumalat ega ilmaennustust, aga sellistel kriitilistel momentidel nagu praegune, pöördus ta mõttes ometigi palvega kellegi olematu poole, kellest võiks mingil määral sõltuda asjade kulg, et ta suunaks neid temale soodsamalt. Pärast ta häbenes küll alati oma nõrkushetkede veidraid palveid ja tegi endale põhjalikult selgeks kogu juhtunu (või juhtumata jäänu) lihtsa füüsikalis-keemilise olemuse, aga juba järgmises kriitilises situatsioonis ununes kõik ning viivuks sai see olematu inimsaatuste korraldaja uuesti kindla koha ta teadvuses. Aga seda tõesti ainult viivuks.

Erilise vaevata kahlasid nad põikmadalikult teisele kaldale. Alles nüüd, kus kindel maa jalge all, hakkas Aleks külma tundma. Tikud põues olid muidugi läbimärjad, aga oma hea kukuli põhjast leidis ta ikkagi kuiva toosi. Tubli lonks piiritust Miša pudelist pani vere kiiremini käima ja seetõttu läks tule tegemine juba üsna hõlpsasti. Ta kooris end päris paljaks, väänas suurema vee riietest välja ja hakkas neid siis ükshaaval lõkke kohal kuivatama. See, et ta sealjuures suures kuivatamisagaruses vattkuuele augu sisse põletas, oli tühiasi mõnu kõrval, mida pakkusid soojusest lõõskavad kuivad riided.

Sadu oli selleks ajaks sootumaks lakanud. Üksnes Juldi kraatri kohal hõljusid veel üksikud hallid pilveräbalad, aga kogu ülejäänud taevalapp, niipalju kui teda mäeharjade vahele ära mahtus, oli heatahtlikult selge ja sinine nagu noorusunelm.

Nad laskusid mööda Moltšanovat alla kuni Dolgoje põhjatipuni, sealt aga võtsid suuna üle kunagise Tumroki liustiku otsmoreeni Storoši orgu. Keskpäevaks olid nad juba Storošil ja üsna pea ka Kovaljovil. Kovaljov oli Moltšanovaga võrreldes nii vagurake, et Aleks tema ületamisel ei suvatsenud isegi jalgu jalustest välja võtta. Siitpeale hakkas rada ülesmäge ronima. Rahutult viskles see seedritihnikus, otsides laugemaid ojasänge ja lamedamaid moreenikuhilaid. Rada oli siin üldse rohkem aimatav kui nähtav. Tema olemasolust andsid märku üksikud kirvetäkked, murtud oksad, tumedam vööt järsul nõlval ja sihiteadlik suund — lahedamaid läbipääse otsides ikka üles. See oli kohalike jahimeeste rada. Geoloogide raiutud rajad olid tavaliselt teistsugused — laiad ja sirged, sõida või kahe hobusega kõrvu.

Ilma pidas kogu päeva, aga õhtu eel ajas idast ookeani pealt üles musta, loojangupuna tulekahjus ähvardavalt lõõskava pilveseina.

Aleks oli välja jõudnud juba metsapiiri viimaste kidurate mägiseedripuhmadeni, millest kõrgemal ei olnud enam midagi peale kivide, lume ja kuru. Kuna oli selge, et enne pimedat ta kuruni ei jõua, siis otsustas Aleks sinna ka laagrisse jääda. Valitud laagrikoht oli küll kehvavõitu, lage ja lahtine, kõigile ringiluusivatele tuultele avatud, aga kuru vahetu lähedus kaalus kõik need hädad kuhjaga üles.

Sadu, seekord lumi, ei lasknudki end kaua oodata. Vaevalt oli Aleks oma õhtuse söömise-joomise lõpetanud, kui langesid esimesed räitsakad. Algul harva ja ebalevalt, siis aga, justkui julgust saades, raske kõikematva voona. Aleks pingutas veel kord telginööre, veeretas paar suuremat kivi telgi äärte peale kaitseks igasuguste ootamatuste vastu ja sulges tihedalt telgiava. Peagi kaasnes sajule tuul, mis kesköök sai sisse päris tormihoo.

Aleks ei suutnud kuidagi uinuda. Ta tõmbas end üle pea magamiskoti sisse kägarasse ja kuulatas — valuliselt soigusid mäed, kiunusid telginöörid ning raksus present. Kogu see süngevõitu muusika oli aga üksnes taustaks neile muremõtetele, mis teda nüüd vaevama hakkasid.

Ta ei kartnud lumetormi, sest mida võiski see teha mehele, kellel on hea magamiskott külje all, tikud taskus ja seedritihnik käeulatuses. Ta kartis aega. Lumetorm võis siinmail kesta tunni, päeva, aga vahel ka kaks ja isegi kolm. Jah, tõesti, mida teha siis, kui seekordne võtab kätte ja jääbki nii kauaks möllama? Siis ei ole tal muud, kui niisama kaua paigal konutada. Kaks-kolm päeva! Kuidas elab Vorobei selle üle, ja kuru . . . ? Mis on seal pärast sellist tormi?

Kaua piinas ta end kõikvõimalike küsimustega, ilma et oleks ühelegi neist rahuldavat vastust leidnud, kuni lõpuks uni ta muremõtetest ja kahtlustest vabastas.

Hommikul oli kõik vanaviisi. Tormil ei olnud küll enam öist ägedust, aga lund — seda aina tuli ja tuli.

Aleks sumas telgi ees lösutavast lumehangest läbi ja läks otsima Vorobeid, kelle ta lõpuks jõeäärsest seedrivõsast üles leidis. Näljane Vorobei, kes ilmselt seostas Aleksi ilmumist ees ootava kõhutäiega, tervitas teda juba kaugelt rõõmsa hirnatusega. Kahjuks pidi ta aga seekord pettuma, sest Aleksil ei olnud talle midagi anda. Ei aidanud suurt ka Aleksi lohutussõnad ega mokkade vahele pistetud kuivikukübe — Vorobei nälga see ei kustutanud.

Tagasiteel raius Aleks seljatäie oksi, vedas need telgi juurde ja hakkas tuld üles tegema.

Tuletegemine sellises möllus pole just kõige lihtsam ettevõtmine, aga mehele, kes oma elu kord juba on väljaga sidunud, on lõke esmaseks eluliseks vajaduseks, samasuguseks nagu toit, õhk ja vesi. Nii nagu ilma nendeta on inimese eksistents mõeldamatu, nii on väljal ka ilma tuleta võimatu ära elada. Aga selleks peab igaüks, kes siin tahab oma elunatukest säilitada — ja kes seda siis ei tahaks! —, ära õppima selle esimesel pilgul küll lihtsa, aga olukorrast olenevalt vahel vägagi keerulise kunsti.

Aleks kühveldas telgi eest lume laiali, päris maapinnani välja, valis kohaleveetud okste seast paraja peotäie peenemat-kuivemat oksarisu,

keeras selja vastu tuiskavat lund, lõi oma vattkuue hõlmad valla, laskus põlvili ja kummardus siis hästi maadligi, moodustades sedaviisi kaitsva varju tulevase tuleaseme kohale. Külmast kohmas sõrmed värisesid ja tikud ei tahtnud kuidagi nende vahele pidama jääda, aga pärast paari ebaõnnestunud katset sai Aleks oma tahtmise ja sügaval vattjope hõlma all, kahe kaitsva kämbla vahel, lõi võbisema tuli. Ettevaatlikult lähendas ta teises käes olevat läidet tulele. Oksaraod ei kiirustanud sugugi süttima. Vastumeelselt visisedes ja pahvides ilmus lõpuks kusagilt esimene sinkjashall suitsukobar ja kohe seejärel nilpsatas ka leek — arglik, jõuetu. Varjates põlevat tombukest hoolega tuule eest, keeras Aleks seda ikka nii, et tärkav leek leiaks eest uue ja jõukohasema oksarao. Peagi sähvis puude vahel juba vilgas elujõuline tuli.

Tuli oli leidnud puu, aga kõige raskem — viia nõrk, põuevarjus ärahellitatud leek tuule ja lume kätte — oli alles ees.

Aleks asetas leeke pilduva tulealuse ettevaatlikult maha ja hakkas siis mõtlikult kaalutledes sellele jämedamaid oksaraage lisama: parasjagu niipalju, et leegil oleks, mille najal jõudu koguda, aga ka mitte rohkem, sest külmad oksaraod jahutaksid leegi ja suits lämmataks tule.

Lõke kogus jõudu ja peagi võis Aleks end juba sirgu ajada, varjates nüüd üksnes kehaga tuld tuule ja lume eest.

Esimestes tuulepuhangutes lõi lõke eredalt leegitsema ja leek tormas robinal sädemeid pildudes üles. Seda lõbu ei olnud aga kauaks. Järgmine tuulepuhang, mis Aleksi hõlma alt end salakavalalt läbi keerutas ja lõkkeni jõudis, surus leegi maadligi, haaras endaga kaasa peotäie sädemeid ja söed, ning oligi kõik...

Tükk aega tuli Aleksil heitliku tule ja tuulega mängida, enne kui lõkkele õige hoo sisse sai.

Lõkke kohendamisele ja teejoomisele suurelt jaolt see päev kuluski. Edasiminekust ei tulnud midagi välja. Õhtu eel käis ta veel korra Vorobeid lohutamas ja heitis siis õige varakult magama, jättes kõik mured ja tegemised järgmise hommiku hooleks.

Öösel ärkas Aleks järsku häiritult üles. Ta kargas ehmununa magamiskotis istukile ja kuulatas tähelepanelikult... Täielik vaikus. Vaikus! Vaikus oli siis olnud see, mis tema tuulevihinaga harjunud kõrvu nii häiris. Ta ei tahtnud hästi oma silmi uskudagi, kui telgist välja piiludes nägi mägede kohal külma kõrget Linnuteed. Endamisi rahulolevalt mõmisedes ronis ta tagasi magamiskotti ja magas südamerahus kuni suure valgeni välja.

*

Tumrok, Jult ja Konradi, taamal Kamtšen ja Kronoki — seal nad seisid, valged loorid peas ja koidupuna palgeil. Talv kogu oma aus ja hiilguses oli neile kosja tulnud. Soigusid mägiseedrid lumes, seljad raske koorma all vimmas, okkad väsimuse härmahigis. Kõikjal aina lumi ja lumi — ilus valge kahkjas lumi.

Kõik ümberringi oli nii ilus ja süütult puhas, et raske oli mõeldagi, nagu võiks see helitu, kaalutult sädelev lumi mingeid ebameeldivusi

valmistada. Kuid niipea kui Aleks oma urust välja ronis, vajus ta kohe rinnuni lumehange. «Kui ilus ja kui tarbetu,» ohkas ta südametäiega, riietelt lund maha rapsides.

Ahvatlevalt, lausa käegakatsutavas kauguses helkles kurulõhang Juldi ja Konradi vahel, aga tegelikult, ja seda teadis Aleks paremini kui keegi teine, oli sinna hulk maad ja mis veel hullem, lõputult ränkrasket rügamist sügavas lumes. Aga minema pidi.

Aleks pakkis laagri kokku, sidus kandami hobuse selga, võttis selle siis ratsmeidpidi järele ja hakkas läbi lume kuru poole sumama.

Mida kõrgemale nad tõusid, seda sügavamaks muutus lumi. Kui algul vajus Aleks vööni sisse üksnes hangedes, siis varsti pea igal sammul. Ees minna ja rada rammida oli raske, kuid ega Vorobeil tema jälgedeski kergem olnud. Aleks ei vajunud ju alati päris hangepõhjani, aga vaene Vorobei küll. Hobune proovis omal jõul hangedest välja rabelda, kuid aegapidi ta väsis, ja nii tuli Aleksil lisaks kõigele veel ka alatasa Vorobeid välja aidata.

Keskpäevaks jõudsid nad suurte pingutuste hinnaga siiski kurulõhangu suudmesse. Hirmuseguse uudishimuga hindas Aleks lõhangu kohal rippuvaid lumekarniise. Ei olnud midagi öelda, torm oli oma tööd hoole ja armastusega teinud. Seal nad rippusid, need karniisid, tuhanded ja tuhanded tonnid ilusat õhkkerget lund, ning ootasid oma aega, et siis ühel hetkel kõikeväärava laviinina alla lõhangusse söösta. Millal saabub see nende aeg? Mõne minuti, mõne tunni või mõne päeva pärast? Aleksil oli oma aeg ja neil karniisidel seal ülal oma, aga mis saab siis, kui saatusliku juhuse läbi need kokku langevad . . . ?

Aleksil hakkas kuidagi kõhe. Pärast lühikest arupidamist haaras ta õlalt karabiini, lükkas padruni rauda, tõmbas kopsud külma õhku täis ja surus karabiini otsustavalt õlga. Sihtmärki otsiv pilk jooksis üle valendavate mäeharjade, üle süngevõitu kurulõhangu, üle päikeses lõõskavate karniiside kuni sini-sinise taevani välja . . . Nagu liialt palju oli seda lund taeva ja tema vahel. Ta langetas karabiini ja vaatas abiotsivalt ringi, märganud aga üksikut väljaulatuvat kaljurüngast astanguveerel, võttis ta Vorobei järele ja kahlas läbi lume sinna. Ta ronis kaljurünka otsa, tõstis uuesti karabiini ja tulistas — kiiresti, kaks lasku järjestikku.

Laskude kaja veeres üle mägede, kord hääbudes nõlvade kohevas lumes, siis aga jälle jõudu kogudes kaljujärsakutelt. Ikka sinna ja tagasi, kord valjemini, kord nõrgemalt. Pikkamisi kaja vaibus, aga karniisid lõhangu kohal rippusid endiselt häirimatus rahus. Seda Aleks vajaski.

Lõhangus oli lund veelgi rohkem kui lagedal. Nüüd tuli Aleksil pidevalt vööni lumes sumada, aga kohati ulatus see talle koguni rinnuni. Ei olnud siin enam tunda märgatavat tõusu ega edasiminekut. Jäi üksnes tüütuseni korduv liigutuste jada: rinnaga ette viskudes ülakeha lumest läbi suruda, siis põlved kõhu alla kronksu ja nii kogu keharaskusega, üksnes põlvedele toetudes, jälle samm edasi. Ta töötas nagu automaat, korrates tuima järjekindlusega ikka ühtesid ja neidsamu liigutusi, ise seejuures midagi tundmata, millelegi mõtlemata. Ikka rahulikult ja tuimalt, peaasi aga — pidevalt.

Aleks saavutas peagi selle väljainimesele nii vajaliku, õnnistatud

seisundi, kus väsimus on tapnud kõik mõtted, soovid ja tunded, kus on kadunud nii aja- kui ka ruumitaju, jäänud üksnes raudsest tahtest turgutatud liikumisinstinkt.

Selles tuimas igiliikuvas seisundis võib inimene viibida tundide ja isegi päevade kaupa. Aga ükskord eesmärgile jõudnult, kui ta sellest poolunest ärkab ning talt küsitakse, kust võttis ta küll ometi niisuguse jõu, niisuguse vastupidavuse, ei jää tal muud üle kui nõutult käsi laiutada ning öelda: «Teate, ma ainult astusin. Iga sammu järel tegin veel ühe sammu.»

Keskpäev oli juba ammu läbi. Kerge uduvine varjutas madalat sügispäikest. Kõik oli kuidagi kummaliselt valge — varjuta valge. Ei olnud enam tajutav kaugus ega lähedus, oli vaid õige lähedane käega-jalaga kombatav silmapiir, mis liitis ühte nii meetrikauguse hangeharja kui ka kauged mäetipud. Ei olnud enam isegi mitte tõusu, oli vaid kobamisi ekslemine ruumita ruumis. See ta oli, valge pimedus.

Aleks oli just tõstmas jalga järjekordseks sammuks, kui järsku maapind ta all vääratas... Käed haarasid toe järele, mida ei olnud, keha kaotas tasakaalu ning järgmisel hetkel lendas ta ülepeakaela kusagilt alla... Takerdus aga samas vöödpidi millegi taha ja jäi siis abitult tühjuse kohale rippuma.

See kõik oli tulnud nii ootamatult, et ta kuidagi ei suutnud taibata, mis temaga õieti juhtus. Ta tajus üksnes ängistavat tühjust enda all ja seda, et ta olemasolu on ohus. Käed-jalad hakkasid nagu iseenesest liikuma, katsudes tuge leida... Kuid tuge ei olnud, oli üksnes tühjus. Aga ei, käsi klammerdus millegi taha... Kõis! Ah jaa, need olid ju ohjad, mis ta endale ümber vöö oli sidunud.

See oli esimene äratuntav mõttesähvatus, mis ta hirmukrambist halvatud teadvust läbis. Ta heitis abiotsiva pilgu üles. Sealt jõllitasid talle vastu hobuse suured, verd täisvalgunud silmad. Ta küünitas käega hobuse pead haarama, aga asjata, käed rabasid õhku. Ülalt paiskus talle näkku pahmakas kiviräbust lund ja Aleks nägi, kuidas hobuse esijalad tasapisi üle järsaku serva nihkusid. Ta ei julgenud enam ei hingata ega end liigutada. Ta hirmust ahistatud pilk rippus nüüd üksnes hobuse pea, päitsete ja ohjade küljes. Vorobei proovis kõhu alla kägardatud tagajalgadele toetudes taganeda, aga ta pea küljes rippuv lisaraskus Aleksi näol vedas teda ikka aina ettepoole. Vorobei hakkas rabelema ja pead väänutama, et tülikast koormast vabaneda. Aleks nägi kohutava selgusega, kuidas päitsed kõrvadele nihkusid, need peadligi surusid ja... Midagi Aleksis kippus rebenema. Ta röögatas korra ja viskus siis meeleheitliku ponnistusega üles Vorobei pea suunas. Sõrmed klammerdusid hobuse tokerjasse lakka.

Ka siis, kui ta juba päris üleval oli, tükk kindlat kaljupinda jalge all, ei söandanud ta veel tükil ajal sõrmi hobuse laka küljest lahti lasta. Ta mudis aina sassis jõhvipuntraid, tuues aeg-ajalt kuuldavale mingeid imelikke ürgse naerualge taolisi krooksatusi.

Natuke rahunenud, julges Aleks lõpuks pilku heita sellele, mis alles äsja oli ta olemasolu nii tõsiselt ohustanud. Instinkt ei olnud teda petnud; kuigi ta ei suutnud silmaga õigesti määrata kaljujärsaku kõrgust — ikka see neetud valge pimedus —, ütles allavisatud kivi, et

surnukskukkumise tarvis oleks kõrgust jätkunud mitmekordselt. Ja kui ei oleks olnud ohje ega Vorobeid, siis...

Aleks raputas need lollid mõtted peast ja lasi pilgul veel kord käia üle läbitud tee.

Seal ta siis oli, see tema ränkraske päev — sügav kraav lumes, mis vongeldes kadus alla sinkjasse uttu. Muidu nii valusvalge lumi helkles kraavipervedel sinkjassooja leegiga, kadudes jalajälgede põhjatusse mustjaslillasse sügavikku. Jaa, seal kraavis oli veel midagi peale ränkraske töö. Seal oli nii kaugus kui ka lähedus, oli see, mis kujundas ümberolevast tasapinnaliselt lamedast pildist ruumi, ja selles ruumis oli juba üsna lihtne leida ka iseennast. Kraav oli just nagu nabanöör, mis sidus teda inimeste maaga — hapralt, aga siiski tajutavalt, takistades tal hajumast lumeväljade valusvalgesse ruumitühjusesse. See oli nabanöör ja sellest tuli kõvasti kinni hoida.

Vorobei rahutu korskamine tegi lõpu Aleksi mõttemõlgutustele. Ta ohkas korra, hingas siis pikalt ja sügavalt sisse, seejärel järsu pahvakuga välja ning ta keha ja vaim olidki juba valmis uuteks katsumusteks. Ta hakkas uuesti teed rammima, ise seejuures vihaselt nohisedes ja kedagi olematut kirudes. Nii oli kogu see lugu kuidagi konkreetsem ja olematu vastanegi tajutav.

Viha ilmselt avitas ja videviku hakuks olid nad kurul. Teisel pool ahelikku oli lund tunduvalt vähem ja nii sai Aleks üle tüki aja sadulas istuda ning Vorobei olemasolust rõõmu tunda. Vorobei nuuskis lume alt üles vana rajaotsa ja astus kõiketeadja enesekindlusega pimedusele vastu. Tunnikese pärast, juba päris pimedas, jõudsid nad välja Juldi ülemjooksule, kus Aleks kohe metsapiiril esimeste mägiseedripõõsaste varjus õnneliku kuruületamise auks suure lõkke üles tegi. Pärast teejoomist rookis ta tuleaseme tuhast ja tukkidest puhtaks ja laotas magamiskoti samas otse lõkkesoojale maale.

Öö ja uni said üsna varakult otsa. Lõkkesoojus haihtus maast ja külm, hoolimata isegi üliheast kukulist, ajas Aleksi juba enne koitu üles. Kannutäis kuuma kanget teed, tükk põdraliha küüslauguga ja kõrvale mõned kuivikud — sellest pidi jätkuma kuni õhtuni.

Taevas idakaares lõi alles nõrgalt hahetama, kui Aleks ja Vorobei uut päevateekonda alustasid.

Laskumine mööda Juldi kaldarada oli enam kui tüütu. Jult saab juba ülemjooksul oma õige hoo sisse. Kitsukeses orus vihaselt sinnatänna viseldes moodustas jõgi lausa ridamisi kanjoneid ja kärestikke, mis surusid kaldaraja halastamatult vastu kaljujärsakuid või siis pagendasid ta hoopiski kõrgetele oruveertele. Üksnes haruharva loovutas jõgi rajale mõnedkümned meetrid kaldaäärset kivirägast pajuvõserikku.

Raske oli. Vorobei oli näljast ja eelnevate päevade vintsutustest sedavõrd nõrgaks jäänud, et suutis ses kaelamurdvas rägas ainult vaevaliselt omaenese jalgu järele vedada. Raudadeta kabjad ei leidnud libedatelt kividelt kuidagi tuge ja nii ta aina koperdas ning kukkus.

Kevadel oli Vorobei küll korralikult rauad alla saanud, aga laavaväljad, liustikud ja kurud tegid oma töö ja sinna need rauad ükshaaval ka jäid.

Ja jälle tuli Aleksil, selle asemel et sadulas mõnusalt jalgu kõlgu-

tada, hoopiski ees sammuda ja vastu võtta kõik ebameeldivad üllatused, mida lumeligastel kaldajärsakutel nii ohtrasti varus oli.

Kui Vorobei järjekordselt kivide vahel komistas ja küljeli prantsatas, viskas Aleksil närv üle. Ta hüppas hobuse juurde, haaras ohjad piitsana pihku ja röögatas: «Sa igavene kronu, kas saad juba üles! Vorstiks oleks sind paras...» Samas aga lõikas äratundev mõttesähvatus ta sõimuvalingu läbi. Ta heitis ehmunult kiire kõrvalpilgu üle õla selja taha, justkui kartes, kas kedagi polnud juhtunut kuulmasnägemas, ja langetas siis, ise seejuures süüdlaslikult pilku maha lüües, löögiks tõstetud käe.

Vorobei ajas end jalgadele. Aleks astus hobuse juurde, kohendas sadulat, patsutas julgustavalt laudjale ja lausus siis rõhutatud heatahtlikkusega: «Tubli, Vorobei! Allpool läheb kergemaks.»

Kuigi see oli sulaselge pettus, sest allpool oli rada isegi hullem, rügasid nad keskpäevaks siiski Šjapino oruni välja.

Šjapino, voolates selles kohas moreenikuhilatest kergelt künklikus avaras orus, joonistas suursuguse väärikusega lookeid paremale ja vasemale, nautides lauskmaa-vabadust pärast raskeid heitlusi ahistavates mägedes.

Taeva sinine, lumiste mägede külmpuhas valge, lehiseküünalde põletavalt erk kollane, mägiseedrite surmtõsine roheline — seda värvidemängu oli silmadel tõesti hea vaadata ja mitte ainult silmadel, sest ka Aleksi meeleolus lõid helisema need puhtad eredad toonid.

Vorobei astus kergelt ja kiirelt, nagu poleks eelnevaid väsitavalt raskeid päevi olnudki, mööda kõva ja hästi sissetallatud rada. Aleks lasi end sadulas lõdvaks, viskas ühe jala üle teise ja jäi siis nõnda poolsuletud silmil mõnulema.

Ta tundis, kuidas miski temas aina kasvas ja väljapääsu nõutas — see oli võidurõõm. Oli ju ta kõigi raskuste kiuste jälle saavutamas oma tahtmist. Ta oli olnud üle nii veest kui ka lumest. Ta hakkas tasakesi ümisema, aga rõõm oli liiaks suur ning üminast sellele ei jätkunud. Aleks avas suu ja hakkas laulma. See oli sõnadeta ja viisita, aga ikkagi laul. Sellest päevast sai niisiis üks kena päev. Lausa märkamatult kadusid kilomeetrid, üks jõekäär järgnes teisele ning õhtuks oli Aleks nii kaugel, kuhu ta isegi oma kõige optimistlikumates plaanides ei olnud lootnud jõuda — koolmekohal.

Sinna jõudnud, läks Aleks kohe jõge lähemalt uurima. Vesi oli üsna kõrge, aga midagi üle jõu ja mõistuse käivat ei paistnud seal ka olevat. Pikk päevateekond oli neid mõlemaid tublisti väsitanud ja nii otsustaski Aleks jõe ületamise hommiku peale edasi lükata. Õhtuks oli küll taevas pilve tõmmanud ja ilmgi nagu soojemaks läinud, aga Aleks, parandamatu optimist, nagu ta kord juba oli, julges öölt oodata kõige paremat. Ta uskus hommikuste ettevõtmiste edukusse ja alati, kui vähegi võimalik, jättis otsustavad teod ikka päevahakule.

*

Läbi uneudu jõudis Aleksi teadvusse tume monotoonne tümin. Algul ei suutnud ta kuidagi taibata, kus viibib ja mida see tümin tähendab. On see unenägu või siis reaalsus? Ta avas vastumeelselt silmad. Hämar valgus, telk, magamiskott... Aga ikkagi, mis tümin see niisugune on? Ta kuulatas terasemalt. Vihm?! See äratundmine lõi ühe hetkega ta meeled klaariks. Ta kargas magamiskotist välja ja rabas telgisuu lahti. Jah, see oli tõesti vihm, ja seejuures mitte tavaline uduõrn seenevihm, vaid päris veeuputus.

Aleks sattus esimest korda tõeliselt paanikasse. Kõike, kõike oli ta teadnud karta ja oodata, ainult mitte seda! Ja millal see vihm üleüldse algas? Kas alles nüüdsama, tunni eest, või juba kusagil keskööl? Ja mida teeb jõgi?

Kiiruga toppis ta riided selga ja tormas alla jõe äärde. Pilt, mida ta seal nägi, oli enam kui kohutav — Šjapino märatses oma parimate kevadpäevade hiilguses.

Paaniline hirm asendus meeleheite ja raevuga. Aleks ei suutnud oma lollust ära kiruda. Miks oli ta lükanud jõest läbimineku hommiku peale edasi? Oh jumal küll, miks?! Ta kiristas hambaid ja tagus rusikatega vastu pead, aga midagi ei aidanud — vesi jões aina tõusis.

Üks oli enam-vähem selge: midagi paremat siit loota ei maksnud, kõik võis muutuda üksnes halvemuse poole. Ei olnud see ju juhuslik suvine vihmasagar, mis korraks üle maa käib, et tolmu kinni lüüa ja natuke õhku värskendada. See oli ühe tõsise hilissügisese vihmaperioodi avaakord. Tagasitee oli tal igas mõttes niisama hästi kui ära lõigatud. Jah, ainult edasi ja mida kiiremini, seda parem. Kui ainult veel jõuaks!

Ta tormas telgi juurde ja hakkas meeletu kiiruga asju pakkima, heites aeg-ajalt hirmunud pilke jõe suunas.

Vorobeisse oli, nagu sellistel puhkudel alati, lausa vana saatan ise sisse roninud. Kuidagi ei tahtnud ta vette minna. Aleks röökis ja märatses, aga Vorobei pages ikka ja jälle jõest eemale. Lõpuks ei jäänud tal üle muud, kui ronis sadulast maha, vedas hobuse jõuga vee äärde ja siis, kasutades ära hetke, kui Vorobei korraks tasakaalu kaotas, tõukas ta lihtsalt kaldalt vette ning hüppas ka ise järele, et takistada hobust uuesti kaldale ronimast.

Juba esimestest sammudest, mis Vorobei jões tegi, oli tunda, et oodata võib kõige halvemat. Ei olnud Vorobei sammus enam seda endiste aegade kindlust, ikka kippusid ta jalad nõtkuma.

Kõik järgnev tuli kuidagi väga ruttu ja ootamatult, nii et Aleks ei jõudnud isegi õiget hirmu tunda. Kuigi ta midagi niisugust oli kartnud, oli ta samas, nagu inimene ikka, lootnud mingile imele, mis teda hoiaks ja ka lausa võimatutest olukordadest võitjana välja tulla laseks. Aga imet ei sündinud.

Vorobei komistas kivide vahel, kaotas tasakaalu, tegi siis sihitu hüppe kõrvale, komistas uuesti ja sattus nõnda küljetsi vastu voolu. Selle jõu vastu, millega vesi neid nüüd ründas, olid Vorobei jalad võimetud. Aleks klammerdus instinktiivselt kätega hobuse laka külge, aga sellest ei olnud enam kasu, sest järgmisel hetkel pahises külmkõr-

vetav vesi neist üle. Silme ees välgatas midagi halli, vesi lämmatas röögatuse, ja Aleks oligi sadulast läinud. Ta tahtis hobuse kaelast haarata, kuid siis paiskas vool hobuse ta peale ja nad kadusid üheskoos vee alla. Vorobeist enam abi ei olnud, nüüd võis veel üksnes oma jõule loota. Aleks lasi käed hobuse küljest lahti ja proovis kätega meeletult rabeldes end vee peal hoida. Käsi takerdus karabiini taha. Midagi mõtlemata heitis ta sellegi ära. Kõike, kõike oli ta praegu nõus andma ühe sõõmu õhu eest.

Algul ta rabeles midagi kuulmata-nägemata, tundmata külma ega väsimust, oli üksnes meeletu hirm, mis mattis kõik muu. Aga hetk venis. Külm kangestas keha ja väsimus võttis jõu. Vesi mattis ta enda alla ning ikka harvem ja harvem õnnestus tal välja võidelda sõõmuke elustavat õhku. Korraks välgatas midagi halli, vist taevas, siis jälle rohekalt helklev jäine lämbumine, siis midagi süngelt pruunikat, ning taas kõik otsast peale: hall, roheline, pruun.

Tuim raksatus puusas, valusvalge sähvatus peas ja siis ei olnud enam midagi...

*

See kõik tuli kusagilt kaugelt, olematuse hallusest. Külm ja valu. Nad tulid üsna vargsi ja kobamisi, justkui kartes häirida meest, kes oma hinges oli juba leppinud selle teise, rahu ja soojuse maailmaga, aga nad tulid ja temani nad jõudsid.

Ta elas. See äratundmine hakkas üha tugevamini ta peas vasardama, sedavõrd kuidas haihtus kangestav udu ta meelilt, asendudes valu ja külmaga. Algul tunnetas ta üksnes valu ja külma, suutmata neid tundeid seejuures kuidagi siduda aja ja ruumiga. Aga mida teravamaks muutusid valusähvatused peas ning mida tugevamalt raputasid teda külmavärinad, seda selgemalt tunnetas ta ka oma olemasolu.

Jah, ta oli tõesti elus ja lebas jõekaldal, pooleldi vees, pooleldi kaldal. Kuidas ta siia oli sattunud — ise roomanud või heatahtliku juhuse abiga heidetud —, seda ei suutnud ta kuidagi meenutada. Kõik, mis ta sai oma mälus esile manada, lõppes ikka endiselt ereda valusähvatusega peas ja sellele järgnenud vajumisega kuhugi halli, meeldivalt kutsuvasse sügavikku.

Aleksit hakkas rõhuma nagu mingi süütunne: ta ei suutnud kuidagi heameelt tunda mõttest, et tema, kes ta kord juba oli olnud teel olematusse, elas. Miski rõhus ja ängistas teda, võttes talt igasuguse tahtmise mõtlemiseks ja tegudeks. Aga ei, lõppude lõpuks oli see ikkagi elu ja nõudis tegutsemist. Aleks raputas pead, et vabaneda painajalikust lummusest, tõi aga samas kuuldavale valukarjatuse ja vajus oiates külili. Kätele kleepus midagi sooja. See oli veri.

Oi, kuidas pea valutada lõhkus! Enam ta igatahes pead raputama ei kippunud. Ta ootas, kuni valu natuke järele andis, ja surus end siis ettevaatlikult poolistukile, seejärel proovis püsti tõusta. Aga järjekordne valusähvatus, seekord paremas jalas, sundis teda istuli jääma. Ta kobas kätega jalga. Kõik oli justkui omal kohal, otseselt katki ei tundunud midagi olevat, üksnes põlv oli kohutavalt valus ja üles tursunud.

KALLE SUUROJA

Kätele toetudes ja haiget jalga järele vedades lohistas ta end veest eemale kaldaäärsete seedripõõsaste varju, mille all leidus isegi lapike kuivemat maad.

Sadu oli vahepealse aja jooksul, millest Aleksil küll täpset ettekujutust ei olnud, natuke vaibunud, aga vesi jões oli sellele vaatamata veelgi tõusnud. See tõdemus pakkus Aleksile, kes lõppude lõpuks ikkagi teisele kaldale oli jõudnud, mõnesugust lohutust.

Liialt palju oli tal seni tegemist olnud oma pääsemise omaksvõtuga ja seetõttu oli kõik, millest võis sõltuda tema edaspidine käekäik, tahtmatult tagaplaanile jäänud. Aga nüüd, kui ta lõplikult oli jõudnud veendumusele, et elab, meenutas ees ootav ennast kohutava selgusega.

Vorobei! Kus ta on, see tema Vorobei ning koos temaga ka kõik muu: toiduained, tikud, magamiskott, karabiin? Ah jaa! Karabiini oli ta ju ise jões minema visanud! Aga Vorobei . . . ?

Ta vaatas abiotsivalt ringi. Vorobeid ei olnud. Oli ainult märatsev jõgi, läbiligunenud võsa, tükike lumelobjas lagendikku ja sünge vihmaudus taevas üle kõige. Kus ta siis ometi on, see Vorobei? Ta ahmis kopsud õhku täis ja hüüdis: «Vorobei, Vorobei-i-i!» Ta seisatas hingamise ja kuulatas: ei muud kui jõe ühetooniline kõmin. Aleks hüüdis veel mitmel korral, aga asjata. Vorobei jäi endiselt kadunuks.

Ta püüdis meeleheidet maha surudes kõige üle rahulikult järele mõelda. Mida rohkem ta end rahulikkusele sundis, seda enam sai talle selgeks ta olukorra kogu lootusetus. Siin ta nüüd siis lamas: pooleldi sandina, ilma tule, toidu ja püssita, ligi sadakonna kilomeetri kaugusel päästvast asulast. Abi ei olnud kelleltki ega kusagilt niipea loota. Mida küll teha?

Ootamatult sähvatas Aleksil lootustandev mõte. Vool paiskas tema ju ikkagi kaldale! Miks ei võinud ta siis Vorobeidki, kas või uppunult, kaldale heita? See oleks pea niisama hea kui pääsemine, sest Vorobei turjal olid ju magamiskott, toit ja tikud.

See oli tõesti mõte, millest tasus kinni haarata ja mille nimel tegutseda.

Kõigepealt tuli kuidagi sooja saada. Taskus hoitud tikud olid muidugi läbimärjad ja seetõttu lõkkelt abi otsida ei saanud. Ta võttis märjad riided seljast, väänas neist suurema vee välja ning ajas nad seejärel uuesti selga, jättes ülejäänud kuivatustöö juba ihu hooleks. Taskutest leidis ta peale läbiligunenud tikutoosi veel paar kuivikut, pidemetäie padruneid ja pooliku paki «Belomori». Kui sinna juurde lisada vööl rippunud puss, siis saigi kokku kogu varustuse, mis talle jäänud oli.

Jalanartsu küljest lõikas ta paraja riba, keeras puntrasse ja tagus sellest kahe kivi vahel vee välja. Ta pakkis märjad tikud hoolikalt ühekaupa riideribasse ja pani ka need põue ihu ligi kuivama.

Seejärel vedas ta end võsani, lõikas sealt paraja jändriku kaika karguks kaenla alla ja hakkas siis vaevaliselt, haiget jalga järele lohistades, piki jõekallast allavoolu komberdama.

Jalg tegi põrgulikku valu. Kindlasti ei olnud tegu lihtsalt nihestusega, küllap oli seal midagi hullemat. Aleks võttis uuesti kummiku jalast, rebis jalanartsu puruks ning sidus põlve kuidagimoodi kinni. Suurt abi sellest igatahes ei olnud — põlv lõhkus endistviisi valutada.

KALLE SUUROJA

Esimese jõekäänu tagant ei leidnud ta midagi ning kui ta siis suure valu ja vaevaga oli end järgmise käänuni vedanud, avanes ta ees jällegi tükk tühja kaldapealset. Aleks hakkas oma ettevõtmise otstarbekuses kahtlema. Järgmise käänuni, mille tagant midagi leida võinuks, oli ligi pool kilomeetrit.

Praeguses olukorras oli see pool kilomeetrit tema jaoks kohutavalt suur vahemaa. Kõige rohkem hirmutas teda seejuures mõte, et kui ta lõpuks selle maa ränga ponnistuse hinnaga läbi komberdab, siis näeb ta järgmise käänu taga jälle pikka lõiku tühja ja kõledat kaldapealset, ning nii aina edasi ja edasi, ning kogu see aeg ei liigu ta mitte päästva asula poole, vaid hoopis sellest eemale. Kas oli mõtet mängida nii õhkõrnale lootusekübemele? Raisata asjata jõudu ja aega?

Kuidagi ei suutnud Aleks üht- ega teistpidi otsustada. Ta piitsutas end tagant, korrates aina mõttes, et aega ei ole, lasi kõikvõimalikke variante üksteise järel silme eest läbi libiseda, aga lõpliku otsuseni ei jõudnud ikkagi. Liialt palju olenes sellest otsusest, peaaegu et kõik.

Ootamatult lõikus tuttav heli ühetoonilisse jõemühinasse... Jumala eest, see oli ju hobuse hirnatus!

Aleks seiskas hingamise ja kuulatas pingsalt... Vaikus. Ei, ta ei saanud, ei võinud eksida — see oli kindlasti Vorobei!

Pooleldi neljakäpukil, haiget jalga järele lohistades, vedas ta end päris veepiirile. Jõekallas jäi aga endiselt tühjaks. Aleks ahmis kopsud õhku täis ja karjus: «Vorobei, Vorobei-i-i!»

Teisel pool jõge põõsaste vahel, meetrit paarsada Aleksist, välgatas midagi helehalli. «Vorobei, Vorobei!» karjus Aleks rõõmust meeletuna. Vorobei kuulis ta kutset ja hakkas tema poole tulema. Ta tuli kuni veepiirini välja ja jäi siis seisma...

«Voro...» Rõõmuhõisk Aleksi huulil katkes poolelt sõnalt. Tühja kangestunud pilguga jäi ta jõllitama enda vastas seisvat hobust. Nii ootamatult sündinud lootused, pääsemise eelaimus ja kogu meeletu rõõm — kõik varises põrmu. Vorobei, see tema Vorobei oli ju teisel kaldal! Teisel pool jõge, mida nad kumbki polnud suutelised läbima.

See oli juba liig mis liig. Aleks oigas korra valuliselt, vajus siis küliti maha, lõi hambad vattkuue varrukasse ja hakkas rusikaga esimest ettejuhtuvat kivi tümitama.

Vorobei teisel kaldal hirnatas kutsuvalt. Aleks jättis kivipeksmise katki ja vaatas, nüüd juba veidi rahunenult, Vorobeid. Ka Vorobeid oli jõgi kõvasti vintsutanud: ta lonkas tugevasti vasakut tagajalga, sadul koos kandamiga oli küljele viltu vajunud, köis lohises sasipuntrana mööda maad. Seal ta siis nüüd oli, see tema suur pääsemislootus: hobune, toit, magamiskott, tuli — seal, teisel kaldal, siinsamas. Aleks nägi veritsevat paiset Vorobei seljal, nägi magamiskotist väljaulatuvat kirvevart, ja isegi seda sõlme nägi ta, millega kandam oli sadula külge seotud. Tõesti, neid lahutas teineteisest kõigest poolsada meetrit, aga need olid see-eest meetrid, mida millegagi mõõta ei saanud.

Vorobei hirnatas uuesti ja tuli päris veeni välja. Aleks teadis, et sellel ei ole mõtet, aga ta hakkas siiski Vorobeid kutsuma: «Tule, Vorobei! Tule nüüd, ära karda! Tule minu juurde, Vorobei!»

Vorobei hirnatas vastuseks ja astus vette... Aleks ajas end püsti ja jäi hinge kinni pidades toimuvat jälgima. Vorobei astus sammu, nuu-

sutas siis korraks pelglikult vett, võpatas ja kargas ehmunult tagasi kaldale.

Aleks ei olnud isegi eriti nördinud, sest ta teadis juba ette ära, et teisiti see ei oleks saanudki minna. Vorobei jooksis ärevalt mööda kallast edasi-tagasi, hirnudes kogu aeg kutsuvalt teisel kaldal seisva mehe poole. Aleks oli surmani väsinud, pea ja kogu keha lõhkusid valutada, ja et ta ei tahtnud endale liigset valu valmistada, ta enam Vorobeid ei hüüdnudki. Ta üksnes põrnitses midagi olematut seal kusagil kaugel ja lasi mõtetel losa joosta.

Lõpuks ta just nagu ärkas sest poolunest, raputas tuimuse meelilt, sobitas kaika mugavamalt kaenla alla, pööras jõele ning selle teisel kaldal hirnuvale hobusele selja ja hakkas minema, ilma et oleks enam kordagi tagasi vaadanud.

Vorobei jooksis teisel kaldal endistviisi kutsuvalt hirnudes edasi-tagasi, vaadates täis hirmu järele mehele, kes teda maha jättes ära läks. Kõike seda aga Aleks enam ei näinud, sest nüüd jälgis ta üksnes lumeligaseid mättaid, kive ja juurikaid ning kõik ta mõtted ja meeled olid jäägitult seotud järgmise sammuga, millest igaüks talle põrgulikku valu tõotas.

Ta komberdas ka pimeduse saabudes edasi, sest teist tal üle ei jäänud. Tikud põues olid endiselt niisked ning ainus pääsemine külmumisest oli pidevas liikumises. Ta komistas ja kukkus alalõpmata. Kukkuda oli valus ja vastik, kuid sellega oli ta suutnud juba harjuda, ent ennast püsti ajada oli palju talumatum. Kukkumine andis peale valusähvatuse ikkagi võimaluse hetkeks lõdvestuda, aga püstitõusmine ei toonud midagi head, see tähendas üksnes kõigi piinade lõputut jätku. Ent ta tõusis ometi.

Nii, pidevalt kukkudes ja pidevalt ennast tõusma sundides, komberdas ta kogu öö kuni suure valgeni välja. Aga siis, järjekordselt kukkunud, leidis ta end üsna mõnusalt kuivalt põõsaaluselt, ei jaksanud ennast enam püsti ajada ja uinus.

... Midagi märga ja karedat libises üle ta näo. Ta avas võpatades silmad, haarates samas käega olematu karabiini järele. Miski koletu suur elajas jõllitas talle punnis silmadega otsa. Aleks avas hirmukarjatuseks suu, julgemata hingata või liigutada. Siis ta aga lõtvus. See oli ju Vorobei. Ta sulges uuesti silmad ja hakkas kogu kehast vappudes kähisedes naerma. Midagi kripeldas kurgus, silmad tõmbusid kuidagi ebaloomulikult pilukile ning ta pidi kogu aeg neelatama, kuigi suu oli täiesti kuiv. Ta oleks tahtnud nutta, aga isegi pisaragu, kus selleks oleks olnud ülimalt õige aeg ja koht, ei suutnud ta endale seda luksusi lubada. Ta üksnes pomises väriseva häälega: «Sina, Vorobei. Sa igavene raisk, sa mu kallike! Tähendab, sa ikka tulid jõest läbi. Tulid! Tulid minu juurde. Oh sind küll, Vorobei!» Ta ajas end püsti, võttis kätega hellalt Vorobei kaela ümbert kinni ja surus ennast kogu kehaga tugevasti vastu hobuse erutusest võdisevat rinda. Vorobei puristas tasa, samal ajal hoolega sabaga rapsides, justkui peletaks olematuid sääski.

Neid oli jälle kaks. Kaks elavat, inimene ja hobune. Midagi oli teel,

mida eluks nimetatakse, uuesti ringi peale saamas. Kõik hakkas nullpunktist, kus olid kadumas nii lootus kui ka teotahe, tasapisi ülespoole tõusma. Ja sellel teel oli ikka nii, et halvale järgnes hea, ebaõnnestumisele õnnestumine ja lootusetusele lootus. Kõik see tuli ja läks, aga elav jäi. Jäid inimene ja hobune, Aleks ja Vorobei.

Kohtumisrõõmust natuke toibunud, märkas Aleks, et Vorobei oli kusagil sadulast ja seega ka kogu varustusest lahti saanud. Juhtus see jõest läbitulekul või siis võsas? Sellest vaikis Vorobei jonnakalt ja ka Aleksil ei jäänud muud üle kui halva mängu juures hea nägu teha ning asjaga leppida. Lõppude lõpuks oli elus hobune praeguses olukorras siiski sada korda rohkem väärt kui telk ja magamiskott. Ainuke, mille pärast Aleks tõsiselt kurvastas, oli see, et kadunud kraami hulgas oli ka kott toiduainete ja kile sisse pakitud tikkudega. Vaevalt oli ta jõudnud tikkudele mõelda, kui hambad lausa iseenesest plagisema hakkasid.

Samas aga meenusid talle tikud, mis ta põue kuivama oli pannud. Ta õngitses nartsupuntra põuest välja, see oli igatahes päris kuiv. Hakkas pundart siis ettevaatlikult lahti harutama. Seal nad olid, need kaksteist igerikku tikku ja ei ühtegi vähem ega rohkem. Ta puudutas ühte neist ebalevalt sõrmega... Kuiv? Jah, tikk oli tõesti kuiv ja ka toosiräbalad olid kuivad. Aleks arutas endamisi, et kui ta on hästi hoolikas, siis on tal nüüd varuks tervelt kaksteist lõket.

Ta kraapis samast põõsa alt kokku sületäie oksarisu ja seadis tuleaseme valmis. Eelnevalt sõlmis ta endaga lepingu, et kui tal esimese tikuga lõket süüdata ei õnnestu, siis loobub ta selle karistuseks lõkkesoojusest hoopis ning hangib endale sooja edasiminekuga. Oma katsetuste objektiks valis ta kõige igerikuma väikese väävlitükikesega tiku. Kui õnnestub sellega, siis teistega juba kindlasti.

Ta võttis väljavalitu ettevaatlikult sõrmede vahele, keeras seda küll üht-, küll teistpidi, hinnates ja vaagides kõikvõimalike asendite eeliseid. Teise kätte seadis ta tüki väävliriba ning kontrollis veel ja veel kord käte omavahelist koostööd. Käed hakkasid pingutusest värisema. Ta langetas need, hingas mitu korda sügavalt sisse ja välja, sundides end niiviisi rahunema. Ta tõstis uuesti käed, tegi paar rahulikku kindlat prooviliigutust ja siis... Sähvatas midagi sädemetaolist, hetk pingsat ootust, pahvak sinkjat suitsu ja — tikk põles. Aleks vajus kogu kehaga põleva tiku kohale kägarasse, püüdes leegikest iga hinna eest kaitsta ja varjata, kuigi kaitsta ega varjata ei olnud seda millegi eest, sest parasjagu ei sadanud ja valitses täielik tuulevaikus. Esmalt tikk, siis peenemad, jämedamad oksaraod, ja tal oligi esimene lõke kaheteistkümnest.

Aleksi meeleolu paranes tunduvalt. Tal olid nüüd hobune ja tuli ning nende abiga võis juba üht-teist korda saata.

Mida kuivemaks tõmbusid riided tulepaistel, mida sügavamale tungis soojus külmakanges kehas, seda enam hakkas endast märku andma kripeldav tühjus kõhus. Ta meenutas, et juba ligi poolteist ööpäeva ei ole ta midagi söönud, ja mis kõige kurvem — peale kahe kuivikuräbala ei olnud tal midagi rohkemat. Ta koukis ühe neist õnnetutest välja. Algul ta mõtles, et proovib kuivikut kuidagi jaotada, aga siis avastas oma suureks kohkumiseks, et kuivikutükk mahub ilusti kor-

raga suhu ära, ja läinud see oligi. Juba kaalus ta peopesal teist, veelgi väiksemat kuivikutükki. Mida võis talle see anda? Ainult mõttetut enesepiinamist, sest energiaallikana pisukest kuivikuraasu arvestada ei tasunud. Seegi kuivik kadus tagasipöördumatult hammaste taha. Nüüd oli vähemalt selle koha pealt rahu majas. Midagi söödavat tal enam ei olnud ja võimalust seda kuskilt hankida ei paistnud samuti.

Need paar kuivikukübet ei leevendanud sugugi kripeldust kõhus, vaid pigem vastupidi — ergutasid seni teiste vaevade poolt mahasurutud näljatunnet. Esialgu proovis Aleks lihtsalt hoiduda söögile mõtlemast, sundides mõtteid tegelema ees ootava teekonna üksikasjadega, kuid asjata. Nälg, see kiuslikult jonnakas kripeldus kõhus, surus kõik muu peast välja, hõivates kogu ta mõttemaailma.

Kuigi Aleks teadis selle üsna ebatõenäolise olevat, proovis ta siiski end ergutada lootusega, et leiab seedrivõsast hea hulga pähkleid täis käbisid, mis muidu nii pedantselt hoolikatele seedrimänsakutele märkamatuks on jäänud, ja kustutab nendega natuke nälga. Täis lootusetut lootust läks ta võssa. Suure otsimise peale õnnestus tal tõesti mõned käbid leida, aga need osutusid tühjadeks.

Ainuke võimalus näljapiinast pääsemiseks oli asendada see teise ja veelgi tugevama piinaga. Tuli hakata edasi minema. Ta oli valgest ajast juba niigi poole ära raisanud ja nüüd, kus kõik, mis tal oli ning mida ei olnud, enam-vähem selgunud, võis abi tuua üksnes edasiminek.

Suure valu ja vaevaga, pärast mitut ebaõnnestunud katset, suutis ta end lõpuks kuidagimoodi hobuse selga vinnata. Vorobei oli õige armetuks jäänud, ta lausa kooldus Aleksi raskuse all. Küllap tegi vigasaanud jalg temalegi tublisti valu, miks ta muidu nii rabeles ja aina Aleksit hammustama küünitas. Aleksil oli Vorobeist kahju, ta tundis kaasa tema piinadele, aga ometigi ei saanud ta praegu midagi selle heaks teha, et hobusel natuke kergem oleks. Vorobei pärast oli ta oma meeletu teekonna ette võtnud ja Vorobei pidi teda nüüd ka aitama eluga asulasse jõuda.

Vaevaliselt longates hakkas Vorobei astuma. Iga sadakonna sammu järel ta seisatas, lõõtsutas veidi, kogus jõudu ja astus siis jälle, kui Aleks oli seda talle delikaatselt jalanükkega meelde tuletanud, oma järgmised sadakond sammu. Raske oli Vorobeil, aga ega Aleksil ta seljaski kuigi mõnus olnud. Iga samm, iga väiksemgi põrutus kiskus silmist välja tule ja hammaste tagant oige. Kogu ta parem külg oli üksainus elav valu.

Rada lookles suurejoonelise rahulikkusega moreenikuhilate vahel, siis aga, justkui aimates kuru lähedalolekut, ronis järsult oruveerele ja hakkas rahutult viseldes otsima teed ülesmäge. See oli madal ja lauge kuru, kergeim kõigist kurudest siinmail, aga ometigi, millist meeletut vaeva sinnani jõudmine neilt nõudis! Ja seda vaeva ei põhjustanud mitte sügav lumi ega järsk tõus, vaid lonkava Vorobei jõuetus.

Kuruni vedas Vorobei kuidagimoodi välja, aga enamaks ta suuteline ei olnud. Juba languse esimestel meetritel hakkas Vorobei kuidagi pahaendeliselt kõikuma, astus siis veel mõned sammud, esijalad nõtkusid... ja ta vajus korinal kokku. Aleks ei suutnud ennast hobuse seljast õigeaegselt maha libistada ning prantsatas koos Vorobeiga nagu

raske kaerakott vastu maad. Valusvalge valusähvatus, ja jälle varjutas viivuks kõike läbitungimatult hall olematus.

Ägades ja valu pärast hambaid krigistades upitas Aleks end istukile. Ka Vorobei oli selle aja peale jalad alla saanud ja vahtis nüüd, kael õieli, kuhugi ettepoole. Aleks pööras oma pilgu samuti sinnapoole.

Seal ees, sinkjaslillas udus, oli kõik. Seal oli Kamtšatka jõe org ja Tolbatšik oma keekuriga; olid metsad ja lagendikud, sood ja tuhaväljad ning nende taga ka inimesed ja asula. Seal olid tugevad lehisetüvedest tahutud seintega tared, millel hästi topitud kahekordsed aknad ees ja nurgas suur külaahi, täis vaigust leemendavaid halge. Taredes olid lauad ja neil liha, piim, leib ning keedusoojast auravad kartulid. Seal oli kõik, mida temal ei olnud, kuid mida ta nii hädasti vajas, et hinge sees hoida. See kõik paistis olema üsna lähedal, seda võis näha ja aimata. Pea kogu tee kurult kuni asulani välja oli siit näha.

Ta pilk jooksis üle alpiaasa, eksles natuke seedritihnikuis, läbis siis ühe hooga valgusküllased kivikasesalud ja lehisemetsad, tõusis laavaväljale, laskus sealt alla soisele tasandikule, ületas ridamisi paar laia tuhavälja ning sukeldus siis uuesti lõputuna näivasse lehisemetsa, mille sees ta märkamatult kahlas läbi paarist ojast, ja jõudis välja asulasse viivale metsaveoteele.

Aleks ohkas. Nii kerge oli see kõik olnud pilgule, aga kuidas sundida oma piinatud keha pilgule järgnema? Kui ligidal ja ometigi kui kaugel see kõik oli.

Ta komberdas hobuse juurde, patsutas Vorobeid julgustavalt laudjale ja proovis end siis uuesti talle selga vinnata. Proovimiseks see esialgu ka jäigi. Lõpuks leidis ta paraja rahnu, mida sai trepina kasutada. Ta seadis hobuse kivi kõrvale seisma, roomas ise kivi otsa ja upitas end siis sealt hobuse selga.

Vorobei astus kõikuval sammul kümmekond meetrit ja... kukkus.

Kukkumisvalust toibunud, keeras Aleks end maas selili ja mõõtis tühja pilguga kaua videvikuhalli taevast.

Tal oli mingil moel järjekordselt vedanud, sest kukkudes ei murdnud ega väänanud ta endal midagi, aga ometi olid selle kukkumisega kõik ta lootused luhtunud. Talle oli nüüd lõplikult selge, et Vorobeist ei ole enam ta kandjat. Oleks võinud muidugi veel korra proovida, aga... Ei, juhus oli niigi juba liialt palju kordi ta peale halastanud. Juhusega võib küll riski peale välja minnes mängida, aga lüpsilehma temast ka teha ei saa.

Kogu see lootuste tärkamise ja kustumise virvarr oli Aleksi lõplikult välja kurnanud. Ta ei tundnud enam isegi nälga, üksnes kohutav väsimus valdas teda ning ta ainukeseks sooviks oli, et tal lastaks nüüd lõpmatult kaua siin nõnda lamada ja mitte kui millestki mõelda.

Kuid ei, isegi seda õndsat mittemidagitundmise hetke ei lastud tal kuigi kaua nautida. Vorobei, kes oli tulnud ta nägu nuuskima, tõi Aleksi uuesti kurva tegelikkuse juurde tagasi, ja siin ootasid teda juba nälg, valu ja külm ning nõudsid tegutsemist. Jah, ta oli üksi ja üksnes tema, Aleks, võis veel ennast kuidagi aidata.

Kõigepealt tuli mõelda sellele, kuidas pääseda siit lagedalt külmalt kuruplatoolt metsapiirile. Sealt leiaks sooja, sealt saaks midagi endale

edaspidise teekonna tarvis kaenla alla toeks ning siis võiks juba mõelda ka sellest, mis edasi. Aga metsapiir, mis tavaliselt tuli ikka kohe pärast kuru, oli nüüd neetult kaugele nihkunud: kilomeetri jagu lamedat kivirämus platood ja siis veel teist niisama palju ukerdamist oruveerel.

Aleks haaras ühe käega hobuse kaelast ja nõnda looma karguna kasutades hakkas tasapisi edasi komberdama. Midagi vaevarikkamat ja valulisemat kui selline liikumisviis on raske välja mõelda, ent teha ei olnud midagi, sest metsapiirile pidi ta jõudma, kui tahtis elumängust osa võtta, aga seda ta ometi tahtis — ja kuidas veel.

Pärast pikka rügamist — kusjuures ajal ja teepikkusel oli vaid suhteline tähendus, õigem olnuks seda maad mõõta valu ja vaeva ühikutega — jõudis Aleks lõpuks metsapiirile. Kui pimedusest ilmus nähtavale midagi, mis oli veel mustem kui pimedus, hakkas Aleks läbi valupisarate naerma. See oli esimene mägiseedripuhmas ja selle taga oli teine ning kolmaski, nii et neist sai terve mets.

Jällegi pühitses Aleks võitu. Äratundmine, et vaatamata kohutavale ebaõnnele, vaatamata sellele, et ta on näljast nõrkemas ja pooleldi liikumisvõimetu, ta ometigi liigub ning jõuab ka edasi, sisendas talle uut usku. Jah, ta oli võimeline valust üle olema, aga kas ta suudab ka näljanõrkusest võitu saada?

Sünge eelaimus, et seda ta siiski ei suuda, rikkus lõpuks kogu ta võidurõõmu.

Peagi sai lõke õige hoo sisse ja külmahirmust pääsenud keha andis end väsimuse hoolde.

Järgmisel hommikul, kui külm Aleksi ükskord üles ajas, ronis ta kohe võsasse, lõikas sealt paraja jändriku kaika ning meisterdas sellest endale uuesti midagi kargutaolist kaenla alla. Laagri kokkukorjamise ja toiduvalmistamise muresid tal enam ei olnud ning seetõttu võis ta kohe astuma hakata, kui seda vaevalist komberdamist üleüldse astumiseks andis nimetada.

*

Nii nad seal läksid, kaks santi, väsinut ja näljast: mees kaika najal kõõludes ees ning hobune kõhklevalt tema järel. Mees ukerdas lumeligastel mätastel ja kukkus. Hobune seisatas ning ootas, kuni maas ägav mees end üles ajab ja ta kaela najal lõõtsutab. Mees puhkas natuke, astus siis edasi ning kukkus peagi uuesti, ning ikka ja jälle ootas hobune rahulikult teda, oma peremeest.

Mis sundis Vorobeid seal nõnda seisma ja ootama? Teed asulani ta tundis ja tal oleks pruukinud vaid veidi käbedamalt astuda, nii paljukest tal jõudu veel jätkus, ning elu, see püha anne, oleks olnud tema. Aga ta ei teinud seda. Midagi mõistmatut hoidis teda tagasi ning sundis rahulikult ootama. Võib-olla olid selleks teadmatus ja ebakindlus, sest kõiki oma samme oli ta harjunud seadma selle mehe tahtmist mööda.

Tema astus, mees mõtles. Mees teadis, aga tema üksnes tunnetas, kas see, mida mees teeb, on temale hea või halb. Või oli selleks hoopis mingi arusaamatu tänutunne oma olemasolu eest? Vorobei ei suutnud

oma mälus küll esile manada möödunut, aga vastupandamatu tung, mis ei lubanud tal seda meest jätta, jäi.

Kui Vorobeil oleks olnud mälu ja mõistust, siis võinuks ta üsna lihtsalt kindlaks teha, et see möödunu oli alanud tema jaoks kaheksa aastat tagasi...

Ta oli olnud alles õige nooruke, kärme sammu ja tugeva turjaga hobune, kui ta ühel kevadsuvisel päeval koplis kinni püüti ning selle mehe meelevalda anti. Kõik ebameeldiv tema elus sai alguse sellest mehest ja sellest esimesest koormast, mis talle tookord selga laoti. Mingi eelaimus oli talle seda juba siis kohe teada andnud ja sundinud teda raevukalt vastu hakkama. Ta rebis puruks ratsmed, köied ja sadulavööd, põgenes karavani juurest ära, aga kõik oli asjata. Ikka ja jälle püüti ta kinni, toodi karavani juurde tagasi ning ahistati uuesti koorma alla. Mida rohkem ta raevutses, seda raskemaks muutusid koormad, mis talle selga laoti, aga ikkagi ei andnud ta veel alla. Karavan, kogu see aeglaselt veniv tuimade tööloomade kari, oli talle vastuvõtmatu. Kuid aeg on julm. Tunnid, päevad, nädalad ja piits tegid oma töö — murdsid ta vastupanu ning peagi sai tast päris tavaline koormahobune ühes pikas aeglaselt venivas karavanis. Üks paljudest tuhandetest, kes aastast aastasse saadavad ekspeditsioone nende lõpututel rännuteedel; tänu kelle verele ja higile me aina leiame ja avastame uut; kelle poolt sissetallatud radadest saavad kord magistraalid ning kelle lesimiskohtadele kerkivad asulad.

Inimestele, nende kunagistele peremeestele, saab osaks au ja kuulsus, kui vaid õnn neid maha ei jäta, aga hobustele, inimese esmasele abilisele väljal, jääb vaid vaikne hääbumine üle jõu käiva koorma all. Õitsvate aasade kastemärga ristikut saavad nad segamatult süüa alles hobuseparadiisis, kui nende vanadusest nõder maine keha on läbi käinud lihakombinaadi peakonveieri puhastustulest või kui peremehe poolt lastud halastav kuul on lõpetanud valud murtud jalas. Nende luukered vedelevad kõikjal: tundratel ja metsades, soodes ja mägijõgede kallastel — tähistamaks otsiva inimvaimu võidukäike.

Eks ole me ju läbi aegade ülistanud teda, hobust, lahinguväljade ja hipodroomide sangarit. Oma luulelennus oleme andnud neile tiivad ning valanud nende täiuslikke kehi pronksi, aga vaevatud kronudele, kes karavanis raskete kandamite all verevahus korisedes peavad oma viimast võitlust...? N e n d e tokerjaid kondivaresid me ei vala pronksi, ehtimaks homse imelinna peatänavat täna veel tundmatus taiganurgas, ja vaevalt suvatseb ka poeesia ronida nende mädapaiseis turjadele ning alati õiglane tulevik mäletab neid vaikiva unustusega.

Nii need aastad minema hakkasid. Ikka kevadest sügiseni väljal raskete kandamite all, siis lühike külmavärinates talv hingetõmbeks, ning jälle kõik otsast peale.

Selle mehega koos olid nad tüdimuseni mõõtnud tundrate mätlikku tuimust, ramminud radu lummemattunud kurudele, kavaldanud reetlike laugaste ja kiskjalike mägijõgedega. See mees oli teda piinanud tööga, nii et higi mööda ta ribikonte sorinal alla jooksis, nii et selg kattus vere ja mädaga; nii et liigesed üles paistetasid. Kuid see mees ei olnud mitte üksi teda, vaid vahest veel rohkem iseennast piinanud. Ta oli rajanud talle teed sügavas lumes, toetanud teda järskudel tõu-

sudel ja langustel, roomanud ta juurde läbi muda ja savilörbi, et siduda päästev köis ta sadulavöö külge, ja oma vattjope oli ta laotanud ta külmakangele kehale. See mees oli teda hoidnud ja hellitanud, ravinud ta tõbesid ning sidunud haavu ja kuivikukonts oli tal ikka tema tarvis taskus olnud.

*

Aleks ajas end jälle jalule ja hakkas edasi komberdama. Peagi sai hommikust keskpäev, mida õige peatselt ruttas varitsema sügisõhtu hämarus.

Aeg läks, läksid minutid ja tunnid, aga kilomeetreid, millega teelolija mõõdab käidut, oli kogunenud vaevalt peotäis. Seda oli vähe, kohutavalt vähe, võrreldes ees ootavate kümnetega.

Aleks hakkas alles nüüd täie selgusega aduma, et selles võidukomberdamises näljase ajaga ei olnud temast enam võistlejat. Tema jõud, see vintske vedru, mis teda üha edasi oli viinud ning mille üle ta alati ja täiesti õigustatult uhkust oli tundnud, oli maha käimas. Ikka vähem samme jäi täitma kahe kukkumise vahelisi tühemikke ning ikka rohkem võttis aega enda tagantpiitsutamine järjekordseks tõusmiseks. Ta keha ning otsaesine leemendasid külmas higis ja niigi vesiselt hall maailm kippus silme ees vägisi oma piirjooni kaotama.

Kord, kui ta pärast järjekordset kukkumist end Vorobei kaela najale püsti oli ajanud, mõistis ta jahmatamapaneva selgusega, et see, kellele ta toetub, ei ole lihtsalt hobune, vaid ka suur hunnik liha. Jah, just seda liha, mis täidab kõhu, annab jõudu, lootust ning sooja. Samas läbis teda küll ka mingi jälestav võpatus, nagu last, kes oli julgenud millelegi kõvasti keelatule mõelda, aga ometigi oli mõte sündinud ja sellest vabaneda ta enam ei suutnud.

Aleks arvestas välja, et nende kuue-seitsmekümne kilomeetri tarvis, mis asulani veel oli jäänud, kulub tal sama tempoga edasi minnes vähemalt viis päeva. Viis päeva! Ühe päeva, võib-olla koguni kaks oleks ta vahest ilma söömata ära elanud, aga viis . . . ? Ei, see oli võimatu, aga ometigi pidi ta puudujääva aja kusagilt hankima ja üksnes see liha, mis Vorobei näol ta kõrval astus, võis need päevad talle anda.

Nüüd sai ta juba asjalikult, ilma mingi jälestuse või südametunnistuse piinata mõelda sellele, et tal tuleb Vorobei tappa, aga ometigi ei suutnud ta mõtetelt tegudele üle minna.

Aleks lootis ikka veel mingile imele, mis iga hetk pidi sündima ning kõik jälle heaks muutma. Ta lootis, et võib-olla tuli kopter enne ettenähtud aega neile laagrisse järele ja kui mehed juba asulasse on jõudnud ning näevad-kuulevad, et teda pole seal, siis tulevad nad kindlasti teda otsima. Ta lootis mõnele mägedest kojuminekuga hilinenud jahimehele, kes nüüdsama rajale ilmub. Ta lootis veel paljudele võimalustele, aga kõige rohkem ikkagi sellele kustumatule õnnetähele, mille all sündinuks ta ennast pidas. Ja eks olnud tal ka omajagu põhjust niiviisi arvata. Surmahõngulisi seiku oli ta väljal korduvalt üle elanud, aga mingi ime läbi oli ta alati eluga pääsenud.

Ühel tormisel ööl oli vanadusest nõder kuusk ta telgile langenud, aga mõned sentimeetrid hingamisruumi kahe võikterava toika vahel

oli talle jäänud. Sõbra poolt eksikombel väljalastud kuul oli ta hea karbuse ära rikkunud, aga tema pea jäi terveks. Ta oli alla sadanud mitmekümne meetri kõrguselt kaljuseinalt, aga ikka oli osanud üles leida selle ainukese lumehange seal all.

Millistesse kaelamurdvatesse pööristesse elu teda ei olnud ka heitnud, alati oli ta õnnelikult jalgadele maandunud. Küllap lootis ta nüüdki, et kui teda kord nende õnnetute juhuste virvarri on kistud, siis on asjad ka juba sedasi seatud, et ta lõpuks ikka eluga pääseb. Kuigi ta seda uskus, vähemalt tahtis uskuda, vaevas teda hingepõhjas teadmine, et ta ei ole kass, kellel jalgadele maandumine pea loomupäraseks omaduseks, vaid ainult inimene, kellel seni elus kassi kombel vedanud.

Ja nii lükkas Aleks seda ainuvõimalikku toimingut, mida iseenesest sugugi kerge ei oleks olnud sooritada — hobune on ikkagi päris suur loom ja puss näljanõrkusest vaevatud mehe käes nigel tapariist — aina tuleviku peale edasi.

Õhtul suutis ta veel sületäie oksarisu korjata, lõkke süüdata, aga siis varises kokku. Ei olnud see enam õige uni, mis teda murdis. See oli nõrkushoog, mille vastu oli võimetu isegi tema raudne tahe. Piirid olemasoleva ja selle teise, nägemusliku maailma vahel kippusid vägisi hajuma. Ta ei suutnud kuidagi eristada, kumba teda parasjagu vaevavatest nägemustest pidada reaalseks. Kas seda, kus ta nõrkemiseni täissöönult soojas voodis vähkreb, või siis teist, kus ta näljast nõrkenuna põõsa all külmast lõdiseb.

Lõpuks ta ärkas. Sadas lund. Räitsakad, suured ja pehmed nagu tibupojad, tulid hääletult koidueelsest vaikusest, keerlesid viivu ta kohal ja vajusid siis näole, kätele, riietele. Esimesed sulasid jäljetult, teised muutusid vesiseks lörtsiks, kolmandad aga jäid. Lund tuli ja tuli, igale räitsakale järgnes uus ning uuele jälle uus. Aleks vaatas oma lumega kattuvaid käsi ja riideid ning meeletu hirm haaras teda. Ei, mitte ainult seda!

Ta ajas end püsti. Udusest hämarusest ilmus ta kõrvale Vorobei. Neid oli jälle kaks, aga ometigi, seda teadis Aleks nüüd juba kindlalt, oli ainult ühele neist antud võimalus asulasse jõuda. Tuimalt seisid nende mõne päevaga kogu endise kolletava uhkuse kaotanud lehised, varjates oma alastust häguse uduvine ja üksikute ringiluusivate räitsakatega. Ei olnud taevast ega ka maad, ei kaugusi ega nähtavat eesmärki, mille poole püüelda, ei sääski ega kihulasi — oli ainult üksainus suur rusuvalt hall vaikus.

Aleks ei kõhelnud enam, kas tappa Vorobei või mitte, nüüd ta ükskõnes kaalutles, kuidas seda teha. Ta luuras altkulmu Vorobeid, vältides seejuures hoolega hobuse silmi, just nagu kartes oma mõtteid kaaslasele reeta. Teadmine, et iga hetkega jääb ta aina nõrgemaks ja väheneb ka lootus Vorobeist jagu saada, sundis teda kiirustama ning muutis ta närviliseks. Mitmel korral haaras ta juba vargsi pussi järele, aga nagu kiuste oli Vorobei alati selle ajaga ta löögiulatusest kuidagi märkamatult eemaldunud või see lihtsalt tundus talle nii. Närveldamisega unustas ta kogu ettevaatuse ja nõnda juhtuski, et järsult ojakaldalt alla tuhaväljale laskudes ta komistas ja kukkus...

Aleks ei teadnud, kui kaua ta teadvusetult oli lamanud, sest tema

jaoks ei olnud enam reaalset aega, oli üksnes mingi seletamatu äramineku-tunne. Ta avas vastumeelselt silmad... Pimedus. Ta tundis midagi sooja enda kõrval lamavat. Pimedusest jõudis lõpuks temani äratundmine, et see on Vorobei. Aleks ei liigutanud ennast, ei mõelnud ega soovinud midagi. Ta üksnes tunnetas, et ta kõrval lamab soe, ihaldatav elu. Ta tundis Vorobei südamelööke, tundis, kuidas midagi ses elavas tõuseb ja vajub. Jah, see oli elu — kõige lõpp ja algus. Ei! See elu pidi tema omaks saama, kohutav arusaamatus, et just tema selle kaotab, ei tohtinud sündida. Tal ei olnud selleks õigust. Ta peab elama!

Ahnelt kobas Aleks hobuse rahulikult tõusvat-vajuvat külge. Külmast kohmas sõrmed tundsid kerget värinat, tundsid, kuidas õhukese naha all võdisevad sitked lihased, voolab tugevate tuksetena veri. Ikka edasi libistas ta kätt, kompas hobuse kaela... Jah, just seda oli ta otsinud! Ta leidis vöölt pussi ja kogu oma jõuraasukest viimse võimaluseni pingutades tõstis käe otsustavaks löögiks. Aga löök, mis ta lõplikult maha rabas ning mille andjaks oli olnud ootamatult üleskaranud Vorobei, tuli enne.

*

Sama päeva lõunal jõudis asula tuntuim salakütt ja röövpüüdja Nikolai Krunin välja Makarka-äärsele tuhaväljale. Ta oli otsustanud ära kasutada heitlikke talvehaku ilmu, millal ükski täie aruga mees, nende seas muidugi ka inspektor, pikemat teekonda mägedesse ette võtta ei söanda, et vargsi toimetada asulasse juba varasügisel jõe ülemjooksul kogutud kalamari. Loomu poolest ei olnud Nikolai sugugi nii halb mees, nagu seda tema sõimusõnana kõlava elukutse järgi oletada võiks. Kunagi artelli aegu oli ta olnud aus kütt ja lugupeetud kalamees, kelle nimi kui eesrindlasel korra isegi oblasti ajalehes ära trükiti, rääkimata artelli autahvlist, kus ta pilt tervelt kaks vihmaperioodi üle elas. Vahepeal aga olid ajad ja tavad teiseks saanud, ning see, mis varem oli olnud mehine ja aus töö, sai keelatuks ja taunimisväärseks. Tema oli juba vana mees, ja kogu senise elu üksnes küttimise ning sügisese kalamarja kogumisega endale elatist hankinud. Et ta ei osanud ega teadnud muud ametit, mida mehevääriliseks oleks võinud pidada, siis jätkas ta nüüdki salaja, kõigi seaduste ja karmide kulude kiuste, ikka seda vana hästi kätteõpitud tööd.

Seesamune hea-halb Nikolai märkas kaugelt tuhavälja ääres seisvat üksikut hiirekarva hobust. Algul ta võpatas ehmatusest, äkki mõni hull inspektor, aga siis, nägemata hobuse juures inimest, rahunes ning hakkas asja vastu juba ilma kartuseta puhtprofessionaalset huvi tundma. Ta esimeseks mõtteks oli, et küllap on tegemist mõne geoloogide juurest ärakaranud hobusega, nagu neid siinmail tihti võis näha ringi hulkumas. Natuke kahtlane tundus talle küll, et hobune sellisel aastaajal just siin kõledal tuhaväljal viibib, tavaliselt tulid nad siia ainult kuumadel suvekuudel piinavate sääskede eest pääsu otsima. Ta huvi saladusliku hulkuri vastu kasvas veelgi, kui loom tema lähenedes mingeid ärevuse tundemärke ei ilmutanud. Oma kogemustest ta teadis, et need poolmetsistunud põgenikud on tavaliselt väga pelglikud ja neid on pea võimatu kinni püüda, kui nad just ise ei soovi end kätte

anda. Seda viimast tuli küll mõnikord ette, aga ikka ainult talvekuudel, kui nälg ja hundid põgenikke asulate juurde ajasid.

Nikolai mõtles endamisi, et mine sa pimedat juhust tea, ning otsustas proovida. Võimalus saada peremeheta hobuse omanikuks meelitas. Ta sõitis suure kaarega ümber tuhavälja ääres seisva hobuse, ise samal ajal ettevaatlikult sadula küljest köit kätte lapates. Hiirekarva hobune jälgis tähelepanelikult Nikolai manöövreid, ilmutamata aga seejuures ikkagi vähematki tahtmist pagemiseks, pigem vastupidi — ta hirnatas lähenevale Nikolaile kutsuvalt. Hobuse naljakast käitumisest ning armetuvõitu väljanägemisest tegi Nikolai ühemõttelise järelduse, et küllap tal ongi tegemist just niisuguse hulkuriga, kes oma ihaldatud nälgimisvabadust on valmis orjuse ja tubli kõhutäie vastu välja vahetama. Nikolai võttis otsustavalt suuna põgenikule, hinnates hoolega üha vähenevat vahemaad, et ära tabada õiget hetke köie heitmiseks. Hobuseni oli jäänud veel vaevalt oma paarkümmend meetrit ja Nikolai oli valmis juba köit lendu laskma, kui märkas midagi niisugust, mille peale ta suu jahmatusest avali vajus ning köit hoidev käsi lõtvus — hobuse kõrval maas lamas inimene.

*

Nii sündis ime, millesse Aleks nii kramplikult oli uskunud, mida ta küll ise lõpuni teoks teha ei suutnud, kuid mis ikkagi sündis. Ja ta usub nende imede järjekestvusse kuni tänase päevani, muidugi juhul, kui ta mõne teise ime läbi kusagil tiheda liiklusega maanteel otsa ei ole leidnud.

KALLE SUUROJA

Uno Laht

AVATUD KAARTIDEGA

Sõrmed hästi pestud, kaardid väga puhtad,
mansetid kenasti ülesse kääritud.
Salamärgid kribitud teatud kohta,
seltskond mängis kui kokku määritult.

Proua jagas kaarte, pisike sõrm püsti,
lõkerdades endale tõmbas vahelt tuusa.
Kõik jäid hetkeks vait, kui istuksid, põlved risti,
daamid piilusid võõraid kaarte, kadedad muusad.

Mõrumandleid näksiti, vahuvein kihises,
täissöönud näod roosatasid peeglist.
Tegelikult keegi ei hoolinudki tihidest,
üleüldist bluffimist peeti ainsaks reegliks.

Liiga ruttu luitunud eilsed matadoorid;
naistel kanavarbad, meestel algav kanasus.
Juustujumega oreoolides kui ratastoolides
veavad nemad kaasa oma nooruseta vanadust.

Tead ette igas lauses, kus koolon, punkt või koma,
roostekindlas kellakarbis tiksub koostöö-valemäng.
Kas mööbliks moodne kola või moekas sakste vana,
lame jutt käib seksist, ent kriuksu pelgab säng.

Ainus sensuaalne rõõm neil kahe tooli vahelt
naeratades vabandada: «Mul on seekord pass!»
Provintsi liberaal ka aust ei hooli vahel,
ei hooma liigset poti kuut, mis käisest poetas Sass...

...Ju ma pisut mõikasin skandaali, mis nüüd juhtub,
kui tegin ettepaneku: «Kõik kaardid avada!»
Daamid kooris kiljusid, et olen jõhker juhmur,
üldse mitte kavaler ja mitte kaval ka...

UNO LAHT

Proua väike sõrm jäi nördimusest püsti,
Sassi käisest varises veel teine liigne kuus.
Seltskonnast, endast mõista, lahkuda mul kästi,
ehkki kohe lahti tehti taas «kollooda» uus...

Nägin silmanurgast, sinnajäänud leeris
keegi jälle segas tähtsalt, väärikalt,
märkis kaarte küünevaoga heas maneeris,
uued poisid võeti lauda, käised kääritud...

Ukse prauhti kinni lõin, sealsamas ukse taga
aastad jooksid teises suunas, teiste vaartidega.
Nägin, maailm mängib ammu jõle vabalt
täitsa risti selja peale löödud kaartidega...

Tundub ka, et liigse valeässa nuhtlus
koos selle sajandiga kolikambri kaob...
Mul ennist polnud trumpe käes, olen siiski uhke,
et mu pealehüüdmist kuulis terve laud!

Ehk tulevikus mõni laiem punt ja ilma prouadeta
kokkumängu võltsid nipid ära jagab ka...?
Ausas kunstis pole vaja ennast petta,
tuleb ainult kaarte lahtisena jagada!

Mitte seljatagusest või kõverpeeglist
passida, kuis ohjab sind või tõmbab võimas traat...
Ausas kunstis, kas see meile meeldib või ei meeldi,
sinu anne on sul peos kui ainus kaart.

Ausaks kunstiks kahest otsast põletada küünalt
tasub, kuniks hõõgumas veel tahtki.
Viimse hingeraasuni end saatanale müün ma,
hoides oma ainsat kaarti lahti.

UNO LAHT

TAIGNASED INIMESED

Tohutus astjas juuretult juuretatud inimesed.
Suurlinlik ahjusuu, keeristõmbusega korsten . . .
Kastanruuged, blondpäised, sõstra- ja sinisilmsed,
iga uus pannitäis eelmisest tublisti priskem.

Väärt pärmi peal pagana hästi kerkinud
pätsid-buhhankad, batoonid ning moekad bulkad.
Määrtöötluse pagar neil sorte pinnale märkides
näeb, mis känkras, ei võta vooltoodete hulka.

Kas kiirküpsetus? Jah, kuid ega üldse kohe nad
satu müügirüselusse. Pigem just aeglaselt!?
Väljast kõik ühtjagu kerkinud, õhetavkohevad,
seest aga küsitavküpsed, teistjagu taignased . . .

Eeh! kui püsiksid seetõttu kauem värskedki
need saianäolised või trullakad kui kringlid?
Eks leivategijate tsunft küll hindab nätskemaid,
nii-öelda pehmelt ümbermuljutavaid hingi.

Ju ammu napiks jäänud laoriiulite laiusest,
käib astjas tohutus niimitu leivategu,
et koos kroovleivaga saab sepikuid ja saiu sest,
on ühistaignal hallivõitu mittehapu segu . . .

Jah, inimtainas, juuretu, uuslinselt juuretatud,
pluss vitamiinid, toitevalk, võirasv ja pärm.
Hing kuivand köömneks, muud mullikesed suurendatud
ja ümber hiigelahju leivategijate rõõmus lärm.

Sõrm torka kuhu tahes, pind vetrub — hüvad olud!
Me samast taignast pärit kõik ja rahul, eks?
Las käivad rattad ringi, las jahvatavad kolud,
teeb jumal ise veskis me värvlid jahuseks!

Heaolust paisudes nii molutult ja sootult
see võimas taignatõus meilt nõuab aina head.
Kõik vintsked omapärad kokku sõtkub sootuks
ning armsad hädavaresed on lihtsalt tainapead.

UNO LAHT

PEREMEHETUNDE KASVATAMISEST

Ühe lihttöölise sõnavõtt tootmisnõupidamisel pärast filmi «Preemia» ühiskülastust.

«Meil siin kah öeldakse... riik tahtvat nii
või et riik tahtvat naa.
Aga peaasi, riigiga... (kes sel juhul on see riik?)
ei tohtivat üleüldse vaielda!
Tohoh!... ja veel öeldakse, et päevast päeva
(seda vakti nägevat iga pimegi)
siin asjad meil minevat... ainult paremaks.
Sa püha kurat! Kui plaani ja virmamärgi nimel nii
tõmbame seda riiki turakaks, iga naks!

Täpipealt nigu seal kinuvilmis, ainult ilmsi...

Et kui tööd teed, siis palk tilgub,
aga kui petad, siis jookseb preemia.
Kuu alguses pole kuskile kiiret, mingu
looja karja see otšenj tsennoje vreemija.
Aga kuu lõpus muidugist lüüakse mahtrat,
et nüüd ära vea, seltsimees, tsehhi alt!
Kellel näitajad kehvad ehk liiga ahtrad,
las nati lüpsavad laest, noh, kehvektiivsemalt!

Täpipealt nigu kinuvilmis, lüpsad, endalgi häbi silmis...

Nõnna me siis, pika rublaga, treime põhjata vaadile punne,
teise, kurakäega, neidsamu välja krutime seest.
Meil siin öeldakse, kõige tähtsam on ühtekuuluvustunne!
Terve kollektiiv mängigu lehma? Direktor mehkeldab kõigi eest!
Meil siin öeldakse: riik ise teab, mida riik tahab.
Kas või üle naba... ajutistest raskustest!
Riik olla päratu rikas, va rahapuru kui raba,
ei jaksa kohe tõsta... ühest taskust teise taskusse!
Noh olgu, aga vahel ikka vägisi mõtled veel,
kus on see õige peremees, kes vastutaks ja sunniks!
Päevakorras peaks olema: kokkuhoid, luusid, peedikavõtmine,
— uusi õliseid otsuseid treime, antud sõnu sööme sakummiks...

Täpipealt nigu kinuvilmis, kõik endid laulavad ingliks...

UNO LAHT

Tahaks ise vahest kah riiki aidata... äkki on lubatud, võib?
Mulle öeldakse, Sass, ära oma õues tolmu üles tuuluta!
Tehas on küll kõigi, siin maksab nõukogude võim,
aga võim peab alati kindlalt kellelegi kuuluma...!
Säh sulle, leota sandil kibus viht, aita lavatsile,
sopsuta ihu kah, et ei läheks kaotsi leil...
Hää küll, küsin selgelt, viisakalt ja avalikult,
enne teite vastust pukist ei lahku siit.
Kummad meite hulgast on lambad või kes on need sikud?
Kellede päralt peaks rohkem olema see võim?

Kui te nüüd saalist hüüate kooris, et: k õ i g i...
aitäh, vastus oli õige, kõlas täpselt nagu vaja.
Jah, o m a riiki me petta ei luba, isegi rahval pole õigust
heast peast iseendale puru silma ajada.
Nõnna, ma panen ette: iga tööline peremees olgu!
Ei enam laest ühislüpsmist ega miskit vissi-vussut!
Narrisid tööd või tegid kratti,
oled riigi ees varas või võlgu!
Aga kõiksugu vahulööjad olgu üsnagi kussud!

Täpipealt nigu kinuvilmis, et põleks kellelgi häbi silmis.»

UNO LAHT

Jaak Sarapuu

TAVATU KOMANDEERING

Pärast pikka ja väsitavat nõupidamist helistas Artur otsekohe Anule: «Halloo! Anu või?... Sõidan komandeeringusse. Väike sõit. Pean kohe nüüd õhtul teele asuma. Homme olen tagasi.»

«Sul neid väikesi komandeeringuid juba õige tihti,» tuli naiselt järsk vastus, sest alates kevadest seiras Anu meest mõningase umbusuga.

Kontori ees hingas Artur täiel rinnal koristatud viljaväljade järgi lõhnavat sügisõhku, ja märganud lähenevat peaökonomisti, kadus kärmesti, otsekui põgenedes oma autosse, nii et too käredahäälne daam ei jõudnudki teda peatada. Vilunult käivitas mees mootori ja lipsas otse peaökonomisti nina alt minema.

Teeristil, enne uusi maju, tammusid kolm töömeest, üks juba tublisti vintis, kuid direktoril polnud sõnakestki öelda — tööpäev oli lõppenud, õhtu käes, ei saa ju täismehi keelata vabal ajal pudelisuust kulistamast. (Peaagronoomi jutus äsjasel nõupidamisel peitus tõeseeme.) Tuigerdaja oli karjak Ants, keda juba naljalt kainena ei näe; teine oli traktorist Evald, kolmas põllutööline Jaan. Direktori süsimusta autot nähes tõstis too silmapilk käe ja vintis Ants tuigerdas otse keset teed.

Artur peatus, töömeestest oli raske mööduda: nemad teevad ju põhilise ja nad tuleb ära kuulata, isegi kui sul kõigist sekeldustest kõrini. Selle reegli vastu Artur tavaliselt ei eksinud, liiatigi veel, et töölistega suheldes meenus talle omaenese vana isa, raske sammuga talupoeg. Ta märkas ühel neist isa käsi, teisel silmi, kolmandal kõnemaneeri, ja too nägemus kummitas. Artur väntas aknaklaasi alla.

«Tere!» noogutas Jaan alandlikult ja ta otsmikul olid täpselt samasugused kurrud kui isal Arturit ülikooli saates: «Õpi, poig! Ma es saa toda lõbu, õpi sinagi! Vast om sul sis kergemb.»

«Tere! Mis on, Jaan?»

«Ärke panke pahas, direktor, et ma nõnna teid kinni pedäsi... Mul õks tuusamune hädä. Küll kõnele brigadiri vai osakonnajuhatajaga — ei midägi. Karjamaa om väikõni. Eelmisel sügüsel künti kõik üles,

---

* «Loomingu» 1977. a. novellivõistlusel III auhinna saanud töö.

sannatagune kah. Tohoh, ma käü egä päiv tüül ja ei saa enämb luumi ka pedäde. Mul jo lehm ja õhvakõni. Nüit mõtli, kõnele teile, enämb muu ei avite.»

«Või nõnda,» tõmbas Artur taskust märkmiku ja kirjutas homse kuupäeva alla: «Jaan Konks — karjamaa jätta.» «Hea küll,» lausus ta Jaanile, «ma ütlen homme osakonnajuhatajale.»

«Suur tenu, suur tenu!» tahtis Jaan kas või kummardada, kuid Artur jätkas sõitu uute majade poole, mis kõik tema algatusel ehitatud, sest paarikümne aasta eest oli siin vaid üks kauplusepütka ja pargis lossivaremed. Ka Arturi kodu oli seal, lasteaiast edasi moodsas kahekorruselises majas, kus leidusid kõik mugavused: vannituba, tualettruum, keskküte ja all saungi.

Arturile meenus, et siiski oli tarvis korterist läbi lipata: hommikul polnud ta end sõiduks varustanud.

Trepikoda kajas Reeda klaveriklimberdamisest ja Artur avas ukse vastumeelselt, sest Reeta ta teadis — see plikatirts võis hoogusattununa mänguriista nõnda järelejätmatult taguda, et küllap naabridki kannatuse kaotasid, ehkki nad direktori tütart keelata ei julgenud. Aga mine sa plikale ütlema, kohe saad vastuse: «Hea küll, paps, sa tahad, et ma muusikakooli pooleli jätan.»

«Kus ema on?» küsis ta tütrelt.

«Paps, sa segad mind!»

«Ma küsisin: kus ema on?»

«Peseb all saunas.»

Artur ohkas kergendatult.

Teises toas kušetil lamas poeg Hannes, saapad jalas, ja vahtis televiisorit. Nähtavasti oli ta koolis jälle mõne riukaga hakkama saanud, sest millegipärast vältis ta isa pilku ja tõstis saabastes koivad jalamaid kušetilt. Alles hiljaaegu oli Artur pidanud koolis punastama, kui Hannese klassijuhataja näitas poisi päevikut, milles märkuste all rohkesti võltsitud allkirju (tookord oli see tal olnud sellel õppeaastal esimene kord poja päevikut lehitseda).

«Noh, räägi!» Artur jäi poisi ette seisma, kõlistades kannatamatult autovõtmeid.

«Sa siis teadki,» venitas Hannes. «Juba jõudis helistada... Nojah, sain mates kahe. Aga õps on ise süüdi. Ise ta ei seletanud nõnda...»

Peaks kord poisile tõesti korralikult rihma andma, nagu Artur ise isalt sai. Rääkimine ja lõputu moraalilugemine nähtavasti enam ei aita. Armu ja hirmu — nõnda oleks tarvis.

«Suu kinni,» käratas ta pojale. «Ma ütlen sulle viimast korda: kui ma veel sinu kohta koolist halba kuulen, hoia alt! Selge?»

«Selge...» noogutas kohkunud Hannes.

JAAK SARAPUU

Köögis toppis Artur kiiruga portfelli leiba, tüki sinki ja kallas termosesse teed. Klaveriprõmmimine muutus metsikumaks, televiisoris vaieldi ägedalt, külmutuskapp lülitus sisse, naabrite juures kopsiti ja otse akna all käivitati mootorratas...

Autosse ronides värisesid Arturi käed. Ometi oli ta juba tudengipõlves enesevalitsemist õppinud ja sessiooni ajaks vastava süsteemigi välja töötanud: eksamipäeva hommikul tegi tuupimise asemel võimlemisharjutusi, jalutas värskes õhus, jõi mahla ja astus alles siis puhanud peaga ning rahunenuna eksamilaua ette. Ja Artur suutis alati kindlalt keskenduda, sooritada eksamid kõrgeimale hindele. Hiljem sovhoosis agronoomiametit pidades lisas ta enesevalitsemissüsteemi filosoofia: inimene on kübe, nähtamatu putukas universumi lõpmatuses ja tema iga suure mateeria mitmesuguste vormide säilimisajaga võrreldes tühine, seepärast pole tarvis liiaks erutuda mõnest bürokraadist või mõistmatust töölisest, kes peagi kaovad, nagu kõik elav. Närve, aju ja keha tuleb igati säästa, et nautida olevikku ning saavutada kõigis ettevõtmistes maksimum. Kuid direktorina oli enesevalitsemist hoopis raskem hoida ja vihahood võtsid iga aastaga üha enam Arturi üle võimust. Nagu tänagi, kui ta oma kabinetis kuulas peaspetsialistide aruandeid teosammul käivaist koristustöödest, nigelast piimatoodangust (võrreldes eelmise aasta sama ajaga), venivatest ehitustest, takerdunud maaparandusest ja veel otsa joodikutest, kes mitmel päeval polnud tööle nägu näidanud, lõi direktori enesevalitsemine kõikuma. Ja samal ajal algas vasakus käes (imelik, et just käes) valuvõbin, kandus mööda käsivart õlga, sealt rindkeresse.

«Vallandada mehed, jah, see on kõige lihtsam,» kuulis Artur peaagronoomi inisevat tenorit. «Aga ütelge, kes töötab? Meil on juba praegu puudu kümme traktoristi. Ja traktoristid teavad seda. Kes tahab, kaanib noka täis ja irvitab veel pealegi. Nojah, võtame preemia ära. Mõni häda! Mees pistab haltuurast selle rahakese ikka taskusse. Ütleme, vallandame sihukesed väänkaelad. Mees vilistab, ütleb aidaa ja leiab teises sovhoosis samasuguse tööotsa. Nõnda on see juba aastaid. Ja mida kuradit sa nendega teed?»

«Sa pead neid kasvatama,» vihjas peazootehnik.

«Kasvatama!» viskas peaagronoom käega. «Kui pole kasvatatud kodus ega koolis, siis meie ei tee sihukestega enam tuhkagi. Vaat, minu arvates sinna see koer ongi maetud. Kõik teavad: isa ja ema peavad kasvatama, kool peab kasvatama, asutuse juhid peavad kasvatama, kollektiiv peab kasvatama. Kõik peavad... Aga mida teeb võsuke ise? Võsuke ise võib sulle taguotsa näidata.»

Salalik valuvoog lendas rindkerest otsmikku ja Artur lükkas arve-

laua järsult eemale, nii et kõik silmapilk vaikisid (nähtavasti oli direktori liigutus neile tuttav).

«Ajame aga käpad püsti, ajame aga käpad püsti,» prahvatas Artur ja järgnevaid sõnu ei suutnud ta enam kuidagi alla neelata. «Kas meid on sovhoosi etteotsa pirisema pandud või? Teie asi pole mitte piriseda. Teie asi on igas olukorras ainuõige lahendus leida. Mind ei huvita kulunud targutused, mind huvitavad faktid! Ja faktid, seltsimehed, on teie kahjuks. Te olete pandud vastutama ja te vastutate, seda ma ütlen!»

Ta silmitses läbi paksu suitsuvine hägusena paistvaid peaspetsialiste ja nood moondusid, võta või jäta, lapsepõlvest saadik nii tuttavateks loomadeks: peaagronoom oli kui hobune, peazootehnik lehm, peamelioraator oinas, peamehaanik sokk, peaökonomist kana... Ja too naljakas võrdluspilt rahustas, nii et valu tasapisi järele andis ja Arturil kolleegidest pisut hale hakkas.

«Hea küll!» tõmbas ta arvelaua uuesti enda ette. «Mõistan teid, mõistan... Kuid mõistke ka mind. Minult nõutakse samuti. Päevad otsa muudkui helistatakse, et miks on teil nii ja miks on teil naa. Anna aru, kanna ette... Ah, mis ma sellest! Me tunneme üksteist küllalt kaua... Nõndaks, sõbrad, arutame nüüd rahulikult, mida me konkreetselt ette võtame.»

Asulast paarkümmend kilomeetrit eemal pööras Artur järsult laande, sõites edasi konarlikul metsateel, mis kitsenes nii, et auto mändide vahelt vaevu läbi mahtus. Siis tuli sarapuuvõsa ja liivaseks muutunud teel paistsid ta enda läinudnädalased rehvijäljed. Jämeda kase juures peatas Artur auto, lülitas mootori välja ja ronis kergendustundega loksuvast bensiinihõngulisest plekk-kirstust avarusse.

Seal all helkis metsa kohale tõusnud kuu paistel laugjate kallaste vahel väike järv, mida piiravad väljad olid tugevasti võssa kasvanud.

Sättinud telgi järve kaldale tammede alla, läks Artur lõkkehagu otsima. Enne metsa jõudmist seisatas ta vanal vundamendil, mille pragude vahel vohasid nõgesed, vahtis kaevu mustavasse sügavusse, astus mööda sammaldunud jalgrada lauda-, küüni- ja saunaasemete manu. Igal pool malts ja põõsad, sammal ja puujässid. Tuuleõhk puudutas mändide latvu, kaugel huikas öökull, kuusk nagises.

Kui lõkkematerjali küllalt, tegi mees telgi lähedusse tule, pani käed vaheliti põlvedele, vahtides põlevaid oksi. Nõnda oli ta armastanud siin istuda karjapoisikesena, kui paar lehma ja lambad rahulikult sõid ning õuest kuuldus kaevukoogu kääksatusi või isa-ema (kes nüüd mõned aastad surnuaial) jutukõma. Ja nii ta tookord istus, kuresaa-

bastes poisinokats, silmad sihtimas tuld, paremal valendav järv, pahemal vanematekodu hallid katused. Kuid kümmekond aastat tagasi tõi ta isa-ema siit metsakolkast keskusse enda juurde ja andis meestele korralduse vanad hooneputkad lammutada, sest kogu see vilets kasutu liivapõnt plaanitseti edaspidi metsa alla.

Artur suskas singiviilu orgi otsa, praadis seda pisut tulel, et saada lõkkesuitsu mekki. Rahulikult, esmakordselt sel päeval, hammustas ta praetud sinki ja leiba ning rüüpas termosest tulist teed... Paari aasta eest, tundes südames torkeid, jättis ta kohvi ja suitsetamise ning püüdis konjakipitsi, kui võimalik, koosistumistel igati vältida. Isegi tervisejooksu kavatses ta harrastama hakata, kuid selleks oli vaba aega siiani raske näpistada. Küllap edaspidi.

Kõht täis, riietus Artur lahti ja puges magamiskotti, heites nii, et pea esialgu telgist välja jäi. Mõnus oli siin pärast pingutavat päeva nõnda lesida, muredest välja lülitatud, ninna tungis kustuva lõkke hõng, kodujärveke loksus ja puude latvades sahistas tuuleõhk. Ta oli nüüd osake loodusest, kaunist ning igavesest.

Öökull huikas uuesti. Pea kohal särasid Suur Vanker, Linnutee, Põhjanael...

Artur ärkas okste praksumise peale, haaras instinktiivselt kirve, puurides pilguga hämarust. Tõepoolest, auto juures kohmitses must kogu. «Kurat, kas karu või?» tõmbas Artur pea telgi varju. «Ei ole püssi ka. Või on mõni autovaras? Arvas, masin metsa jäetud. Noh, on aga lugu! Jahipüssi võiksin ikka kaasas kanda.»

«Hei, Artur! Kus sa oled?» hõigati.

See ju, sa imede ime, oli peaagronoomi kõrge tenor ja Artur suskas peanupu uuesti telgist välja.

Peaagronoom, märganud pimeduses telki, laskus künkast alla.

«Halloo! Hei, ärka üles!» karjus ta.

«Mis lahti?» urises Artur.

«Vabanda, et tülitan. Häda ajab härjagi kaevu. Meile tulid kõrged külalised. Nagu sa ära sõitsid, kohe ilmusid. Tahavad koristustöödega tutvuda. Rihtisid just õhtuks, et siin ööbida. Kurat neid võtaks! Käskisin sauna küdema panna. Ootavad sind. Tead ju neid... Ma ei saanud teisiti, pidin su üles otsima. Anna andeks!»

«Pärgli päralt, kuidas sa mu ometi leidsid!» oigas Artur.

«Naine ütles, et sõitsid komandeeringusse. Mis komandeeringusse?... Siis turgatas meelde, et käid kodupaika Metsjärve ääres. Küla peal räägiti. Ma ei mäleta, kes just rääkis, aga räägiti. Igatahes eelmisel nädalal... Nojah, tulin siis igaks juhuks vaatama, et... Mis viga? Artur, mis sul ometi on?... Artur, mis juhtus?...»

Günter Eich

MEES SINISES PLUUSIS

Mees sinises pluusis
teel koju, õlal kõblas —
näen teda tara tagant möödumas.

Nõnda läksid nad õhtuti Kaananimaal,
nõnda lähevad nad Birma riisipõldudelt,
Mecklenburgi kartulivagudelt,
Burgundia viinamägedelt ja Kalifornia puuviljaaedadest
koju.

Kui süttib lamp higiste ruutude taga,
kadestan ma nende õnne, mida minul jagada ei tule,
patriarhaalseid õhtuid
kolde suitsuga, laste pesuga, kasinusega.

Mees sinises pluusis läheb koju;
kõblas tema õlal
sarnaneb tihenevas hämaruses
relvaga.

1940

HÜVASTIJÄTT KUUGA

Aknaruudul, kus õilmitseb pakasepuu,
üles hiivab end suur kusekollane kuu.
Teda vihkan. Ta võltsi iluga katta
tahab kõike, mis jääma peaks ilustamata,
ta valelik valgus nii petta suudab,

et maise sopagi luuleks muudab
ja kauniks poeesiaks inimhäda,
agoonia, tüüfuse, vere ja mäda,
et roiskuvast laibast saab mahe pastell
ja näljatursest õrn akvarell,
ning laste nuttugi samas laadis
ta helindab kuupaiste sulnis sonaadis.
Oh kuu, sinu sõbrana pimesi
ma hindasin kord sinu imesid,
head teed sul nüüd minna, ja seda tea,
sinu sõbraks ennast ma enam ei pea.

1945—1955

KUNINGANNA HORTENSIA

Kõik üleni sinas, kuigi midagi sinist ei näe:
kuninganna Hortensia,
laiaääreline suvekübar,
palju linte.

Heki taga pagenduses — kui kaua juba?
Keegi polnud sellest teadlik, majesteet.
Kindalehvitus: õietolmune viibe,
huulte armulikkus herilasetiibade vahel.
Kergesti äravahetatav lillega, oh kuninganna.

Kes olite seal aias teie, teised, õudsed hinged?
Tasem, teie, kes hiilinud ilu varju!
Kus algab küll teie vaikus?
Käevõrude, kettide,
kühvlite ja mõõkade klirin.
Kriiskamine.

1954

GÜNTER EICH

A LA REQUIEM

Sulgeda silmad.
Ei.

Jaamast pool tundi jalgsi.
Vana koolitee. *Non scholae*
*sed vitae dicimus.** Lõputunnistus.
Sõjaväepilet ja kartongkohver.
Pääsenud eluga. *Dulce et decorum est.***

Koju:
suurmeeste-nimelised tänavad
ja varemete vina.

Millise neist rusuhunnikuist
peaksin valima endale?
Rist kahest kokkupandud roikast,
pliiatsikirja all kuivanud kimbuke.

Siin oli meie kodu.
Asetan siia, mis leidsin,
astreid ja asparaaguse oksa.

Mul on häbi, et suudan
elada.

See võinuksin olla ka mina.
Ka minu taga
võinuks lukku langeda uks.
Ka minu kopsude jaoks
oli varutud mürki.
Ka mulle oli määratud
tõmblevate liikmetega
lõbustada timukaid.

Juhus.
Aga sina poleks seda talunud.
Kahtlane tundub mulle minu elu.

Leinata ja unustada.
Ja siis,

GÜNTER EICH

kui kord leinajad kaovad,
kes mõtleb veel hukkunuile
Dresdeni rusude all?
Kes mäletab lämbunuid
Auschwitzi gaasikambrites?
Ja neid, kes Venemaa mullas —
unustatud, unustatud.

Unustada, unustada,
ja teist korda surevad surnud.

Mul pole leinata kedagi,
sellepärast on mul unustada raske.
Ka tean ma, et sõdu oli rohkem kui kaks.
Ja mulle on kallid
ka Waterloo,
ka Lechi ja Salamise surnud,
kuulsuseta surnud,
aastaarvuta, lahinguväljata,
esiisad,
keda keegi enam ei leina.

Sa võta loodus;
tapaorgia, jahi lust,
hiir kassi kihvade vahel,
käovaablase munad
tõugu halvatud kehas,
õuduste harmoonia,
elutarkuse jäine külmus —
oh odavat leina,
mis rahuldub iseendaga,
oh süütegu vabandavaid põhjusi
ja ettekäändeid,
et vaikida
võimu roimade ees.

Teie annate mulle nõu unustada.

Unustus kas saabub või ei saabu.

Need, kes kannavad haavu, on veel elus.

GÜNTER EICH

Sellepärast säästke meile
tänane hingetõmme,
hetkeline, igavikuta.

Meie ei taha,
et tasandataks hauad,
et ristide hoiatus tuulde hajuks,
et vihm uhuks ära kannatuste koorma.

Meie tahame,
et leinataks poegi,
mitte kangelasi,
et ei säilitataks kõlisevaid sõnu
järgmiseks korraks,
et ei arvestataks unustusega,
plaanitsedes uusi koledusi.

Sest muidu peaksime meie nutma
sündimata laste pärast,
kelle ees me süüdlaseks saame.

Jääge meie juurde, surnud,
aidake meil hoiduda
uuest süüst!

1957

Saksa keelest KERSTI MERILAAS

Günter Eich sündis 1907. a. Lebusis, Frankfurdi (Oderi ääres) piirkonnas. Pärast keskkooli lõpetamist 1925. a. õppis ta majandusteadust ja sinoloogiat Leipzigi, Pariisi ja Berliini ülikoolis. 1939. a. kutsuti ta sõjaväkke, kus viibis sõja lõpuni. Naastes sõjavangist 1946. a., asus ta elama Ülem-Baierisse. Eichi sulest on ilmunud seitse luuleraamatut, peale selle satiirilisi aforisme ja kuuldemänge.

1975. a. anti Saksa DV-s välja Eichi luulevalimik, kust on võetud ka siin tõlgitud luuletused.

Günter Eich suri 1972. a.

---

* Me ei õpi mitte kooli, vaid elu jaoks.
** Õilis ja austav on surra isamaa eest. Horatius.

Juhan Kivi

INIMESE INIMESTUMISEST

Niisiis, möödunud sajandi Pamiir. On aasta 1883. Juba neljateistkümnendat päeva, kohtamata ühtegi inimhinge, jätkab geoloog Dmitri Ivanovi ekspeditsioon teekonda nelja kilomeetri kõrgusel. Maadeuurija kirjapanekute järgi on mägedevahelised lagendikud nii kõvaks kuivanud, et isegi hobuse rautatud jalg ei suuda jälge jätta. Pruuni tardunud maad täidab rahu ja ajatus.

13. sajandil läbis seda tühjust itaalia maadeuurija Marco Polo ja temagi tähendas sama: «Sa liigud kaksteist päeva mööda seda lagendikku, mida kutsutakse Pamiiriks, ja ei ühtegi elamut ega rohuliblet, toit peab endal kaasas olema.» Milline hämmastav muljete kokkulangemine! Ja milline muutumatus! Ka 19. sajandil ei kohta rändur oma teel tosina päeva jooksul ühtegi elamut. Ka 19. sajandil peab toit endal kaasas olema. Põhilise osa moodustavad sellest lambad ja jakid. Pikal rännuteel on neid isegi juurde siginenud.

Ja siis, keset seda tühjemat tühjust tuleb silmapiirilt vastu inimene. Tuleb jala üle otsatu tulikuiva maa, seljas mingi kompsuke. Kes? Kust? Milleks?

Kõik tormavad traavides mehe poole. Viimane kohkub üdini, ta on ärakaranud vang ja läheb Kašgaariasse õnne otsima. Ekspeditsiooniliikmed valavad ta küsimustega üle. Mehel aga pole midagi rääkida, ta vaeseke istus ju trellide taga. Kuid isegi need poolikud kuuldused, mida ta vanglamüüride tagant kaasa tõi, on enamat kui mitte midagi. Tekib ütlemata palju oletusi ja mõtteid.

Kes teab, millal jälle inimest näeb. Kohalik rahvas on Ranguli, Kokuibeli, Urtabeli, Alitšuri ja muudelegi uitealadele kadunud nagu nõelad heinakuhja. Iga asuka kohta tuleb sel seljamaal umbes nii palju orge ja mägesid, et sinna võiks korraga ära mahutada oma seitse niisugust Eestimaa saart nagu Abruka, Aegna, Tauksi, Suur-Tulpe, Kõinastu, Osmussaar ja Vohilaid. Eks proovi nii suurel päikesealusel hingelist kohata. Et seal kedagi kohata, tuleb veel suuremaid maaalasid läbida. Siis on lootusi sattuda mõne jurta juurde või hoopis jurtade pesakonnale.

Igas jurtas on külalise tulek suursündmus. Sel puhul kraamitakse välja viimanegi toidupoolis. Ükski kirgiis, olgu ta kui tahes vaene, ei jäta rändurit kostitamata. Aga vaesemat kui Pamiiri kirgiis pole terves ümbruskonnas kedagi. Sarvilisi ja sõralisi on tal ülimalt napilt. Ja ülimalt napilt suudab ta ka ära elada. Tema tervis on pea alati käest. Küll on tal silmad haiged, või hambad murenenud, huuled lõhki või reuma kontides, midagi on ikka viga.

Tema toit on enamasti ühesugune: veega tembitud hapu või värske piim, sõir, kuivatatud juust ja vahel ka kumõss. Kõige rohkem süüakse jakipiimast tehtud juustu. Niisugused juustukäntsakad moodustavad põhilise teemoona. Jakipiimajuust kuivab aja jooksul pealtpoolt tihkeks nagu nahk. Mõned leidlikud kirgiisid pidavat seda häda korral hobuserauana kasutama. Seesugune «raud» seisvat kabja all teinekord isegi mitu päeva.

Leiva maitset ei saa kirgiis suve läbi suhu. Naabrite juurde Šugnaani minnakse soola vastu jahu vahetama alles hilissügisel pärast uudsevilja lõikust ja jahvatamist. Hoopis harva süüakse liha.

Ülim leplikkus paistab silma samuti riietuse ja ulualuse osas. Aga ka sel elul on omad kaunistused. Ka tema, Pamiiri kirgiis, sarnaselt lembemate mägede ja orgude hõimukaaslastega, kiskleb kitsekorjusevõistlustel (kes ratsanikest suudab võistlejate ette visatud korjuse enda kätte haarata ja mängukaaslaste rünnakutest hoolimata ettenähtud kohta toimetada), taotleb auhinda hobuste võiduajamistel, kostitab külalisi, käib jaki, kanakulli ja hurdakoeraga jahil, nõuab, et neiud ja naised oleksid ümberkolimise ajal välja ehitud, jne.

Kuid see kõik on nii vilets ja hale, nagu seda võib olla üksnes tõelise elu paroodia. Kitsekorjusevõistlustel ei ole osavat ratsanikku, kelle kunsti imetleda, mänguplatsi täidab rohmakate toorutsejate kamp. Võiduajamistel pekstakse metsikult hobuseid, veidigi korralikke võidusõiduhobuseid ei ole. Ka ümberkolimine ei paku erilist vaatepilti, karja kui niisugust pole, on vaid näputäis lambaid või jakke.

Tõeline elu tähendab kirgiisile tema lembusmaadel suuri uhkeid tabuune, vägevaid lambakarju, elegantseid jurtasid, omatehtud hõbedasi valjaid ja sadulaid, rebasenahkseid mütse, moonivärvi riietes elurõõmsaid neide; nauditavaid ratsamänge ja -võistlusi, rahvapidusid, kärarikkaid ümberkolimisi ning palju muud rändkarjakasvatajale armast ja asendamatut, mis teeb tema maailma talle kauniks, täiuslikuks ja ihaldatavaks. Kui niisugune maailm on juba tekkinud, püsib ta tugevasti koos ega allu kergesti välismõjudele.

Pamiiris sellist maailma ei ole. On ainult kauni, täiusliku ja ihaldatava maailma vilets matkimine. Ja inimene on seal seetõttu paljas, on ilma oma maailmata. Ta on kõigi lükata ja tõugata. Kord on ta Kašgaaria võimude teenistuses, kord Šugnaani alam või Vahhaani miiri (valitseja) ori jne., olenevalt sellest, keda olud toda paljast inimest parajasti tõmmata lubavad.

Ja mis muud temagi oskab, kui jälle teistelt võtta, mida võtta annab. Orud ja mäeveerud on täis kääpaid, mis märgivad tapluskohti ümberkaudsete mägilastega. Ta kannatab kroonilise olemisagoonia all ja on alati valmis kõigeks: rändama sinna või tänna, sirutama almuseks kätt või krahmama ise. Ta elu on lõputute probleemolukordade lahendamine. Ja seejuures käib see enamasti individuaalkorras või siis väikeste gruppide ulatuses. Riiki või muud üldist institutsiooni, mis teeks seda kõigi eest korraga, ei ole. Ning probleeme ei tule lahendada mitte üks kord, vaid korduvalt, kogu eluaeg, sest olukord muutub alatasa ja äraaimamatult. Muutub nii looduslik ümbrus (rändeluviisi tõttu) kui ka poliitiline kliima (poliitilise amorfsuse tõttu).

JUHAN KIVI

Igaüks, kes on kangem ja käbedam, võib nõrgema mäed ja orud, tema kasina loomakarja ning teda ennastki oma valdusse võtta. Ning võtjaid tuleb põhjast, lõunast, idast ja läänest. Tema aga peab aina uusis olema, et neis muutustes püsima jääda. Olukordadest ettekujutuse saamine, uudiste hankimine, nende läbiseedimine ja sellele vastav tegutsemine on talle esmase tähtsusega ülesanne.

Siit tuleneb ka perekonnaliikmete-vaheline tegevusjaotus. Kodused talitused teeb ära õrnem pool. Naine on peres see, kes karja ja jurta vahet askeldab, kütet muretseb, vett kannab, toitu keedab, riideid nõelub jne.

Mehe asi on eeskätt ringisaalimine, uudiste hankimine, käskude jagamine. Igas peres iga mees hommikust õhtuni muudkui rändab ja raanitseb, et üksi või mõnikord ka sõprade seltsis lahendada antud hetke olemisprobleeme. Naine seesuguses tegevuses ei osale, tal on jurtaski tegemist. Tema ülesanne, nagu juba märgitud, on ainelise elunatukese kindlustamine, et ringisaalimine, uudiste hankimine ja käskude jagamine üldse võimalik oleks. Mõnigi kord vürtsitab mehe tegevust omade ja võõrastega sõimlemine ja vägikaikavedu, seltskonnas lällamine jms.

Kui sellest kõigest pisut hingetõmbeaega üle jääb, läheb mees arhaari- või kaljukitsejahile. Arhaare veel leidub, kuigi hundid murravad neid nii palju, kui huntidel vaja. Kõige tulemusvaesem on tavaliselt kaljukitsejaht. Kaljukits ei lase inimest naljalt ligi. Kuid kirgiis on nupukas. Ta võtab jaki jahile kaasa ning läheneb saagile tema varjus. Jakki usaldab kaljukits rohkem ega pista nii kiiresti jooksu kui inimest nähes.

Vaba aega sisustatakse samuti ratsavõistlustel rühmamise ja kitsekorjusevõistlustel rabamisega. Aga isegi neil puhkudel ei suuda mees oma argielu rutiinist vabaneda, ikka lööb välja olemisagoonia. Mäng ei ole talle lihtsalt mäng, võistlus võistlus ja jahilkäimine jahilkäimine selle enda pärast, et lusti tunda, vaid ka üks saamisviise. Seepärast ei olegi kitsekorjusevõistlustel osavat ratsamängurit, kelle kunsti imetleda võiks, ja võiduajamistel talutavaid võidusõiduhobuseid, sest hinnatud on võit ise, mitte võidule jõudmise kunst.

Pamiiri kirgiiside elu kujutatakse mõneski reisiloos tööka hiljameelse naise ja logava despootliku mehe mõistatusliku abieluna. Tõepoolest, paljud vahetud tähelepanekud võimaldavad nentida: esiteks, kogu või peaaegu kogu füüsiline koormus on peres naise peal; teiseks, naine ei osale mehe otsustustes ega vaidle neile vastu; kolmandaks, mees ei tee või peaaegu ei tee kodus midagi, tema tegevus on ringituulamine, uudiste hankimine, seltskonnas istumine jne.; neljandaks, mees ainult või peaaegu ainult käsutab ja mõnigi kord üsna käredalt.

Järeldused kipuvad nagu iseenesest tulema: naine on tasane ja töökas (võrreldes mehega), mees aga logard ja despoot (võrreldes naisega).

Vist mitte ükski tänapäeval Eestimaal elav naine ei kujuta ette, et ta võiks elada koos mõne logardi ja despoodiga ning pealegi elu lõpuni. Millise rõhutatud kaastundega vaataks ta Pamiiri naist, kes tema kujutluses on vagur ja lollike, ja missugust sügavat eneserahuldust ta seejuures tunda võiks: tema, Eestimaa naine, ei ole nii loll; järe-

likult, tema kui naine on parem Pamiiri naisest. (Meeldetuletuseks — jutt on ikka edasi 19. sajandi Pamiirist.) See järelduste järeldus on just niisugune, mida üks naine enesega rahuloluks vajab.

Kes aga ei otsi kõikjalt ainult kinnitust oma veendumustele, kujutelmadele ja salasoovidele, vaid kes tahab näha seda, mida tegelikult näha on, ei pruugi sugugi äsja mainitud järeldusi teha.

Vaadakem neid nelja tähelepanekut (absoluutselt kogu või peaaegu kogu füüsiline koormus on peres naise õlul jne.) veel kord ja küsigem, kas järelduste tegemisel on ikka kõike arvesse võetud. Veidigi hoolikamal vaatlemisel võib tõdeda: kahe silma vahele on jäänud 19. sajandi Pamiiri kirgiisi elus nii tähtis tegevus nagu uudisekogumine, uudisetöötlus (uudise läbielamine) ning sellele vastav tegutsemine, käskude jagamine. Järeldustes on see kõik olematuks tehtud. Siit edasi pole enam kuigi raske mõttekäiku jätkata: kui tegevust ei ole, on tegevusetus. Tähendab, mees ei tee midagi, logab aina. Ja kõik need muud järeldused.

Kui aga eespool toodud tähelepanekutes see Pamiiri kirgiisi elus nii oluline tegevus ära tabatakse, on pilt muidugi teine. Me näeme maad, kus pool täiskasvanud elanikkonnast on pidevalt tegev informatsioonimajanduses — selles ülimalt tähtsas valdkonnas, millest otseselt oleneb rahva püsimine ökoloogiliste, sotsiaalsete ja poliitiliste muutuste virvarris. Isegi mängud ja võistlused seisavad selle teenistuses. Nii on võiduajamine üks paremaid ratsutamistreeninguid, sest alailma on vaja kiiresti läbida suuri vahemaid, kitsekorjusevõistlus aga harjutab igast ilmakaarest tulevate allaheitjatega võitlemisoskust.

Muidugi, kogu see informatsioonimajandus on ülimalt ürgne. Informatsiooni tema tänapäevasel kujul loomulikult veel ei tunta ega kasutata. Seda kogutakse ja pruugitakse enamasti naturaalselt, n.-ö. omas mahlas, ekstraheerimata kujul, sorteerimata ja standardiseerimata. On lihtsalt elav terviklik kaemus, mis suuremal või vähemal määral uudist, osalist või üldist muutust kätkeb sõltuvalt sellest, kas kaemuse allikas on kaeja suhtes uus või vana, muutuv või muutumatu. Kaemused saadakse vahetult jala või ratsa ringi liikudes ja osalt ka uudistena teiste käest ning elatakse oma vaatenurgale ja huvidepingele vastavalt läbi. Selle käigus tekivad uued elamused, tunded, kaemuste kaemused, mis tõukavad uutele tegudele või manitsevad endisele olekule.

Abstraheeriv mõtlemine asub dünaamilise kujundilise läbielamisega võrreldes tagaplaanil. Seda mõtlemist vajatakse hoopis vähem (näiteks neil harvadel juhtudel, kui vahetatakse kaupa ja rahamärke) ning seetõttu on ta toores ja rohmakas. Igal võimalikul juhul püütakse niisugust mõtlemist vältida, selles ei tunta end koduselt. Abstraheeriva mõtlemise kujunemiseks ei ole ka ainelisi võimalusi, puuduvad paber ja muud seesuguse mõtlemise kujunemist soodustavad vahendid.

Võib-olla vaatab mõnigi abstraheeriva mõtlemise jünger Pamiiri kirgiisile ülevalt alla. Aga see on sama, kui näiteks eesti keelt viljeleja vaatab ülevalt alla läti keele edendajale. Abstraheeriv mõtlemine nagu kaemuste läbielaminegi on ainult üks inimlikke võimeid, mida nagu iga teist saab välja treenida või sööti jätta, mille kujunemist ja

rakendamist ühed olud soodustavad rohkem kui teised, mis ühtedes oludes on rohkem vajalik kui teistes. Pamiiri kirgiis elab loodusega sülitsi ega ehita enda ja looduse vahele seina tehiskeskkonna näol, ta ripub loodusest igal sammul ja igas tühisemaski asjas. Ka sõprade ja vaenlastega suhtleb ta vahetult, otsestes kokkupuudetes saab teiste käest asju ja uudiseid ning annab neid ise teistele, jagab maid, teeb poliitikat jne. Kogu ta elu rajaneb vahetutel kontaktidel. Kaudseid kontakte on minimaalselt, massisuhtlusvahendid, nagu raadio, post, kirjandus, puuduvad. Selles mõttes on ta elu ülepea üks sülielu.

Kõik see on kirgiisis maksimaalselt välja kujundanud nii loodusega kui ka inimestega sülitsi elamise võime ning teinud temast oma kodukandi suure kaemusmeistri. Ta tabab ja elab kõike ümbritsevat läbi musttuhandeis varjundeis, isegi kõige pisem, treenimata tähelepanule täiesti märkamatu nüanss ei lähe kaduma. Kuid seejuures ta ei kasuta oma rikast silma peaaegu üldse abstraheeriva mõtlemise viljelemiseks. Ta ei vaja seda, tema jaoks on tähtis konkreetne seis, et sellele ka konkreetselt reageerida. Ja teisiti see ei saagi olla. Kui kirgiis jätaks oma sülieluvõime välja treenimata ega teostaks end suure kaemusmeistrina, siis ta lihtsalt häviks.

Sedasama võib täheldada ka teistel sülielurahvastel. Näiteks põhjarahvad eristavad lume kümneid olekuid, seejuures aga mõnedel neist üldmõiste *lumi* puudub. Kuid ei puudu sugugi seepärast, et nende mõistus ei küüni lume mõistet looma, nad lihtsalt ei vaja seda, neil on erakordselt tähtis teada konkreetselt, mis on mült, mölts, ränts, roba, räävetis, kidu ja lopp. Abstraktsioonidega nagu *lumi* pole neil midagi peale hakata ja seepärast neil seda mõistet ka ei ole.

Nii et maksimaalne otstarbekohasus, ei midagi enamat kui see, mida on vaja. Ja enamat ei saagi tekkida, sest sülielu neelab nii Põhja-Jäämere ääres kui ka nelja kilomeetri kõrgusel Pamiiris kogu füüsilise ja vaimse jõu. Sülitsi loodusega ja kõige muuga peab seal vastu ükskõnes see, kes oludega jäägitult kohaneb ja sellele kohanemisele jäägitult andub. Kohanemise edukus sõltub aga otseselt kaemuse läbielamisel põhineva informatsioonimajanduse efektiivsusest. Viimane on seda suurem, mida täielikumalt informatsioonimajandus allub kitsale hetkeutilitarismile, s. t. mida paremini ta kindlustab olemasolevates oludes säilimist.

Ja kogu see informatsioonimajandus on peres täielikult mehe õlul. Aga kelle käes on informatsioonimajandus, selle käes on ka reaalne võim. Sest ainult informatsiooni valdaja saab tegutseda, toimida, juhtida nii, et teab, mida teeb ja mida ei tee, või täpsemalt: mida ei ole mõtet teha nii- ja naasugustel põhjustel. Reaalne võim tähendab seega reaalset võimist midagi ära teha nii, et teati, mida tehti ja mida ei saadud teha. Teati aga tänu informatsiooni valdamisele ja vallatavast informatsioonist tuletatud teadmisele, mida võib ja mida ei maksa teha. Seejuures ei ole tähtis, kas informatsiooni omandamine toimub teadlikult või mitte. Tähtis on tegutseda nii, et omandataks reaalne võim ja kasutataks seda enesesäilitamiseks. Pamiiri kirgiisile võidakse ehk ette heita tema informatsioonimajanduse ürgsust, kuid neis oludes, milles ta elab, on sellest siiski piisanud. Vastasel juhul ei elaks Pamiiris tema, vaid keegi teine.

JUHAN KIVI

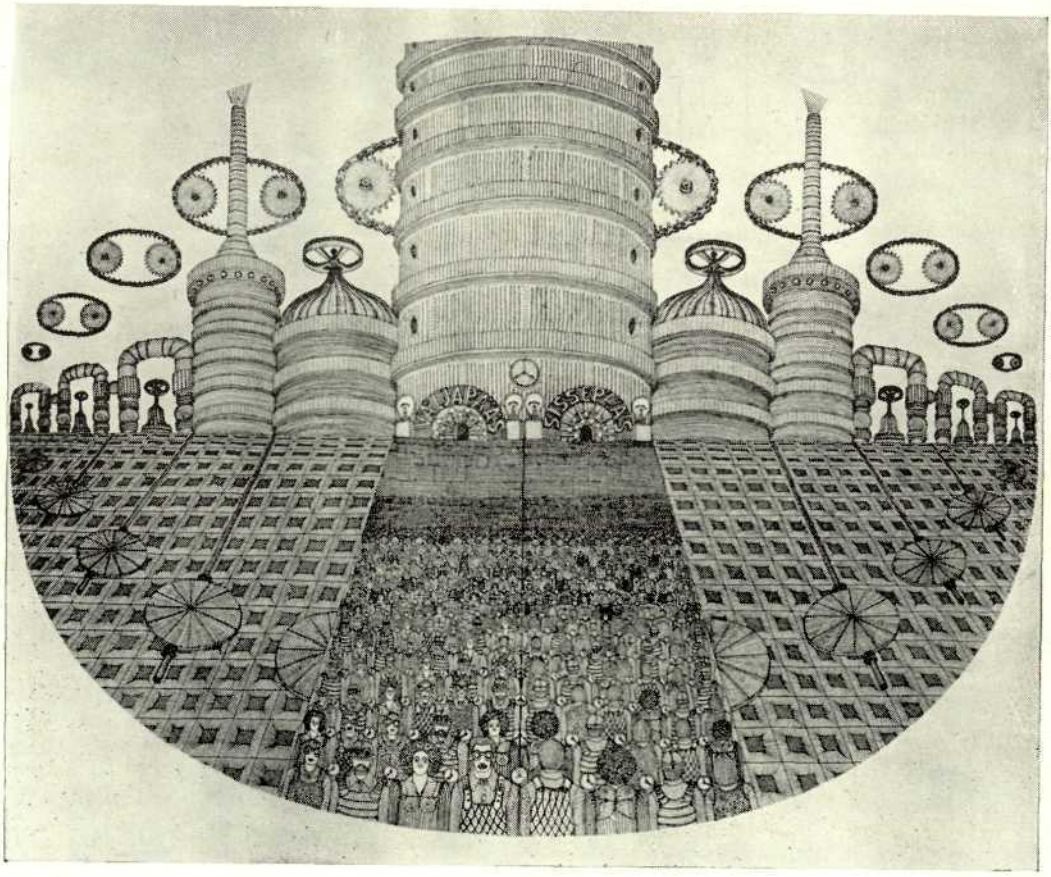

VELLO VINN

Vahetus (Ofort) 1977

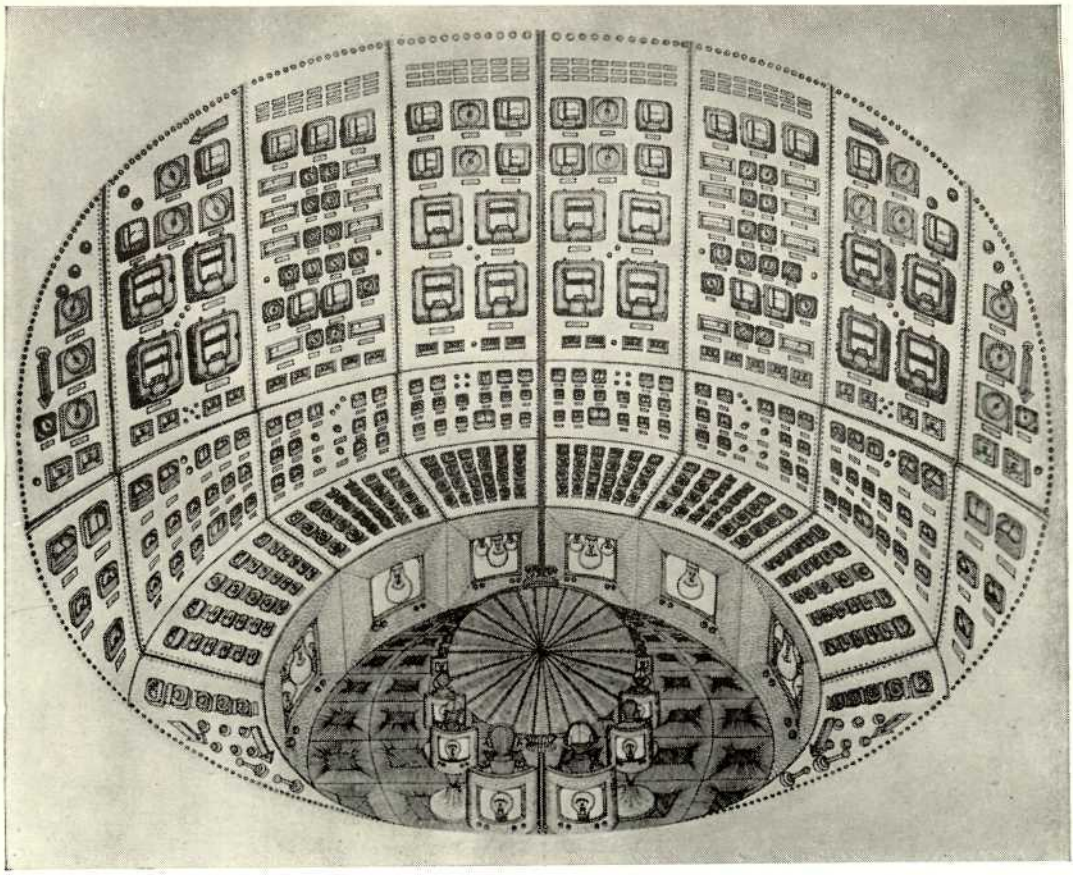

VELLO VINN

Peapult (Ofort) 1977

Niisiis, reaalse võimu teostamine tähendab läbielatud kaemuste, läbimõeldud informatsiooni põhjal tegutsemist (näiteks töötamist, juhtimist, sõdimist, rändamist jne.) tegutseja huvides. Teisiti see ei saagi olla. Kui tegutseja ei tegutse oma huvides, siis tal lihtsalt puudub reaalne võim ja ta peab juba leppima kõigega, mida muutused kaela toovad. Reaalse võimu esimene ja kõige tähtsam ülesanne ja eesmärk on enesesäilitamine. Kui olemasolemine, hinges püsimine on kindlustatud, alles siis võib vaadata, mida endaga peale hakata, mida sellessinases maailmas üldse teha. Ja mida sel puhul tehakse, selle kohta pakub nii ümbritsev elu kui ka kirjandus, kunst, ajalugu jne. külluses näiteid. Inimkonna kui niisuguse säilimise heaks aga annavad seejuures oma panuse üksnes need, kes otsesest enesesäilitamisest ülejäänud ressursid kasutavad ära enesesäilitamise süvendamiseks, laiendamiseks ja pikendamiseks.

Eesmärgid tuleb saavutada muidugi olemasolevates oludes võimalike oskuste, viiside ja ressurssidega. Kui näiteks olemasolevates oludes ei suudeta kindlustada põhieesmärki, s. o. enesesäilitamist, kaotab igasuguse aktuaalsuse ja mõtte eesmärkide saavutamine järgnevates oludes. Kui aga on püsima jäädud ja on välja kujunenud oma kindel toimimisviis, mis kindlustab olemasolevates oludes püsimise, ja kui sealjuures tekivad konkreetsete enesesäilitamisressursside ülejäägid, näiteks vaimsete, aineliste, ajaliste jne. ressursside näol, ja need ülejäägid jäetakse maha prassimata ning kasutatakse mõistlikult ära paremaks enesesäilitamiseks, võib tekkida uus olukord (olemasolevast erinev), mis omakorda nõuab kõigepealt enesesäilitamise kindlustamist, ning alles siis, kui sellega hakkama saadakse ja taas tekivad enesesäilitamisressursside ülejäägid, võidakse vaadata-mõelda, mida tollessinases maailmas edasi teha, jne. jne.

Enesesäilitamine algab endastmõistetavalt toidust. Kui süüa ei ole, säilida ei saa. Sellest tuleneb reaalse võimu esimene eesmärk. Pamiiri kirgiis elab paigus, kus vili, puud ja ka põõsad naljalt ei kasva. Ning rohukõrsigi sirgub nõnda kasinalt, et isegi nii vähenõudlikud loomad nagu kitsed, lambad ning jakid peavad oma kõhutäied verstade tagant tõrtshaaval kokku korjama. Seesugustes oludes ei ole Pamiiri kirgiisil süüa muud kui seda, mida need vähenõudlikud loomad annavad. Et nende käest oma kõhutäit kätte saada, peab ta mööda mägesid ja orge karjaga kaasas käima ja pidevalt hoolt kandma, et kõigepealt saaksid oma kõhu kuidagi täis jakid, lambad ja kitsed.

See sunnibki kirgiisi olema rändkarjakasvataja ja tingib tema rändeluviisi kõige sinna juurde kuuluvaga, nagu jurtad, ratsamängud, pidulikud paigast paika kolimised ja muu selletaoline, mis moodustab tema kultuurimaailma fassaadi. Kõhutäie pärast alatine elukoha vahetamine ei võimalda tal kuigi palju spetsialiseeruda millestki millegi tegemisele, töötlemisele ja teisendamisele. Tolleks on hoopis teisi tingimusi vaja. Ta võib taga ajada ja kasutada vaid valmiskujul tarbitavaid väärtusi või siis selliseid, mille eelnev töötlemine ei käi rändelu puhul üle jõu, nagu piimast kumõssi ja juustu valmistamine või äärmise häda korral juustukoorikust hobustele taldade meisterdamine.

Enesesäilitamiseks vahetute tarbimisväärtuste hankimine valmis-

kujul või peaaegu valmilt moodustab tema põhilise toimimisviisi. Valmiskujul või peaaegu valmiskujul saab ta rändkarjakasvatusest kätte söögipoolise ja samuti asjad kaupmehe käest. Et aga vahetute tarbimisväärtuste terviklikul, valmiskujul hankimine üldse võiks aset leida, on vaja maailma näha ja käsitleda terviklikult, valmiskujul. Viimast võimaldab maailma elav terviklik kaemus. Selle najal kujuneb välja oma spetsiifiline teadmine, ettekujutus maailmast, kogu vaimne elu ja kultuur. Terviku lahutamist osadeks ja osadega omaette opereerimist ei ole Pamiiri kirgiisile eriti vaja. Oma oludes ja toimimisviisi juures peab ta ennekõike harjutama niisugust nägemist, tajumist ja käituslaadi, mida seal vaja läheb. See harjutamine ei toimu muidugi toimimisviisist lahus. Just sellessamas toimimisviisis on ta utilitaarse täiuseni treeninud oma kaemuskunsti, elavate terviklike kaemuste kogumise ja läbielamise osavuse ning sellel funktsioneeriva informatsioonimajanduse.

Viimane aga, varustades toimimisviisi reaalse võimuga, treenib toimimisviisi jälle omalt poolt, õpetab tegema seda, mida on mõtet teha eesmärgi saavutamiseks. Seega, informatsioonimajandus ja toimimisviis moodustavad vastastikku teineteist tingivate ja tõhustavate (treenivate) pooltena evolutsioneeruva terviku.

Mida tõhusamaks niisugune tervik inimese elus-hoidjana kujuneb, seda enam võib konkreetsetest enesesäilitamisressurssidest tekkida ülejääke. Pamiiri kirgiisil seesuguseid ülejääke aga ei ole. Need toiduvarud, mis rändkarjakasvatusest ja mõningal hulgal ka jahindusest saadakse ning kõhu kõrvalt kokku hoitakse, kaovad viimseni muude enesesäilitamiskulutuste katteks. Ta peab neid kaupmehele andma, et valmiskujul vastu saada teisi vajalikke tarbimisväärtusi. Samuti peab ta oma enesesäilitamisressursse andamitena loovutama neile, kes teda oma valdusse saavad. Tihtipeale võetakse tal ressursid toore jõuga käest, aetakse ta vilets loomakari ära ja nabitakse teda ennastki kinni ning müüakse maha Jarkendi, Buhhaara, Kabuli või Balhi orjaturul või kingitakse ümberkaudsetele miiridele orjaks. Tema olemisagoonia tulebki sellest, et tal ei ole enesesäilitamisressursside ülejääke, pigem kannatab ta nende puuduse all. Seetõttu ei ole tal mahti ega võimalust ringi vaadata, mida sellessinases maailmas üldse teha.

Aga see, et kõrgel Pamiiris, kus tegevuse raskuspunkt asub vahetute tarbimisväärtuste valmiskujul hankimisel, enesesäilitamisressursside ülejääke ei teki, ei tähenda hoopiski seda, et samasuguse toimimisviisi puhul ei saaks ülejääke tekkida teistsugustes oludes. Inimkonna ajalugu tõendab, et need ülejäägid on tingimata olnud. Kuidas muidu sai näiteks seesama rändkarjakasvatus tekkida? Kuidas üldse koduloom maailma sai?

On ilmne, et tol kaugel ajal, kui inimesel ei olnud oma loomakarja ja põllulappi ning ta elatas ennast küttimisest, korilusest või kalapüügist, ei jaotunud metsloomad ega kütid sugugi ühesuguselt üle maakera. Samuti ei olnud kõik kütid ja loomad küttimissuhetes ühesugused. Ühed kütid olid kindlama käega kui teised või hakkajamad kui teised, ühed loomad kergemini tabatavad kui teised või korraga rohkem liha ja nahku andvad kui teised.

Sellest kõigest tulenes küttimisest hangitavate enesesäilitamisressursside ebaühtlus. Ühes paigas võisid need ressursid olla nii napid, et hädavaevu hinges püsiti või hoopis nälga surdi. Teises kohas jälle võis valitseda selline küllus, et osa loomi jäeti elavana mustadeks päevadeks järele. Viimases ei maksa küll erilist inimlikku tarkust näha, toiduülejääke panevad mustadeks päevadeks kõrvale ka loomad, näiteks karud ja koerad. Inimeste juures võis sellist käitumist ajendada ahnus. Eduka ajujahi tulemusena võidi kinni võtta terveid loomakarju või ka üksikuid loomi, kes aeti kas kuristikesse või poolsaartele või tehissulualadele, kus neil lasti elada ja sigineda niikaua, kuni tekkis nende tarbimise vajadus.

Võrreldes tollega, kui kättesaadud loom kohe ära söödi, pidi loomade vangis hoidmine oluliselt süvendama inimeste ja loomade suhteid. Samuti said need suhted süveneda neis paigus vabas looduses, kus inimeste ja loomade vaheline proportsioon oli pikka aega selline, mis süvenemist võimaldas.

Kõigis neis olukordades võis inimeste ja loomade elukeskkonnas käivituda inimeste ja loomade vastastikune kohastumisprotsess, milles inimene kohastus oma loomuliku kohastumisvõime ja loomuliku selektsiooni käigus loomadega niipalju, et temast võis loomapidaja, karjakasvataja saada, ning loom kohastus oma loomuliku kohastumisvõime ja selektsiooni käigus inimestega niipalju, et temast võis koduloom saada.

Too protsess sai muidugi kõige enam edeneda inimeste ja loomade niisuguse proportsiooni juures, mille korral oli loomi alati rohkem, kui neid püüda jõuti. Siis võidi pikka aega paikselt elada ja söögipoolise hankimise kõrvalt nii palju hinge tõmmata, et näha loomas ka elusolendit, mitte ainult nälja kustutamise allikat.

Niisugune soodne proportsioon võis mitmel pool kestvalt säilida väga mitmesugustel asjaoludel. Näiteks inimeste suhteliselt madala iibe, lühikese eluea, sagedaste hukkumiste, aga ka kannibalismi tõttu. Viimane sundis nõrgemaid tugevamate juurest pagema inimtühjadele maa-aladele või sinna, kus nõrgemad ise tugevamateks osutusid ning endast nõrgemaid küttisid ja sõid või omakorda põgenema sundisid. Kannibalismi juured on iseenesest ühed ürgsemad. Inimene ilmus maailma olendina, kes ei kriipsutanud oma menüüst maha midagi, ka liigikaaslasi mitte, ja sai seeläbi enesesäilitamiseks tunduvalt paremad võimalused kui loomad, kes toituvad kas taimedest või teistest loomadest.

Võib kujutleda, milliseid pöördelisi muutusi pidi inimene loomadega ja üldse loodusega vastastikuses toimes läbi tegema, enne kui sõelus välja loomapidamisvõimeline olend, s. t. inimene, kes nägi loomas elusolendit ja hakkas tema eest isegi hoolitsema (olgugi et omakasupüüdlikel taotlustel). Ja kui suuri kohastumisraskusi tuli loomadel ületada, kuni neist koduloomad said. Niisugune vastastikune kohastumine pidi võtma väga ja väga palju aega.

Seda kohastumist ei tule muidugi nii mõista, nagu oleks see inimeste ja loomade eesmärk olnud. Selline oli lihtsalt sündmuste loomulik käik. Kes loomapidamisvõimeliseks ei saanud, suri välja või hävis enam võimekate käe läbi. Mullapõuest on leitud jääneid inimese ja

tema eellaste mitmesugustest liikidest, kes kunagi Maad asustasid. Kuid tänini on end elavana säilitada suutnud üksnes loomapidamisvõimeliseks osutunud *homo sapiens*.

Konkreetseks asjaoluks, mis inimeste ja loomade vastastikust kohastumist soodustas, oli nende tihe pikaajaline vastastikune mõjustamine. See sai toimuda eelkõige neis paigus, kus paikselt elati. Pikaajalisest paiksest elust kõnelevad mitmed möödaniku tunnismärgid üsna erinevatest kohtadest ja ajasüvikutest.

Pamiiri kandi vanimad tunnismärgid Nõukogude Liidus avastati ja võeti uurimisele käesoleva sajandi kolmekümnendatel aastatel. Ilmnes, et Pamiiri-Alai mäestiku koopaid kasutas kiviaja inimene korduvalt paikse eluasemena. Koobaste põhju katsid paksult moustier' kultuuri kihid (kultuur sai oma nime Prantsusmaal asuva Le Moustier' koopa järgi ja seda viljeldi umbes 100 000—40 000 aastat tagasi).

Üks Pamiirile suhteliselt lähedal asuvaid tunnismärke avastati 1976. aasta augustis Hakassias. Kuznetski Alatau mäestikus leiti iidse kärgasula jäänused. Asula koosnes üksteise külge liibunud muldkuppelelamutest, igaühe pindala keskeltläbi viiskümmend ruutmeetrit. Elamu keskel paiknes madal häil, mida piiras seinani ulatuv poolteisekuni kahemeetrine rõngaslava üksteisest võrdsetel kaugustel olevate tuleasemetega. Lavalt leiti mitmesuguseid koduse talituse jälgi. Seal valmistati toitu, meisterdati luust, sarvest, kivist ja vististi ka puust jahiriistu, olmeesemeid ja muid asju. Pulbristati hematiiti ja malahhiiti ning segati loomarasvaga värviks. Sobitati loomanahku kehakatteks jne.

Kõige järgi otsustades elati nois ümaronnides üsna pikka aega (leidude vanuse määramine radioaktiivse süsiniku meetodil tõendab, et kärgasulas elati 34 000 aastat tagasi).

Tähendab, ka Hakassia võis olla üks inimeste ja loomade vastastikuse kohastumise kohti. Tunduvalt varasemat kohastumisprotsessi võib oletada Vahemere äärest Prantsusmaalt leitud tehiselamu jäänete põhjal. Seal elati pikka aega paikselt juba 300 000 aastat tagasi. Kuid esimeste koduloomade pidamiseni küündis inimene oma loomuliku kohastumise ja selektsiooni käigus alles keskmise kiviaja lõpul.

Eeskätt kohastusid inimese juures elamiseks kõige seltsivamad, leplikumad ja vaguramad loomad, nagu lambad ja kitsed. Kiviaja inimese elupaikadest Iraanis leitud luud tõendavad viimaste muutumist koduloomadeks kümme tuhat aastat tagasi. Ja alles tuhat aastat pärast seda või veelgi hiljem said praegu teadaolevatel andmetel koduloomadeks ka koer, siga, lehm ja hobune.

Järgmiste aastatuhandete voolus suurenes kodunenud loomaliikide arv veelgi. Näiteks Usbekistanis, mitte eriti kaugel Pamiirist, oli kiviaja lõpuks kodunenud juba kümmekond liiki: lammas, kits, lehm, siga, hobune, eesel, ühe ja kahe küüruga kaamel, koer ja kass. Koduloomade põhilisteks tekkekohtadeks olid Lähis-Ida (lammas, kits, koer, hobune), Kagu-Euroopa maad, nagu Kreeka, Jugoslaavia, Ukraina (lehm, siga, koer, kits), Sahara ja Egiptus Põhja-Aafrikas (lehm, hobune) ning Kesk- ja Põhja-Euroopa maad (hobune ja mõned pudulojused). Selles koduloomade tekkimise ajaloos on aukohal ka Pamiir.

Spetsialistide arvates muutus seal koduloomaks jakk. Pamiirist levinud jakipidamise kunst edasi Tiibetisse ja teistele aladele.

Koduloomade tekkimist võib vaadata kui inimese ja loomade vastastikuse mõju ja kohastumise tagajärge. Sellega tõmmati joon alla ühele väga pikale ja vaevalisele epohhile inimese inimestumises ning pandi alus põhimõtteliselt uuele olukorrale (olnud epohhist oluliselt erinevale). Põhimõtteliselt uus, eelmisest epohhist sootuks erinev olukord seisnes selles, et esmakordselt olid maailmas olemas koduloomad ja võisid saada peamisteks enesesäilitamisressurssideks, ning esmakordselt oli maailmas ka niisugune sadade aastatuhandete või tunduvalt pikemaajalise inimestumise kooli läbiteinud inimene, kes võis koduloomi massiliselt pidama hakata. Nagu esimeste koduloomade ilmumist tõendavad leiud näitavad, jõudis inimene seesugusesse fundamentaalse murde ikka oma inimestumises kümme tuhat aastat tagasi.

Inimese ja looma vastastikune kohastumine ja pikaajaline tihe suhtlemine pidi kindlasti avalduma inimese tunde- ja mõtteilmas. Kui inimene lähtus sel perioodil oma tegevuses mingist arusaamast, siis peab see kuidagi väljenduma neis ainelistes jäänustes, mida veel leida on. Tolle möödaniku katsuja ülesanne sarnaneb siin kriminalisti omaga. Mõlemad peavad leitud esemete ja märkide järgi ära arvama, mida mõeldi ja tehti.

1938. aastal leiti Pamiiri-Alai mäestikus Kuhitangtaus 1500 meetri kõrgusel üle merepinna Tešiktaši (Tešik-Taši) koopas neandertali inimese matusepaik, kus asus 8—9-aastase poisi pealuu ja teised luud. Need olid kõigest 25 sentimeetri sügavusel.

Selle ülemaailmse tähtsusega leiu tegi 29-aastane Leningradi teadlane, praegune akadeemik Aleksei Okladnikov. Matusepaiga läbiuurimisel pani ta muu hulgas tähele: neandertali inimese pealuud ja osalt ka tema teisi luid ümbritsesid ringikujuliselt suured tugevad kaljukitsesarved. Viimased olid pandud otstega allapoole ja kuulusid väga vanadele isenditele. Koopa põhja kattis poolteise meetri paksuselt viis moustier' kultuuri kihti, millest leiti veel tööriistu ning paarikümne linnu- ja rohkem kui tosina loomaliigi jääneid.

Tähendab, koopas elati üsna pikka aega. Leitud luude hulga ja kuuluvuse järgi otsustades moodustas seal inimese peatoiduse kaljukits, vähemalt neli viiendikku kogu söömakraamist.

Kaljukits oli seega kõige tähtsam loom, kellega inimene enam kui 40 000 aastat tagasi Pamiiri-Alai mäestikus Tešiktaši ümbruskonnas vastastikuses toimes asus.

Tolles aktsioonis oli inimesel kujunenud oma tunde- ja mõtteilm. Seda tunnistavad põrmu ümber pandud kaljukitsesarved. Maeti kindla plaani järgi. Lähtuti kindlatest arusaamadest. Ning need olid otseselt seotud kaljukitsega.

Pikaajalise tiheda suhtlemise tagajärjel pidi inimene nende loomadega hästi tuttav olema ning nende elust üht-teist teadma ja arvama. Inimese arvamus millegi või kellegi kohta aga kätkeb alati mingit hinnangut.

Viimane sünnib tihtipeale spontaansest eeldusest (eelarvamusest): kõik olev on, elav elab, mõtlev mõtleb, toimiv toimib nii nagu inimenegi või vähemalt peaks nii olema, elama, mõtlema, toimima nagu

inimene ise tunneb või teab end olevat, elavat, mõtlevat, toimivat. Näiteks, et inimene on rääkiv olend, siis peaksid ka linnud, loomad, kalad seda olema. Või niisugune spontaanne eelarvamus: et on olemas inimeste tsivilisatsioon, siis peaksid kusagil maailmaruumis olema ka teised arukate olendite tsivilisatsioonid.

Muidugi, spontaanne eelarvamus ei pruugi tegelikkusele vastata, vahekorrad võivad olla väga mitmesugused. Konkreetne vahekord ilmneb otsesest kaemusest ja uuringust või kujundatakse kaemuse ja uuringu tõlgendamise teel.

Millegi või kellegi tegelik või kaemusest ja uurimisest tuletatav vahekord spontaanse eelarvamusega määrab konkreetse arvamuse ja suhtumise ehk konkreetse spontaanse reageeringu: keegi või miski on kas normaalne või ebanormaalne, hea või halb, talutav või talumatu, ohtlik või ohutu või hoopis hea, halva, ohtliku, ohutu jne. keerukas ühend. Ja vastavalt sellele, mis keegi või miski on või näib olevat, vallandub konkreetne spontaanne reageering — rünnak, taganemine, ärritumine, rahunemine, vaimustumine, usku langemine.

Mõnikord võib seesugune reageering ka tehtud olla: kedagi või midagi kujutatakse niisugusena, nagu tahetakse, ja siis vallandatakse vastav reageering. Eriti selgesti avaldub see nii laste kui ka täiskasvanute mängudes.

Kuid spontaansest eeldusest ei lähtu ainult inimesed. Näiteks karud eeldavad oma käitumises, et teised olendid, inimesed kaasa arvatud, käituvad karulikult, s. t. nii nagu karu ise. Iga liigi esindaja lähtub oma spontaansest eeldusest.

Niisugusest lähtumisest on liigi enesesäilitamisele palju kasu, liigi esindaja võib nõndaviisi kohe ära tunda, mis või kes on tema suhtes oma või võõras, hea või halb jne., ning vastavalt reageerida. Eri liikide esindajate puhul on need reageeringud ühe konkreetse kellegi või millegi suhtes erinevad, sest iga liik, nagu märgitud, lähtub oma spontaansest eeldusest.

Sedavärki reageeringud võivad aja jooksul erinevaks osutuda ka liigi sees, kui muutub spontaanne eeldus. Nii on inimese spontaanne eelarvamus loomade kohta muutunud mõnevõrra viimaste aastatuhandete jooksul inimese enese mõningase muutumise tõttu. Nüüdisaja linnades elab küllalt inimesi, kellel loomadest elav ettekujutus puudub. Nende kujutelmi ja arvamusi vormivad kaudsed kirjeldused, raamatud, joonised, pildid, filmid, samuti kulinaarkauplused ja lihakarnid.

Sellisest linlasest erines Tešiktaši elanik üsna märgatavalt. Tema kujunemine loomadega vastastikuse mõjustamise läbi alles käis, koduloomade pidamiseni küündimiseks tuli veel kümneid aastatuhandeid inimestuda. Ta jagas endiselt loomadega ühte elamispiirkonda. Ruumiline kaugus ja tehiskeskkond ei ulatunud inimese ja looma lähedust lammutama. Mõlemad elasid karjakaupa külitsi. Oli loomulikust loomulikum, et inimene spontaanselt eeldas teiste olendite juures oma tookordset olemist (kvaliteeti), võttis loomakarja nagu inimkarjagi.

(Järgneb)

JUHAN KIVI

Ine Viiding

OPTIMISTI SILMAGA

I

Kümme aastat tagasi on Leida Tigane käesoleva ajakirja viiendas numbris avaldanud «Juubelivestluse iseendast». Põhjus nii ebatavalise juubeliloo tekkeks on öeldud juba esimeses lauses: ta ei armasta, kui talle küsimusi esitatakse. Ehkki ta edasises mõtiskleb, et üks inimene ei saa kunagi päris täpselt teisest aru, pole selle lause väärtõlgendamiseks siiski palju võimalusi. Nii ei saa käesoleva kirjutise sünniks kasutada üht tavapärast teed — intervjuud. Aga siiski: varasemate aastate ajakirjandust lapates jäi silma alla mitugi lugu, mis mainitud liiki kuuluvad, enamik neist trükitud mõne järjekordse kirjanduspreemia puhul. Et need on paberile pandud nüüd juba pool sajandit tagasi, võiks nende taastrükk huvi pakkuda. Liiati vabastaksid nad vajadusest kirjanikku küsitlema minna.

Esimene märgitavam edu kroonis Leida Tigase humoreski «Jänesejaht», mille ta oli saatnud ajalehe «Vaba Maa» juttude võistlusele 1932. aastal. Laekus 356 tööd ja žürii esimeheks oli kirjanik Eduard Hubel. Saabunud töid auhinnati neljas žanris — põnevusjutud, humoreskid, külajutud ja vested; Leida Tigane sai kolmanda auhinna humoreski alal.

«Jänesejahist» enesest oleks vaevalt põhjust pikemalt rääkida: see on lustlik ja ladusalt kirjutatud lugu sellest, kuidas jänes närib ära hr. Mihkelsoni õunapuud ja mida siis süüdlase vastu ette võetakse. Jahi tulemuseks on mahalastud koer ja haavatud metsavaht — naljalugu, milletaolisi on ilmunud varem ja hiljem. Selgemalt ja isepärasemalt ilmneb algaja kirjutaja humoorikas maailmanägemine nendes vähestes ridades, mis on avaldatud auhinna väljakuulutamise puhul. See pole intervjuu — võib olla, et sallimatus küsitlemise suhtes ulatub juba nii kaugesse aega —, vaid lühike informatsioon, 24-aastase laureaadi autobiograafia, sõnastatud muu lugemisega võrreldes esileküündiva lusti ja hooga. Et selles on ka hädavajalikud andmed, mis juubelijutus puududa ei tohi, toon ta siin tervikuna:

«Sündisin 1908. aastal, 21. mail Tartus naistekliinikus. Siis kasvasin ikka suuremaks, kuni passisin kooli minema. 1927. aastal lõpetasin Tartu tütarlaste gümnaasiumi. Nüüd teenin palehigi sees oma igapäevast leiba Tartus, k/ü «Looduses». Varemini on mult ilmunud kolm jutukest «Laste Rõõmus», üks tõlge «Postimehes» ja veel üks följeton või midagi sarnast hinguseleläinud «Nooles». Muidugi puhkavad ka

mõned käsikirjad mitmesuguste lehtede paberikorvides igavest und, kuid need Teid arvatavasti ei huvita.» («Vaba Maa» 4. VI 1932.)

On kombeks ära märkida ka juubilari esimese loo ilmumisaeg, seepärast lisame sellegi, sest see on täpselt teada. 3. oktoobril 1939 ilmus «Päevalehes» intervjuu kirjanikuga, kes romaani eest «Sõber meriröövel» oli saanud ajalehe romaanivõistlusel teise auhinna. «Oma kirjanduslikud katsed ja algused on teinud prl. Tigane lastejuttudega. Esimene neist oli näinud päevavalgust 1927. aastal, just kuu aega pärast gümnaasiumi lõpetamist, «Laste Rõõmus»,» kirjutab pseudonüüm *Arp*. Nõnda on meil käes juubilari kirjanikutee algus — niivõrd kui leiame andmeid trükisõnast. Rohkemat võib öelda olla ainult kirjanikul endal. Kahtlemata pakuks seegi huvi.

«Vaba Maa» jutuvõistluse juurde tuleks siiski tagasi pöörduda kahel põhjusel — lisamaks, et põnevusjuttude žanris sai kolmanda auhinna Eduard Männik ja et teine kolmas auhind anti humoreski «Must kass» eest Aino Tigasele, kellel see oli esimene trükis avaldatud kirjanduslik katsetus. Kirjandushuvidega oli ka Tigaste pere tütar Valli; *Inger Urmi* nime all ilmus temalt omaaegsetes väljaannetes lastejutte. «Päevalehe» andmetel olevat ta koos Leida Tigasega kirjutanud «Loodusele» lasteraamatuid. Kuigi Valli Tigane hakkas hiljem tegelema kujutava kunstiga, on selline huvide ja võimete koondumine ühte perekonda märkimisväärne. Said ju kahest õest pärastpoole professionaalsed kirjanikud. Vaieldamatult peab eelduste kõrval olema oma osa kodusel õhkkonnal, perekonna vaimsusel. Isa Juhan, keda Leida Tigane eriti hoidnud, oli küll kolmeklassilise haridusega kingsepp, kuid sellele vaatamata lugenud mees. Tema sõprade ringi kuulusid mitmed käsitöölised, nende hulgas köitekoja juhataja, kes priieksemplare sai ja neid ka sõpradele jagas. Nii oli perekonna lugemislaual märksa rohkem raamatuid, kui sissetulek oleks võimaldanud. Aino Tigase meenutust mööda hinnanud isa eriti teaduslikke raamatuid, sarja «Maailma maad ja rahvad», teoseid ajaloost jne. Lugemishuviline oli ka ema Emilie, kes 18-aastaselt tuli linna pr. Kitzbergi juurde õmblemist õppima. Mõlemad olid varakult jäänud vaeslasteks ja harjunud ainult enda peale lootma. Isa olnud siiski kaunis ebapraktiline. Õhtuti toimunud ühised ettelugemised, isa teinud sealjuures oma tööd. Hilisematel aastatel tegid vanemad õed Leida ja Valli kodus ajakirja, kaastöölisteks *Homo* ja *Nemo*. Ajakirjast tuli küll üksainus number, selle eest aga mitmete lisadega, värsslugudega (autoriks Leida Tigane) ja illustratsioonidega.

Arvatavasti ilmus esimene, 1927. aastal avaldatud lugu varjunime või nimemärgi all nagu omaaegses ajakirjanduses kombeks. Seni on see bibliograafias registreerimata. 1929. a. «Laste Rõõmus» avaldatud jutustus «Varblase välismaareis» äratuntavate initsiaalidega *L. T.* kuulub eespool mainitud kolme hulka. Ent need on ikkagi esimesed katsetused, mille alusel pole võimalik öelda rohkemat, kui et autoril on naljanärvi, et ta suudab kirjutada värskelt, loetavalt ja lastepäraselt. Kirjutamine oli igapäevase töö järel kõrvalharrastuseks, aga ju pidi vajadus sulepea liigutamiseks nii suur olema, et leivateenistus seda huvi kahandada ei suuda. Gümnaasiumis oli emakeele õpetaja Kustas Raud tüdruku eeldusi märganud ja tulevikuks kirjanikukutset ennus-

tanud. Pinginaabriks oli Leida Kibuvits ja kodus kirjutamisvalmid õed. Kas ja kuipalju oma katsetusi teistele ette loeti, selle kohta ütleb Aino Tigane: «Omavahel me kirjutatud lugusid ei arutanud, igaühel oli iseteadvust küll. Aga saladust me oma katsetustest ka ei teinud.»

Esimene iseseisev raamat jõudis kaante vahele 1935. aastal. See oli intrigeeriva pealkirjaga «Palun seda härrat...» ja ilmus «Noor-Eesti» rahvaraamatute sarjas, leides esikteose kohta piisavalt tähelepanu. Raamatu avaldamisloost on Leida Tigane eespool nimetatud juubelivestluses öelnud, et seegi nägi ilmavalgust tänu jutuvõistlusele. Nähtavasti oli tegu «Vaba Maa» järjekordse konkursiga 1934, mille žüriis oli ka seekord Eduard Hubel. L. Tigane saatis oma jutu võistlusele, kuid Hubeli kahtluse tõttu, et lugu on kuskilt laenatud, jäi algaja kirjanik auhinnast ilma. Hilisem kontakt veenis Hubelit, et kahtlus oli alusetu, ja tema toetusel läks sel ajal juba valmis käsikiri trükki.

Meie arusaamade kohaselt võiks «Palun seda härrat...» nimetada jutustuseks, aga žanrimäärang pole oluline. Autori esikteos on reibas, naeruhimuline lugu noorest neiust Essi Aiamaast, kes on tüdinud masinakirjabüroos töötamisest ja kärarikkas agulis elamisest ning tahab mehele minna. Parasjagu murrab talle truudust tema peamine abikaasakandidaat ja Essi asub otsima võimalusi — esialgu kättemaksuks, siis juba edasiseks. Tema tegutsemised tingivad ridamisi koomilisi stseene, mis ootuspäraselt viivad kangelanna otsitud abielusadamasse. Tigasele omane optimism lööb läbi kõigis ta raamatuis: tema tegelased ei hakka norutama, vaid püüavad kehvast olukorrast leida väljapääsu uute ja sageli üsna pööraste algatuste abil. Kui enam muud üle ei jää kui ennast ära uputada («Marga müüb mehi»), oskab hakkaja autor sellegi ära kasutada armastajate kokkuviimiseks. Ridade vahelt ja paiguti ka otse paistab kirjaniku enese muie, kui ta oma tegelastele elujulgust küllaga kaasa annab.

Oleks ülekohtune väita, et Leida Tigase raamatuis pole näidatud elu argiraskusi. Juba esimeses teoses loob kirjanik masinakirjakontorist ja selle pretensioonikatest peremeestest üsnagi üksikasjaliku pildi, nii et põhjendus, miks Essi seal enam töötada ei suuda, on olemas. Niisama värvikalt ja vaimukalt on visandatud agul ja selle elanikud ööst öösse korduvate skandaalidega ja muuga, mis lahutamatult kuulub tüüpilise linnaveere ellu. Esimeses raamatus on autoril õnnestunud eelkõige linnamiljöö. Seejärel aga sõidab Essi maale ja tema ning kirjaniku tähelepanu hõivab algav armulugu noore kirikuõpetajaga, mistõttu kirikuküla tegelased vähem valgustamist leiavad.

«Palun seda härrat...» on loetav ajaviiteraamat. Rahvaraamat, nagu teose ilmumisajal öeldi. ««Noor-Eesti» Rahvaraamatud on rahvale, aga mitte nõudlikule ja nina krimpsutavale kirjanduse lugejale...» kirjutab arvustaja *K. Eh.* «Võru Teatajas» 21. X 1935. «Paljude puuduste ja konarluste kõrval on voorusi ja omadusi, mis lubavad eeldada L. Tigaselt püsiva tööga parematki, sest ta kirjanduslik silm paistab esikteose järele otsustades kaunikesti terav olevat.» Veel rohkemat lubab «Vaba Maa» kriitik *-R:* «Kuna tema teos moraalikösterdamisele ja naiselikule edvistamisele ei pretendeeri, võib temast edaspidi kujuneda paremaid naisprosaiste.» («Vaba Maa» 9. XI 1935.)

Esikteose vastuvõtuga võis autor rahule jääda. Erinevalt tänasest

ajakirjandusest pööras toonane ajalehearvustaja debütantide teostele suhteliselt suurt tähelepanu. Ilmunud teoste kohta avaldati sageli küll ainult paarkümmend rida, põhihinnang aga öeldi nendegagi ära. Muidugi on ilmne ka kriitika heatahtlikkus; pretensioone võiks esitada nõudlikkuse suhtes, kuid küllap aitas sõnavõtnute soe suhtumine noores kirjanikus säilitada enesekindlust ja -usku edasiseks kirjatööks.

Pikemate juttude kõrval avaldab Leida Tigane nii lastele kui ka eakamatele lugejatele lühilugusid (ajakirjades «Nädal Pildis», «Laste Maailm», «Lasteleht», «Päike» jm.). Täiskasvanutele mõeldud lood on põhiosas följetonid või humoreskid, mille peategelaseks sageli — nagu ka raamatuis — noor energiline naisterahvas, kes mehepüüdmisel vahendeid ei vali («Lulli suvitab maal», «Nädal Pildis» 1936, nr. 10), või siis mõni omaaegne moenarrus, väärnähtus jne., mis tänastest kuigi palju erineda ei tarvitse. Humoreskis «Huvirong» korraldatakse väljasõit ilusasse maakohta. Sellest, mis pärast maha jääb, kirjutatakse: «Mida huvironglased ei jõudnud ära tallata, nagu puuoksad ja põõsad, need nad võtsid koju kaasa. [- - -] Ja heinamaal läigivad lillede asemel kilukarbid selge tundemärgina, et sellest kohast on kultuurilaine üle käinud. Mina aga mõtlen, et järgmisel kevadel pean põllud kindlustama mitte enam rahe, vaid huvirongi vastu.» Tõepoolest, kui tollane uudismõiste 'huvirong' maha arvata, näib kõik päris tänane.

Avaldatud lühijuttudes, olgu need ka üsna lihtsakoelised, ilmneb veel üks Tigasele iseloomulik joon: ta näeb argielusündmusi ja inimesi ikka veidi teisiti kui tavaks, andes sellega oma lugudele sageli ootamatu varjundi. 1936. a. «Nädal Pildis» (nr. 37) on pala «Jõuluvanake», kus harjumuspäraselt halearmas jõululugu omandab Tigase sule all hoopis uue ilme. Nimelt on jõuluvana tervislikel põhjustel maa pealt hulk aega ära olnud ja kui ta nüüd taas laste juurde läheb ja neid laulda palub, panevad lapsed tema kohkumuseks grammofoni mängima. «Jõuluvana ei julgenud soovida, et lapsed talle veeriksid, niikuinii, mõtles ta, pannakse mulle siis kas kapp, laud või kummut tähti veerima.» Isa aga, kes vanakest naabri Kustaks peab, käsib tal riided ära vahetada ja vorsti sööma tulla. Huvitav argielu ja muinasjutu kokkusulatamine, tunnetus, et tehnika arenguga oleme millestki ka ilma jäänud — kõik see annab jutukeses suurema üldistuse.

1937. aasta toob L. Tigase sulest uue raamatu. Seegi kord on pealkiri intrigeeriv, nimelt «Marga müüb mehi». Kui kirjanik tahtis olla loetav — aga teisiti poleks ta leidnud trükkijaid, eriti kui ta oli tundmatu nimega algaja —, pidi ta teose reklaamimiseks arvestama mitmeid tegureid, mis tänasel kirjanikul ehk mõttessegi ei tule. Lööv pealkiri oli üks esimestest. Selles raamatus ei läinud autor miljöö- ja karakterikujunduse süvendamise teed, mida oleks esikteose järgi ehk oodanud. «Marga müüb mehi» jätkab ajaviitelist laadi, pakkudes hulganisti situatsioonikoomikat, äravahetamisi, võõrastes korterites ekslemist jms. Seikluste sasipundar läheb kätte nii keeruliseks, et sellest välja rabelda pole lihtne. Peategelase Marga Kõivu kutsuvad tuttavad sünnipäevale serenaadi laulma; selle igat kanti pidi luhtaläinud ürituse käigus satub ta südaöötunnil võõra noormehe tuppa, kust viimase vanemad ta silmapilk avastavad; samal ajal teatab ajaleht, et mainitud tunnil olevat Marga Kõiv võrgutanud maskiballil üht kohalikku

südametemurdjat, mille peale viimase kallim tuleb meest vabaks ostma. Edasi järgneb veel üks maskiball, enesetapukavatsus, suusaretk jms., kuni lugu õnneliku abieluga lõpeb. Tekkinud segaduses läheb autoril meelest öelda, kust selline sõnum üldse lehte sai. Ju on tähtsam üldine segadus ise, mitte selle selgitamine. Tõsi, kõik on sõnastatud suure hoo ja särtsuga, vaimukaid iseloomustusi ja ütlemisi on raamatus rohkem kui küllaga; nende kaudu viivad niidid mõnigi kord ajastu probleemide juurde, aga see kõik on muu seas. «Marga müüb mehi» on heatujuline ja vaimukas raamat. Ainult et üpris tühi.

Lõpmatutele arusaamatustele, äravahetamistele, segiajamistele ja muule sellisele on rajatud ka romaan «Sõber meriröövel», mis «Päevalehe» võistlusel 1939. aastal pälvis teise auhinna. «Sõber meriröövel» on eelmistest rafineeritum, dialoogid on tihedamad, ent kergekäelisus annab siingi tunda. Situatsiooniseade pakub autorile naljategemiseks avaraid võimalusi: preili, kes kavatseb tallu suvitama sõita, et seal naabruses elavat noort doktorit püüda, satub hoopis samasse tallu karjaseks. Niimoodi kuhjuvad arusaamatused mitmes liinis, doktor esineb talu sulase Kaarlina ja räägib oletatavale karjatüdrukule, et ta on end seaduse eest varjav mereröövel, jm. Kuna peategelane Mariina on linnatüdruk, kes maaelust midagi ei tea, tekib sellel pinnal järjest uusi koomilisi situatsioone ja sünnib vaimukaid dialooge. Tõsi, alati pole autor jäänud usutavuse piiridesse. Ent raamatu heatujulisus on omamoodi sümpaatne. «Kuigi kogu see lugu on kirjutatud kergekäeliselt, ei saa siiski ütelda, et esitatud tüübid osutuksid eluvõõraiks ja paberlikeks. Autor on tabavalt iseloomustanud nii linna- kui ka maaelanikke,» ütleb mõistetavalt heatahtlik «Päevalehe» arvustaja nimemärgiga -*s*. («Päevaleht» 19. XII 1939.)

Kõigist romaanidest tõsiseimalt arvestatav on 1938. a. k/ü «Looduse» romaanivõistlusel II auhinna teeninud «Seitse pastlapaari», mis vormilt ja materjalikäsitluselt läheb eespool märgitud romaanidega sama teed, kuid naljategemise kõrval jälgib omaaegset elu ja inimesi sügavamalt ja üldistavamalt kui eelmised. «Seitse pastlapaari» jõuab terviklike karakterite kujundamiseni, andes tüüpe, mis jäädvustavad kolmekümnendate aastate külaelu. Tondi talu pererahvast eesotsas vanaperemehega on mõningal määral karikeeritud, kuid põhijoontes on nende alalhoidlikkus, küüntega enda poole kiskumine ja ihnsus väga tüüpilised. See pole positiivne pilt talurahvast, vaid kriitilise satiirikusilmaga nähtud kajastus. Naljategemine kannab siin sageli tõsisemat eesmärki, mida ülejäänud romaanides nii kergesti ei leia. Pole siis ime, et näiteks «Loomingu» arvustaja H. Paukson kirjutab rahulolematult: «Üldpilt maarahvast jääb aga küllaltki pessimistlik — igatahes mitte eriti soodus praegusele rahvustervikluse ja positiivsuse otsimise tendentsile.» («Looming» 1938, nr. 9.) Sealjuures peab ta tunnistama, et raamatus on oma individuaalsed jooned, isikupärane nägemis- ja kujutamisviis, mis peab olema igal tõelisele kirjanduslikkusele pretendeerival teosel. Tõepoolest, see äravahetamatu, elurõõmus ja naljavalmis maailmanägemine, mis iseloomustab kõiki Leida Tigase raamatuid, on «Seitsmes pastlapaaris» tänu suuremale mõttekoormusele varasemast kandvam.

Teatud kvaliteedimuutust Leida Tigase senise humoristliku loomin-

guga võrreldes märkas ka arvustus, kõrvutades «Seitsme pastlapaari» autorit Hilja Valtoneniga. Tänasele lugejale ei tarvitse see võrdlus paista erilise tunnustusena, omal ajal aga oli Valtonen väga populaarne ja — mis antud juhul peamine — mitmeid tolleaegseid emantsipeeruva naise probleeme värskelt ning julgelt käsitlev autor. Muidugi, mõlema loomingus köidab kõigepealt nali, koomilised ütlemised ja kummalised situatsioonid, naljakad karakterid. Ent peab oskama vaadata ka sügavamale, üksikute situatsioonide ja karakterite ühendamisest leida seaduspärasusi, mis aja ja koha suhtes võivad pakkuda märkimisväärset. Tagantjärele on üldistusi teha lihtsam, kui oli omaaegsel kriitikal. Tunnustavalt maksab meenutada Marta Sillaotsa, kes juba Tigase esimeses raamatus märkas aja ja inimeste, nende püüdluste ja taotluste peegeldust. Esimesel pilgul on ju Tigase raamatud üpris ühelaadilised, ühe põhiskeemi alusel kokku seatud: peategelane on noor tüdruk, kes tahab mehele minna, ja selle ettevõtmisega seotud situatsioonid annavad autorile võimalusi koomikaks, värvikate tüüpide sissetoomiseks, negatiivsete väljanaermiseks jms. «Kirjanik armuvalus», pealkirjastas üks leidlik arvustaja oma kirjatüki Tigase esimesest romaanist rääkides. Sillaots märgib ära niisuguse temaatika, niisuguste tegelaste kujunemise tagamaad, nähes selles ühiskondlike olude kajastust, tingimusi, mis ei jätnud tütarlapsele eluga toimetulemiseks muid võimalusi kui endale mees leida. «Palun seda härrat...» puhul kirjutab Sillaots: «Kehvades agulielu tingimustes kasvanud tütarlaps, kes alatasa peab läbi seinte kaasa elama kõigi naabrite mitte just puhast ja õilsat elu, kes iga päev peab kuulma tänavakakluste kära ja vürtspoes peetava «naisteparlamendi» mõttevahetust — sellane tütarlaps paratamatult hakkab ihkama meest kui ainsat võimalikku päästjat. [---] Asju ning inimesi täis kuhjatud agulitoad teevad noorsoo varaküpseks ja liigpraktiliseks; armastus pole siin eesmärk, iseloomude sobivus ammugi mitte: mõlemaid arvestatakse vaid küsimuste-kogumi soovitava, kui mitte hädavajalise osana.» («Looming» 1936, nr. 4.) M. Sillaots vaatleb küll Tigase esimest romaani, toob esile selle sotsiaalse tagapõhja, ent samade järeldusteni võib jõuda ka järgmiste teoste lugemisel, needsamad tegurid tingivad kõikide romaanide naistegelaste käitumise. Marga Kõiv («Marga müüb mehi») otsib elukaaslast, et pääseda talle tädi poolt sobitatavast kiilaspäisest poeomanikust; tal on siiski veel mingid pretensioonid inimese suhtes, kellega tuleb koos elada, samal ajal kui tema sõbratarist öeldakse: «Lainel jälle olid meeste kohta oma teatud nõudmised, mis ei käinud mitte niipalju nende välimuse, mõistuse, vanaduse, hea iseloomu ega muu säärase ülearuse, kui just rahakoti suuruse kohta.» Tõepoolest — asjalik, arvestav, nüüdisajal arusaamatu, kuid toonaseid tingimusi väga ilmselt kajastav suhtumine. Sama taust, samad tõukejõud peituvad järgmiste romaanide naljalugude varjus. Tondi tüdruk Taali lepib rahulikult perepojast kokutajaga, sest loodetav asunikukoht kaalub üles puudujäägid tulevase kõnes.

Nii ütlevad Leida Tigase romaanid oma aja, selle tingituste ja tendentside kohta mõndagi, mis pole tänaseks kaugeltki huvituseta. Paljude meelest pole probleemid, mis tema teostes kajastust leiavad, ehk esmajärgulise tähtsusega, kuid elus ega kirjanduses selline jaotamine

ei sobi. Tigase raamatud on oma aja teatud külgede peegeldus ja sellisena me neid ka hindame.

«Sõber meriröövel», mis on vaadeldud romaanidest koomiliste situatsioonide ja ootamatute seikade poolest vahest kõige küllasem ja samas elu kujutamise sügavuse poolest vähenõudlikum, jäi omas žanris autori viimaseks raamatuks. Põhjusi selleks oli mitmeid, kaasa arvatud tõik, et niisuguses laadis kaugemale minna olnuks raske. «Sõber meriröövel» kontsentreerib endas omaaegse ajaviitekirjanduse head ja halvad küljed, selles uusi naljategemise võimalusi otsida paistab mõttetu. On ju siin kasutatud vahendeid, mis selleski raamatus balansseerivad võimalikkuse ja võimatuse, usutavuse ja usutamatuse piiril. Nii näiteks ütleb autor, ekspluateerides järjekordselt Mariina väheseid teadmisi maaelust: «Ilma et seda oleksin märganudki, istusime juba kõrvu padjamoodi moodustisel, mida Kaarel nimetas mättaks.» Oleks ju naljakas küll, kui inimene ei tunneks isegi mätast, ent paraku ka üpris usutamatu.

Piir oli kuskitpidi käes. Võib-olla oleks autor edasi läinud «Seitsme pastlapaari» kriitilisemas laadis, ent uued ajad ja uued nõudmised kirjanduse suhtes võtsid ilmselt tahtmise katsetada endises suunas. Liiati et peatselt algav sõda viis mõtted hoopis teistele radadele.

II

Peamisi, püsivaid väärtusi on Leida Tigane andnud lastekirjanduses. Tema lasteloomingu hulgas on lugusid, mis on moodustanud mitme põlvkonna armastatuima lugemisvara. Raamatud, nagu «Lugu kahest laisast varesest» 1936, «Metsatalu vahvad loomad» 1938, «Hunt ja kutsikas» 1943 jt. on meie lastekirjanduses niivõrd kindla koha leidnud, et nendeta oleks mudilaste lugemislauda võimatu ette kujutada.

Lastekirjandusega on Tigane seotud esimestest lugudest peale, just selles valdkonnas avaldab ta oma esimesed katsetused, mis näitavad häid eeldusi. Humoorikas maailmanägemine, kerge pilge, põnev süžeearendus — kõik see on lastele lähedane, pakub neile huvi. Tal on oma teemad, mida ta lastele korduvalt vahendab: nii leiab ta varasemates juttudes ikka ja jälle väljanaermist uhkeldamine, peenutsemine, üleolev suhtumine teistesse, omamaise põlgamine, mis kordub eri variantides ja motiivides («Varblase välismaareis», «Villa Odrarõuk», «Peen põrsas», «Sisaliku suured sugulased»). Tigane on optimist, ta muigab paljude asjade puhul, mis teistsuguse hingelaadiga inimese paneksid pessimistlikult reageerima. Tema tegelased ei anna isegi suurimates raskustes alla — see joon jääb muutumatuks ka autori lasteraamatuis. Aga just niisugune suhtumine leiab laste seas mõistmist ja hindamist, küllap jõudumööda järgimistki. Tigane ei pelga olla didaktiline. Väikeses lugejas ei tekita tõrkeid, kui talle kujundlikult ära näidatakse, mis on halb, mis hea, milleni võib viia laiskus või kui palju võib saavutada vapruse ning julgusega. Esimesed raamatud, esimesed lood lõikuvad sügavale lapse mällu, jäävad hiljem loetu ja õpitu aluseks — ja on hea, kui see alus on terve, siiras ja looduselähedane.

INE VIIDING

Tigase optimism peegeldub selleski, et ta lood pole traagilised, olukordadest leitakse alati väljapääs; hea alge, olend, eeldus pääseb võidule. Ta ei püüa lapsi mõjutada pisarate kaudu, äratada negatiivseid emotsioone. Pole vist mõtet panna lapsi nukrutsema põhjustel, mis on paratamatud nagu looduse närbumine sügisel. Asjatu pisaratevalamine on sentimentaalsus — just selliselt tuleks suhtuda raamatutesse, kus tunneldakse näiteks selle pärast, et laps on hüljanud kaua aega armastatud mänguasja, millest ta on üle kasvanud. Elu toob kõigile omad pisarad, neist pole pääsu — on siis vaja neid iga hinna eest välja meelitada? Tigane ei püüa lapsest teha olendit, kes peaks jääma mänguasjade maailma; tema programmi kuulub laste harjutamine neid ees ootava täiskasvanute eluga, ta püüab neisse sisendada selle elu olulisemaid printsiipe — julgust, virkust, kollektivismi, ausust, algatusvõimet. Kõik positiivsed jooned, milleta tulevasel kodanikul oleks teiste seas raske, leiavad tema lastelugudes ühel või teisel moel toetamist.

Ootuspäraselt on lastele mõeldud lugudes peamisteks tegelasteks loomad. Kogu loomingus, kaasa arvatud romaanid, on tajutav, et loomamaailm on autorile lähedane ja mõistetav, see on valdkond, millest on kirjutatud kõigi ta raamatute elavaimad leheküljed. Paljudes tänastes lasteraamatutes pole loomad elusolendid, vaid tingmärgid; autorid, kes loomi ei tunne, esitavad neid peamiselt teatavate iseloomujoonte illustreerimiseks. Nii ei ilmu raamatusse elavad loomad, vaid kujutamisvahendid. Leida Tigasel on iga loom kordumatu, olgu see siis antropomorfiseeritud, kõnelema ja mõtlema pandud jututegelane või tavaline metsa- ja õueasukas. Tema loomad on alati isiksused, oma karakterijoonte ja käitumismaneeriga. Seetõttu on tema loomalood värsked ja õpetavad lugejat neljajalgseid sõpru jälgima hoopis tähelepanelikuma ning mõistvama pilguga. Kõige ilmekamad ja varjundirikkamad leheküljed on autor pühendanud kassidele: nende omapäi-kõndimine, ootamatud iseloomunäitamised ja siiski hämmastav truudus ning seotus inimestega, kellest nad näiliselt ei sõltu — kõik see on olemas juba varasemates jutukestes («Kassipojad Kurr ja Kiki», 1937). Autor leiab sel teemal üha uusi variatsioone, huvitavaid karaktereid («Vanaema kassid», «Metsatalu vahvad loomad», «Ints»). Ent mitte ainult kassid ja koerad, varesed ja rebased, vaid isegi putukad-mutukad ei jää kirjanikul märkamata. Nende maailm lõikub inimeste omasse, andes Tigase sule läbi ilmekaid tähelepanekuid. «Ja Essi kõrval kivil mõõdab väike ussike hoolega pinda. Üks, kaks, kolm, neli pikkust. Peatub ning mõtleb järele. Ei tea, kas läks segi arvutamisega. Aga päev on lühike ja sel ussikesel mõõta nii palju, pole siin ühtigi aega mõtlemiseks, muud kui astu aga edasi,» luuakse raamatus «Palun seda härrat . . . » mõnerealine portree. Sageli on loomad romaanides süžeed edasiviivad tegelased, näiteks «Seitsmes pastlapaaris» on karjakrants Vesta üks sümpaatsemaid ja mõtlevamaid olendeid üldse. Seda tundlikkust looduse suhtes märkab ka arvustaja H. Paukson, kes muidu on raamatu vastu kriitiline: «Oma tegu ja nägu on ses raamatus man igal elukal — lehmadest ja sigadest kuni mesilasteni, kilkideni ja kaladeni.» Seda hinnangut võib laiendada loomariigi esindajate kohta kõigis Tigase raamatuis.

INE VIIDING

Leida Tigane on vahendanud ka rahvapärimusi, eelkõige rahvanaljandeid ja -jutte. Naljalugu «Vares keedab hernesuppi» tunnevad vist kõik. Muinasjutt pole Tigase žanr, kuigi koolipõlves olevat silma paistnud tema tavalisest märksa suurem fantaasia; lennukas kujutlusvõime muutnud koolitee üle Toome hirmsatest ohtudest ning nõidadest kubisevaks põrguauguks, nagu on meenutanud temaga koos kooliteed käinud Aino Tigane. Lastekirjanik Leida Tigane on eranditult reaalsuse piirides püsiv jutuvestja, kelle fantaasia leiab väljendust vahest ehk loomade antropomorfiseerimises. Kõik tema lood on olustikurohked, küllastatud argielu detailidest, olgu nende tegelasteks siis lapsed või loomad.

Argidetailide ja -probleemide ning rahvapärimuste ühendamine on andnud toreda terviku raamatus «Peremees ja sulane» (1958). Selle tekkimisel on tõukejõuks ja allikaks olnud väga mitmed komponendid — rahvanaljandid, Kaval-Antsu ja Vanapagana jutud, küllap ka rahvasuust kuuldud lood. Tulemus on igatahes väga autoripärane. Rahvajutud Kaval-Antsust ja Vanapaganast sisaldavad palju vägivaldset, vastuvõetamatult julma ja lapsele sobimatut; rahvasuu kättemaks peremehest Vanapaganale on vastav neile kannatustele, mis aegade jooksul on Kaval-Antsule kui sulasele osaks langenud. Ent juba Tammsaare keeras oma «Põrgupõhja uues Vanapaganas» rahvajutud pea peale, kujutades kõike uues valguses. Tigase käsitluses on peremees ikkagi ihne ja ebaaus, kuid üpriski loll, ja tark sulane Jüri saab talt kerge vaevaga kätte kõik, mis enesele eesmärgiks seab. Tigane on kasutanud ja seega uuesti rahva kätte andnud väga paljud toredad rahvanaljandid, mis muidu oleksid võinud unustusehõlma vajuda. Kogu raamatus on tuntav tark, optimistlik, naeruvalmis autor, kes õigesse kohta paigutatud vaimuka sõnaga või mõtteuperpalliga annab varasemale uue varjundi.

Lastele on väga raske kirjutada. Rääkida neile kirjasõnas lihtsalt, arusaadavalt ja huvitavalt asjadest, mida nad veel ei tea, see on ülesanne, mida paljud peavad endale jõukohaseks, vähesed aga tõepoolest suudavad.

Leida Tigasel on see oskus käes.

INE VIIDING

Ott Ojamaa

TÕLKEKIRJANDUS 1977

Möödunud aastat tõlkekirjanduse aspektist vaadates ei tahakski eriti peatuda ilmunud raamatuil. Meie ühe aasta trükitoodang pole ju nimetuste poolest väike — viimaseil aastail ikka üle paari tuhande, kogutiraaž ulatumas miljoneisse. Tõlkekirjanduse alla kuulub aga vaevalt sadakond, sedagi koos lastekirjandusega. Esmatõlkeid üles arvates jääb päris ilukirjanduslikke uudisteoseid üsna vähe järele, nii 50—60, mille hulgas täiesti uut on napilt. Oma väikese arvu tõttu jätab meil ühe aasta tõlkekirjandus alati pooliku mulje, nii et kui tõlkeülevaateid seni tehtud ongi, siis enamasti pikemate perioodide kohta, mis annab võimalusi konstateerida vahepeal toimunud muutusi, edasi- või tagasiminekuid. Kui 1977. aastal üldse midagi silma paistab, siis on see n.-ö. tõlkekirjanduselu. Küllap on sel aastal rohkem kui kunagi varem arutatud tõlkeküsimusi nii ilukirjanduse tasandil kui ka laiemini ja sügavamini. Kas andis selleks hoogu Eesti NSV Kirjanike Liidu VII kongress, samuti meie kirjanike esinemised üleliidulisel kirjanike kongressil, või tuleb põhjusi otsida meie kirjandus-, *resp.* tõlkekirjandussituatsioonist, kuid varem pole suhteliselt arvuka esindusliku kogu poolt avalikult välja öeldud, et tõlkimisega on vabariigis lood halvad, või ütleme, ebarahuldavad. Mõtlen siin 8. veebruaril 1977 Tallinnas Kirjanike Majas toimunud ligi saja osavõtjaga nõupidamist, mille üldiseks arutlusaineks oli «Tõlkekvaliteet ja tõlkijate järelkasv».

Et nõupidamise sõnavõttudest on kirjandusajakirjades ülevaated juba avaldatud, siis oleks siinkohal vahest oluline rõhutada, et seekord tõlkijad mitte ainult ei konstateerinud tõlkeasjanduse halba olukorda, vaid püüdsid tungida selle põhjusteni, leides, et peamine süü on meie haridussüsteemil. Kesk- ja kõrgkoolides ei stimuleerita keelte õppimist, õpetatavate keelte arvu vähendatakse, tõlkeõpetust ei ole sisse viidud, spetsialiseeruda ei saa, enesetäiendamisvõimalused peaaegu puuduvad. Otsustati senisest sagedamini korraldada nõupidamisi, seminare noortele tõlkehuvilistele, taotleda lähetusi ja stipendiume, et tõlkijad saaksid vastava maa keele ja kultuuriga tutvuda. Kirjanike Liidu juhatusele tehti ettepanek astuda asjaomastes instantsides samme, et laiendataks keele- ja kirjandusõpetust kõrgkoolides (klassikaliste keelte ja romaani filoloogia taastamine, tõlkekursuste ja -seminaride võtmine õppeprogrammi jne.), et Tartu ülikoolis loodaks tõlkekabinet, mis koordineeriks tõlkijate ettevalmistamist, et tõlkijaeeldustega filolooge aidataks suunata teiste maade ülikoolidesse. Peeti vajalikuks ka tõlkekonsultandi kohta Kirjanike Liidu juures.

Järgmine seminarnõupidamine oli juunis, sedakorda eesti kirjanduse vahendajaile Nõukogude rahvaste keeltesse. Üldse oli eesti kirjanduse väljapoole tõlkimine kirjanike ja kriitikute huvi keskpunktis, nii et isegi suurem osa 1977. aastal avaldatud tõlkearvustustest käsitles Nõukogude Liidus ja välismaal ilmunud eesti kirjanduse teoseid või antoloogiaid. A. H. Tammsaare juubeli ettevalmistamine süvendas seda huvi veelgi. Paraku ei soodustanud see eriti meie oma tõlkekirjanduse olukorra parandamist, pigem tõmbas ära needki vähesed võimekad tõlkekriitikud, kes meil on. Arvan, et tuleb põhjalikult kaaluda, mida ja mis keelde

tasub kohapeal tõlkida ning kuidas paremini korraldada meie kirjanduse propagandat välismaal.

Aasta keskseid tõlkesündmusi oli ka tõlkevõistlus, mis kuulutati välja juulis (tähtaeg 1. november). Et võistlustöid oli üle saja (91 vene keelest eesti keelde ja 32 eesti keelest vene keelde), siis jõudsid žüriid alles järgmiseks aastaks parimad välja sõeluda, kusjuures, nagu paistab, ilmnesid taas meie tõlkekultuuri kitsaskohad: nõrk emakeeleoskus, ettevalmistuse puudumine.

Kuidas see ikkagi juhtus, et meil, kes me kuuekümnest keelest otse tõlgime, äkki 1977. a. selgus, et olukord pole kaugeltki hiilgav?

Ajaloolisest aspektist vaadates on vaevalt oluline, kes ja millal esimesena ütles, et asi on käest ära. Tarbetõlke sfääris oli see juba aastaid või isegi kümneid aastaid selge. Selle vastu võideldi ja võideldakse ka praegu tavalise keelehoolde (mis suurelt osalt ongi tõlkehoole) korras ja selle töö baasil on ju tulnud ka U. Liivaku, H. Meriste ja H. Saari raamatud («Kust king keelt pigistab», «Kuidas seda tõlkida», «Keelehääling»). Et ilukirjandus ilmus valvsate ja enamasti kompetentsete toimetajate käe all, siis muidugi ei saanud suuri puudusi lausa silma torgata. Ise ma kirjutasin 1969/70 ülioptimistliku artikli «Kümnenda muusa muredest». Et kümnendaid muusasid on palju, siis tuletan meelde: nägin seal eesti tõlkekirjandusele ette helget tulevikku, ja seda näis kinnitavat ilmne progress viiekümnendate aastate keskpaigast alates. Tollal tegutses TRÜ-s Lääne-Euroopa kirjanduse ja klassikalise filoloogia kateeder, olid mõned romaani filoloogid, tõlkeseminarid ja isegi sellele alale spetsialiseeruvad üliõpilased.

Kui hakkasin tegema tõlkekirjanduse ülevaadet 1971—1975, siis ei paistnud olevik — tulevikust kõnelemata — kuigi roosa. Ma ei usu, et meie ilukirjandusliku tõlke tase selle ajaga alla käis. Aga ma ise olen selle aja jooksul viibinud mitmel taidetõlkijate nõupidamisel, tõlkeõpetuse metoodikute konverentsil, üleliidulise taidetõlke nõukogu koosolekutel nii Moskvas kui ka liiduvabariikide pealinnades. Vaevalt ma seal aimu sain kohalikust tõlketasemest, rabas aga see hool ja haare, millega tõlkepõldu haritakse, olgu tegemist tõlketeadusega, praktikaga või õpetamisega. Oleme lihtsalt jäänud pidama tööstuslik-tehnilise revolutsiooni eelsesse ajastusse. Tõlketegevus toimub ikka veel stiihiliselt, isetekkimise ja isekasvamise teel. Ilmselt pole vana rasv lasknud meil päriselt põhja minna. On ju meie maal palju sajandeid kõneldud läbisegi mitmeid keeli, nii et keeleoskus ja suhtlemine üle keelebarjääri on kuidagi loomuomane. Ei tule pähegi, et seda oleks vaja kultiveerida, ja juba maast-madalast. Enamik meie klassikuid on olnud ühtaegu kirjanikud ja tõlkijad, kõrgesti haritud ja paljude keelte oskajad — eks see on ka meie ilukirjandusliku tõlke taset hoidnud. Praegu tundub mulle, et tõlkivate kirjanike arv väheneb, on tekkimas üsna selgepiiriline tööjaotus, mis aina suurendab vajadust professionaalsete tõlkijate järele.

Igatahes jääb mulje, et eesti keelde tõlkimise võimsus pole meil just suur. Mida kehvema algmaterjali tõlkija esitab, seda raskemaks muutub toimetaja koormus. Tihti on üks tõlkija mitme keele peale, nii et kui ta ühest tõlgib, peavad teised raamatud oma järge ootama. Uus «Varamu» läks vana kaardiväe abiga küll jõudsalt liikuma, samas aga ei ilmunud ühtki «Klassikalist lugu», «Mirabilia» oli harvem kui kunagi, luulesarjad soikus. Kord mainisin «sarjastumise» ohtu, nüüd pean kibedasti kahetsema.

Tõlkeaasta üksikteoste vaatlust tuleb alustada Rein Sepa tõlgitud «Nibelungide lauluga», ja mitte ainult sellepärast, et klassikalise kirjandusteooria järgi on eepos kõige üllam žanr. Siin on tegemist ikkagi seitsme aasta tööga (tõlkija eel-

OTT OJAMAA

mine teos, «Vanem Edda», ilmus 1970). Tõlkes on säilitatud originaali värsi- ja riimisüsteem. R. Sepa näol on meil tegemist väga laia diapasooniga luule- ja proosavahendajaga, kes tõlgib paljudest germaani keeltest (inglise, saksa, hollandi, islandi) ning ajab juba aastaid sihikindlalt oma joont, olles spetsialiseerunud eeskätt keskaja kirjandusmälestiste eestindamisele. On karta, et ta jääb edaspidigi üksikuks sellel raskel teel, sest meie praeguse keeleõpetuse kitsast pedagoogilist kallakut arvestades pole tal niipea järeltulijat loota.

Ida suunas on meie eepikatõlkimise areaali laiendanud Andres Ehin ja Ly Seppel Ališer Navoii suurte poeemide «Farhad ja Širin» ning «Iskandri sein» osalise, kuid üsnagi terviklikult nauditava vahendamisega vanausbeki keelest. Ja kas terviktõlked oleksidki meie oludes mõeldavad? Mis selles halba, kui me esialgu pikkade lugulaulude sündmustiku proosas ümber jutustame ja piirdume kõige olulisemate ning poeetilisemate lõikude tõlkimisega värsis. Küllap tuleb sama põhimõtet rakendada ka tohutu pikkade ning keerulise vormistikuga renessansipoeemide (Dante, Ariosto, Tasso) ja miks mitte ka värssromaanide eestindamisel. Tõlkijate nõupidamistel on korduvalt arvamust avaldatud, et teist võimalust õieti polegi, kui arvestada meie tõlkevõimsusi.

Teisest klassikalisest õilisžanrist, värsstragöödiast, nägi 1977 taas ilmavalgust (esmatrükk «Kreeka antoloogias» 1964) Sophoklese «Kuningas Oidipus» (tlk. Ain Kaalep ja Ülo Torpats), mille ka kriitika ära märkis. See on ilmselt tekst, mis on muutumas meie t õ l k e k l a s s i k a k s.

Kui eepikas on keskmine tublisti ületatud ja tavaliseks tohime lugeda üht eepost aastas, siis 6—7 lüürikaraamatukest aastas jääb muidugi varju, eriti kui arvestada, et eesti luuletajailt ilmus samas ajavahemikus 21 uudis- ja 5 valikkogu. Aga muidugi võib ka vastupidi arvata — kui meil oma luule nii rikas, milleks veel tõlkeid vaja! Tõlkeluule kaitseks võib seda öelda, et enamasti pakub ta uut, meil seni tõlkimata autoreid või teoseid. Selles mõttes on ehk kõige silmapaistvam kolmemeheantoloogia «Ilmsi ja ulmsi» (I. Nikitin, F. Tjuttšev, A. Fet, tõlkijaiks A. Ehin, L. Seppel ja P. Ilus), mis täidab meil suure lünga vene XIX sajandi luule alal. Seega ikkagi uudisluule. Ja koostamisprintsiibilt mitme ühe ajastu luuletaja ühisantoloogia. Samal meetodil võiksime ka mõne teise ajajärgu ja maa luulet tutvustada, näiteks Hispaania 1898. a. põlvkonda, prantsuse sümbolismi või 1920. aastate luuletajaid, saksa ekspressioniste jne. Samas tuleb nentida, et tänapäeva vene nõukogude luule pole veel meieni jõudnud, nii et N. Tihhonovi ja J. Jevtušenko luuleraamatukesed tunduvad isegi erandlikud.

Muidu aga on meie luulemaailm laienenud mitmes suunas. Tutvustavad kogud on ilmunud bulgaaria luulest (Elisaveta Bagrjana «Muistne flööt», tlk. Helvi Jürisson) ja katalaani poeedilt Salvador Espriu'lt («Labürindi lõpp», tlk. Ain Kaalep ja Jüri Talvet), Saksa DV luuletaja Georg Maureri «Maailm toimub» (tlk. Kersti Merilaas ja Ain Kaalep), ukrainlase Ivan Dratši «Südame kaugusel» Harald Rajametsalt. Võiks ka mainida Pablo Neruda iluväljaannet, paraku kordab see 1968 ilmunud kogu «Kivid ja linnud», mis omakorda ilmus täielikult 1976 J. Semperi «Luulerännakute» II osas. Suure tšiillase mälestusi aga pole veel välja antud.

Proosas on silmapaistvat tööd teinud Olev Jõgi (Jakub Kolase «Teelahkmeil» I ja II, Isaak Babeli kogumik), Otto Samma (Mihhail Šolohhovi «Doni jutustused», Aleksander Malõškini «Kolkarahvas»), Virve Krimm (Valentin Rasputini «Ela ja mäleta» jt.), Hans Luik (Juri Bondarevi «Kallas», jt.) ja mitmed teised, kes on vahendanud nõukogude kirjanduse uuemaid tähelepanu äratanud teoseid vene keelest või vene keele kaudu. Märkimist väärib ka Anatoli Lunatšarski kolmeköitelise «Valitud artiklite» lõpuleviimine 1977. a. (viimane köide «Väliskir-

jandusest» Aleksander Klejnoti tõlkes). Ukraina keelest ei ilmunud sel aastal midagi silmapaistvat. Meie lähemate naabrite Leedu ja Läti kirjanduse vahendamine oli tänu Mihkel Looduse, Ita Saksa jt. hoolele oma normaalsel tasemel, mida, kui juba naabritest jutt, ei saa päriselt öelda meil tavaliselt küllaltki palju tõlgitud soome kirjanduse kohta: ainus uudisteos oli keskmisele ja vanemale koolieale määratud M. Keskitalo «Tabletid», igati õpetlik lugu, aga... Olukorda leevendas mõnevõrra muidugi valimik soome lühiproosast Harald Lepiku eestinduses, omamoodi postuumne tunnustus varalahkunud tõlkemeistrile ja esimene proosatõlkija antoloogia. Siiani sai selline au osaks üksnes luuletõlkijaile. Tundub, et Harald Lepik on seda väärt, ehkki juba üksnes pikkuse tõttu pole proosateostest alati võimalik paraja paksusega antoloogiat kokku panna. Olgu siin märgitud ka pisivalimik soomerootsi novelle Ülev Aaloe vahendusel («Vastutus», LR 34).

Ka meie teist ülemerenaabrit, Rootsit, pole tõlkemuusa 1977. a. eriti soosinud, ent kui kaaluga võtta, siis väärib Arnold Raveli koostatud ja tõlgitud Pär Lagerkvisti viiest lühiromaanist koosnev kogu «Maailmas võõrsil» mitut tavalist tõlkeraamatut. Kah omamoodi ühemeheantoloogia nii autori kui tõlkija poolest, umbes nagu Olev Jõe Babeli-kogumik. Mõlemad sisaldavad muide nii vanu tõlkeid kui ka uusi. Paistab, et seda tüüpi väljaanded hakkavad meie editsiooniproktikas juurduma (vrd. Brechti näidendid). Teisi rootsi kirjanduse tõlkeid möödunud aastal ei ilmunud, isegi Pipisid mitte. Kahju.

Maailma kirjandustest ja maailma keeltest, millest me pidevalt tõlgime, tundub kõige täielikum olevat saksa kirjanduse valik. «Nibelungide laulust» ja Georg Maurerist oli juba juttu. Ilmus veel Bertolt Brechti väga esinduslik näidendikogu, ainus sel aastal, sest näidendite kirjastamine paistab olevat taas jõudnud madalseisu. Kuigi Brecht on vana tuttav, pakub kogu mõndagi uut, on teatris küll mängitud, aga seni trükis avaldamata teoseid («Ema Courage», «Švejk Teises maailmasõjas», «Härra Puntila ja tema sulane Matti» jt.), kusjuures mõned varem meil ilmunud näidendid on välja jäänud. Teine vana tuttav on Lion Feuchtwanger, kellelt sel aastal saime Hitleri võimuletuleku esimesi aastaid käsitleva «Vennad Lautensackid». Saksa DV uuemat kirjandust esindavad Hermann Kant («Impressum») ja Günter Kunert («Sorida laekais»). Pole just teab kui palju, aga kvaliteeti tagab kogenud tõlkijate teenekas kaardivägi: Ain Kaalep, Jaan Kross, Kersti Merilaas, August Sang, Rein Sepp, Debora Vaarandi, Agnes Kerge, Helga Kross ja... üksainus noor tõlkija — Toivo Tasa. Miskipärast mitte ühtegi ENSV kõrgkooli lõpetanud noorema põlvkonna saksa filoloogi!

Inglise keelest tõlgitu pakub mitme kordustrüki kõrval kolm uut nime: klassik Henry James («Daami portree», tlk. Henno Rajandi), Richard Brautigan («Arbuusisuhkrus», tlk. Enn Soosaar), Joyce Carol Oates («Neli suve», tiitellehel kahe värske tõlkija nimed: Krista Kaer ja Kersti Tigane). Kõik kolm on ameeriklased. Päris inglise kirjandusest ei tõlgitud 1977. a. mitte midagi täiskasvanuile (austraallasi, kanadalasi, uusmeremaalasi, šoti ja iiri kirjandust ei maksa vist meenutadagi!). Lastekirjandusest leiame J. R. R. Tolkieni päris mõnusa loo «Kääbik» Lia Rajandi ja Harald Rajametsa tõlkes.

Sama saatus näib ootavat ka prantsuse kirjandust, mida muidu olime alati väga agarad tõlkima: kaks raamatut aastas, Alain Robbe-Grillet' «Kummid» (tlk. Aino Pärsimägi ja Leili-Maria Kask) ning Jean-Pierre Chabroli «Kuulus tugitool» (tlk. L.-M. Kask). Tervet hispaania keele maailma esindavad kaks ««Loomingu» Raamatukogu» numbrit, juba mainitud katalaani luuletaja kogu ja Camilo José Cela väga piiratud lühiproosavalimik «Apelsin on talvine vili» (tlk.

OTT OJAMAA

Ants Viir ja Ott Ojamaa). Terve Ladina-Ameerika on aastaks välja langenud. Itaalia kirjandust esindava ainsa romaani, Carlo Cassola «Bube pruudi» tõlkijana tutvustas end heast küljest uustulnuk sel alal — Anne Kalling. Nii et pole karta, et see keel päris sööti jääb.

Eelöeldule on vähe lisada. Poola kirjandusest tutvusime Stanisław Jerzy Leci aforismidega (LR 48, tlk. Aleksander Kurtna ja Arvo Valton), ungari kirjandusest Ákos Kertészi «Makraga» (LR 10—13, tlk. Edvin Hiedel), rumeenia kirjandusest Laurenţiu Fulga «Orpheuse surmaga» (tlk. Aleksei Šehtman). Lõpuks paar eksootilist esmaeestindust: Linnart Mälli vahendusel otse paali keelest tõlgitud vanaindia õpetussõnade kogu «Dhammapada» (LR 24) ja Pu Songlingi «Libarebased» (LR 14/15), Andres Ehini ja vene keele kaudu meieni jõudnud vanahiina lood. Debüütegi leidub, näiteks kaukaasia keeltest Helle Kaldaru («Armeenia jutte») ja Juta Bedia (Nodar Dumbadze «Päike» gruusia keelest). Samuti ei tohi alahinnata Andres Jaaksoo teeneid, mis küll 1977. a. eriti silma ei paistnud, lastekirjandus muidugi välja arvatud.

Nii et mitmekesisuse üle kurta ei saa, pigem tuleb nentida, et just suurte, maailmakeelte ja vanade kultuurkeelte osas kipub meie viimase aja tõlkekirjandus hõredaks ja rabedaks jääma. Seda on varemgi täheldatud, aga ühe aasta — ja eriti 1977. aasta lõikuses — paistab see iseäranis silma.

Ka tõlkekriitika oli niisama hõre kui varemail aastail, tõlketeoste arvustused vägagi erandlikud. Tõlkepreemiaist tundub siiski nii palju kasu olevat, et näiteks Ain Kaalepi tõlkeluule antoloogiale «Peegelmaastikud» sai osaks kolm arvustust. Nende hulgas oli Hando Runneli «Luuletõlked Ain Kaalepi moodi» («Looming» 1977, nr. 9), mida nii isikupärase käsitluse kui ka teoreetilise taseme poolest võib pidada aasta parimaks. Heal tasemel oli samuti Eda Tammelo «Kui eesmärgiks pole laim» («Sirp ja Vasar» 1977, nr. 37), milles on võetud vaatluse alla Emily Brontë «Vihurimäe» eestindus (1974). Operatiivsuselt näib aga tõlkekriitikas esikohta pälvivat meie kirjanduskriitika nestor Nigol Andresen, ees- ja järelsõnade autoreist Jüri Talvet. Ilmus ka mitmeid retsensioone eesti kirjanduse tõlgetest teistesse keeltesse, kogu senisest väljapoole tõlkimise praktikast teeb kokkuvõtte ja seab sihte edaspidiseks Paul Rummo oma kirjutises «Koduõuest kaugemale» («Looming» 1977, nr. 8). Tõlkijaid, nende tööd ja üldse tõlkeprobleeme tutvustavate materjalide rohkuse poolest paistab silma «Sirp ja Vasar», kuid parimate tõlkeraamatute esiletõstmiseni me pole veel jõudnud. Ka ei tulnud 1977. a. ühtki tõlkealast raamatut *à la* «Kuidas seda tõlkida». Seda tunnustusväärsem on bibliograafide töö. Leida Püssi korrektses ja kompetentses koostuses ilmus «Nõukogude Eesti tõlkekirjandus 1969—1975», mis on jätkuks aastaid 1940—1968 hõlmavale samasugusele raamatule. Selline teos annab omamoodi baasi ja raamid edaspidiseks tõlkealaseks uurimistööks ja aitab leida lünki, mis ilmnevad alles pikema ajavahemiku jooksul. 1978. a. algul jõudis asjahuviliste kätte ka Vaime Kaburi «Eesti kirjandus võõrkeeltes» koos N. Andreseni eessõnaga.

Eelöeldust ei maksa järeldada, nagu olnuks 1977 otse ikaldusaasta. Avaldatava kirjanduse hulga ja uudsuse mõttes oli ta kahtlemata alla keskmise, aga sugugi mitte nii väga, et tarvitseks häirekella lüüa. On kindel, et see, mis puudu jäi, tuleb järgmisel aastal, ja kümnendi lõpuks saame oma tõlkesaavutustest taas üpris ümmarguse pildi. Ainulaadne oli möödunud aasta aga selle poolest, et tõlkeküsimusi nõnda palju arutati ja arvustati avalikkuse ees ning tunti muret järelkasvu pärast. Tõlkimise tähtsus tõuseb nii meil kui ka kogu maailmas, ja kui me seda ei arvesta, siis võib varsti tõepoolest hakata kriisist kõnelema. Eks ole käesolevagi kirjutise eesmärk rauda taguda, et see ka 1978. aastal soe seisaks.

OTT OJAMAA

Leenu Siimisker

SÜND JA SURM A. H. TAMMSAARE LOOMINGUS

Tammsaare eriline sümpaatia näikse kuuluvat otsustamisvõimelisele ja enesekindlale naisele. Selliseid on Vargamäe teenijatüdruk Miina, küll vist kõige iseseisvam vallasema kogu Tammsaare loomingus. Tema ees muutub Andreski väikeseks oma puritaanliku eetikaga, niisamuti kui lapse isa Jaagup oma ebamehises mehelikkuses. Just Miina puhul lööb eriti välja see eedenlik süütus, millega Tammsaare H. Raudsepa teravapilgulise tähelepaneku kohaselt ikka ja jälle oma kangelaste südameasjad käsile võtab.

Kui tüdruk räägib Marile lapsest, keda ta ootab, märkab perenaine, et «tüdruku tuimades silmades välgatas rõõm, särab õnn».

««Sa räägid, nagu oleks sul aina hea meel,» ütles Mari.

«Perenaine, mul on ju hea meel,» vastas Miina.

«Lubas ta siis su ää võtta või?»

«Ei, sellest põle me ühti rääkind.»

«Aga kus selle häbi ots siis, Miina!» hüüdis perenaine.

«Mis parata, perenaine, kui muidu ei saa,» vastas tüdruk tõsiselt. «Hea, et nõndagi laps tuleb.»» (Lk. 356.)

Väga pentsikusse valgusse satub Miina kõrval lapse isa, sulane Jaagup, kes veel sündimata lapse pärast ennast kroonusse võtta laskis, ja siis Miina suust kuulis: «Ma põle selle peale mõelndki, et sina mu ä'ä võtaks, mitte põle mõelnd. [- - -] Kui Vargamäe rahvas mind änam ei taha pidada, lähen ema juurde sauna, kui tahad, tule sinna last vaatama, aga kui ei taha, ära tule, mina sind ei sunni. Aga kui on poeg, panen ta nime Jaagup, sinna ei või sa midagi parata, mine kroonu või jää seia.» (Lk. 359.)

Ja on saatuse iroonia, et Jaagupil polegi lõpuks sandina muud paika päikese all kui seesama Miina ema saun, kus ta naise armualusena ja oma lapse hoidjana elab.

Ehkki Vargamäe Marile esialgu tundub Miina rõõm ja õnn «kerjuse rõõmu ja õnnena», peab ta tüdrukule oma südames andeks andma, kui on kõik tema seletused ära kuulanud. Andres aga on korra ja seaduse mees: ta kihutab tüdruku Vargamäelt oma kasvavate laste silma alt minema, leppides looga alles hiljem, kui kuuleb, et Jaagup Miina lõpuks siiski ära võtab. Ometi ei anna mees, keda naine toitma peab, Andrese silmis iialgi mehe mõõtu välja.

Miina ja Jaagupi lugu leiab sõelumist ka Vargamäe laste keskel. Ja siin, nagu kirjanduses tihtipeale juhtub, juhib just lapse suu ja lapse mõte kätte need elunähtused, mille hindamisel täiskasvanute arusaamad on ajast ja arust. Samal ajal avaneb elusaladusi aimava lapse psüühika eriti meisterlikult.

---

* Algus «Loomingus» nr. 1, 3 ja 4.

««Kas meie ema titt põle patt?» küsis Indrek alles tüki aja pärast Maretilt. Aga see oli juba asjast tüdind ja vastas kärsitult:

«Jäta rahu, sina ei tea midagi, kasva enne. Mõistad: kui on laulatud, siis põle patt, aga kui põle laulatud, siis on. Ja nüüd ole vait.»

Poiss oligi vait ning kasvas. Aga kauaks jäi talle meelde sõna patt, muu ununes seletusest. Lambatallesid nähes, kui nad talvel külma eest tuppa toodi, kus nad haledalt ja armutult määgisid, tuli tal see sõna meelde — ühes õe näoilmega, mis sellel seda sõna öeldes olnud. Samuti mäletas ta seda sõna ja näoilmet kevadel, kui jooksis lontis kõhuga ja lotendavate nisadega emis karjaaias ja tänavas, kari karjuvaid põrsaid kannul. Need tundusid nagu rodu ilusaid ja väikseid patte, igaühel neli peent jalga all.» (Lk. 361.)

Vana ja uue elutunde kokkupõrge, mis Miina rahulikkuse ja enesekindluse tõttu lahenes malbes humoristlikus valguses, annab sootuks pingeliste kollisioonidega variandi Liisi ja Joosepi paarimineku puhul. On kahju, et meil puudub teaduslik käsitlus rahva eetilistest tõekspidamistest nii ürgvanas ja üldinimlikus sfääris, nagu seda on intiimsuhted. Nõnda pole ka võimalik väita, kui palju mõtteosalisi suudab Pearu koguda oma seljataha, kui ta Joosepi ja Liisi vahel tärganud tunded klassifitseerib oma poja magatamiseks ja litsilöömiseks. Tuline viha, mida see teade Andrese südames äratab, lubab mõõta ta puritaanlikku moraali ning põlguse suurust naabrimehe vastu. Kuskil ei avaldu ka nii ühemõtteliselt, kui väga Tammsaare kaitseb isiksuse suveräänsust, mis pole mõeldav iseseisvuseta — mõtetes, tundmustes ja tegudes. Jälle kord on noored seatud valiku ette: kas varandus ja armastus koos vanemate õnnistusega või ainult armastus ja tuleviku omal käel sepitsemine. Taas võidutseb naise tahe, enesekindlus ja eetika. «Kui Joosep ei taha Oru kohta, siis ei taha ka mina teda omale väimeheks, seda võid talle öelda.» Nõnda kõneleb Andres, kes just siin nii ootamatult paljastab oma hinges peituvat omanditunnet ja võimutahet. ««Mis ma sellest talle ütlen,» vastab Liisi. «Temal on ju valida, kas võtab minu või Oru, teist teed tal ei ole. Mina ei taha Vargamäele jääda. Saab kuhu saab, saab kuidas saab, aga seia ei jää mina mitte.»» (Lk. 467.)

Puritaanliku moraali käsud muudab nulliks võimetu viha, millega Andres tormab rasedale tütrele kallale. Just armastus on see, mis lööb Andrest sedapuhku igast küljest. Esiteks Mari, kelle meeletu ennastohverdav vahelesööst peatab Andrese löögivalmis rusika. Siis Pearu meelehardus: poja jätab ta küll talust ilma, kuid on omal kombel uhkegi tema enesekindluse üle. Vana õpetaja andeksand. Ja lõpuks noorte endi liigutavad vastastikused tõotused teineteist hoida, kui nad lõikust ootavate kaeraväljade vahel sõidavad kiriku juurest koju. Kuskil ei avane ka tammsaarelike karakterite komplitseeritus ning perekondlike suhete aimamatu keerulisus nii selgesti kui selle loo lõppvaatuses, mil vana Andres oma hellikut isaarmastust õiguse ja kohusetundega varjates jagab hüljatud tütrele kaasavara. See on selline häbelik, karmi mehe peitupugenud armastus, mida Liisi alles siis mõistab, kui tal endal on poeg.

Tuleb tõdeda, et kuigi Tammsaare «Tõe ja õiguse» esimeses osas on nihutanud esirinda inimese võitluse loodusega, loonud kangelase, kes juhindub kohusetundest maa vastu, tõstab teos ometi esile inimestevahelised suhted, millest inimlik õnn isegi suuremal määral oleneb kui sellest, kuidas maa vastab tööle ja hoolele. Vahelduvad külv ja lõikus, sünd ja surm. Just viimaste motiivide üksikasjaline vaatlus selgitab, kui lahutamatult põimuvad Tammsaare loomingus esteetika ja eetika ning kui historistlik on ta oma kangelaste siseelu kujundamisel. Ei toimu valutult inimese sünd ega uute, avaramate tõekspidamiste sünd. Uute eetiliste

tõdemuste eest tuleb tihtipeale maksta eluhinda. Sünd on enamasti võidukas väravate avaja tulevikule, surm aga see, kes oma õppetundide eest nõuab tasu pikaajaliste kannatuste näol. Sageli saadab Tammsaare analüüse selge paratamatuse tunnetus. Andres on karm ja despootlik: surma õppetundegi võtab ta vastu rohkem teoreetiliselt, suutmata neist järeldusi teha. Kuid sauna-Madis väidab, et teisiti pole Vargamäel võimalik, sest muidu matab see sind oma kivikülvi ja pealetungivasse võsasse.

Tammsaare kui mõtleja teedrajav tähendus ja arvatavasti ka nakatusjõud seisab selles, et ta küll mõistvalt tunnetab paratamatuse piire, ent samas lausa prometeusliku jõu ja püsivusega protestib nende piiride vastu, püüab neid avardada. Ükski inimesest väljaspool seisev väärtus pole nii suur, et see vääriks elu hinda. Siin ongi põhjus, miks sünnist kõneldakse nii rõõmsalt, südamlikult, isegi aukartusega, miks poolehoid lapsele on nii jagamatu ning miks surma põhjuste analüüs nii sügav, surmaga seotud kannatustest tulenev eetiline õppetund nii ilmne, sugestiivne, isegi agressiivne. See on kunst, mis inimestevahelisi suhteid kujutades esineb ühtaegu nende suhete regulaatorina.

«Tõe ja õiguse» avaköites valitsenud sõna, teo, läbielamise ja mõtte harmoonia asemel saab romaani II osas valdavaks mõttemaru, mille keerises toimub kõige napisõnalisema tegelase Vargamäe Indreku kujunemine. Oleme käsitlenud teost epohhiromaanina, kus ühe noore inimese jõudmine religioossetelt tõdemustelt loodusteaduslik-materialistlikule elukäsitusele on ajale iseloomuliku murrangu peegelpildiks. Tammsaare mõtteseostes on teos aga vaadeldav ka poleemikana loodusteadusliku empirismi ühekülgsuse vastu, kutsudes vaagima eetilisi, ideoloogilisi ja filosoofilisi põhiväärtusi, millele üha praktilisemaks muutuv maailm järjest vähem tähelepanu pöörab. Nõnda on Indrek seatud kuulama ägedaid vaidlusi inimese, jumala, tõe, vale, igavese, ajaliku, armastuse, emakeele, kodumaa, muusika, luule, kadakluse, progressi, inimsoo tuleviku jms. üle. Sageli on need kirglikud ja agressiivsed monoloogid adresseeritud otse Indrekule, kes neid jälgib küll ahne uudishimuga, aga ometi mingi talupoegliku umbusuga, mis on seda põhjendatum, et elu ei lase ühtegi pakutud tõde absoluutseks juhtnööriks võtta.

Kuid on siiski hetki, mil Indrek justkui sisemises kirgastumises jõuab uuele tunnetustasandile. Indrekule ei aita Timuski kinnitusest, et piibel on vale ja jumalat ei ole, tema peab seda enda jaoks omal käel avastama. Armastusega ja surmaga seotud elamustel on Indreku tõetunnetuses eriline koht — nagu oli ta isalgi.

Köleri surm, Voitinski surm ja Ramilda surm kujundavad seesuguseid sõlmi, mis vastavad romaaniköite ideelisele eesmärgile. Need on sugestiivsed, hõõguva inspiratsiooniga kirjutatud leheküljed, aluseks kirjaniku isiklikud elamused. Köleri surmale reageeris Tammsaare, tollal Treffneri kooli õpilane, 60-realise luuletusega «Dr. Köleri surma peale».

Kuulsa kaasmaalase kaotus saab Indrekule tõeküünlaks, mis viib teda osasaamisse oma rahva saatusest, sotsiaalpoliitilises situatsioonis tekkinud traagilise vaakumi tunnetamiseni. — «Oli Koidula, oli Kreutzwald, oli Jakobson, oli Köler, ja nüüd on lõpp? Oli Goethe, oli Schiller, oli Puškin, ja nüüd pole enam kedagi? On veel Tolstoi, aga seda ei tohi lugeda või peab salaja tegema.» [1]

Märkimisväärne, et seda kuulutas ka Maurus, ilma et see Indrekuni oleks jõudnud. Mõte selgineb alles kirikus, kuhu Maurus viib oma poisid peaaegu sunniviisil, et näidata linnarahvale, kuidas tema koolis Kölerit leinatakse. Rohkem kui

[1] A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus. II. Tartu, 1929, lk. 245.

sõnad mõjustab Indrekut Mauruse kõnekas vaikimine, pastori nagu põrguhauda langev hääl, pisarad mõlema vana mehe silmis.

Korduvalt on Tammsaare meenutanud Goethe mõtet, et kellel on kunst, sellel on ka religioon. Juba see lumm, millesse Indrek sattus Timuski ukse taga muusikat kuulates, avas tema ees kunsti kui ühe elamismooduse, mis võtab vaesuseltki koleduse. Köleri surmaga selgineb talle kunsti filosoofiline aspekt — inimlik võitlus kaduvuse vastu. Indrekut rabab, et Köleri surm pani ta nime kõikide suhu: «Nagu tuleks mõnel inimesel alles surres õige elav hing sisse! See oli nii imeline, et oleks ka ise tahtnud niisuguseks elavaks surnuks saada. Oleks ükskõik mis teinud või kuis elanud, kui aga surres oleks saanud selle õige elava hinge.» (Lk. 245.)

Mis aga Tammsaarele iseloomulik, on surmaski igaviku saavutanud inimeste inimlikustamine. Meenutagem vaid Ramilda mälestusi magavast Kölerist nende kodus ja protesti selle «igavese ümmarguse» eluideaali vastu, millele ta isa ja pastor püüavad Köleri mälestust kohandada. Kuid ka igavesti elavate surnute saatus pole kadestusväärne. Goethe ja Schiller korjavad tolmu Mauruse kooli kapi otsas ja vaevalt paneb neid keegi tähele, enne kui nad sealt mürinal alla kukuvad ja ka siis ainult poliitilise silmakirjalikkuse (Maurus) ja purjus šovinismi (Slopašev) avamise vahendiks saavad. Ainuke, kes Goethe vastu elavat huvi tunneb, on Mauruse tütar Ramilda, aga temagi teadvuses elab suur sakslane eeskätt donžuanina. Ent seesama Ramilda jõuab ometi toreda seltskonnakriitikani, kui oma kirjades räägib vanast daamist, keda «kultuurihuviline» seltskond innukalt piirab, sest ta olevat Goethet näinud.

Kõige hõlpsamini tapavad suurte surnute elavat vaimu kultus ja suured sõnad. Selle teadmise kodeerib Tammsaare vaistude tarkusena isegi Mauruse kooli poistesse, kes oma purjus õpetaja sõnavoha Puškini 100-ndal sünnipäeval põrgumürasse trambivad. Ja see on ka Tammsaare loomingus kõige agressiivsem vastuhakk pateetilistele juubelikõminatele, sest inimene, kelle kogu elu iseloomustab süvenemine, mõistab kõige paremini, et suurest loomingust on suuri sõnu sootuks kergem teha kui selle loomingu hinge ja vaimu tungida.

Vaimse pärandi asjus ei ole Tammsaare siiski nii lootusetu, nagu esialgu näib. Kui tema Indrekust ei saa mitte ainult kirikumüüride lõhkuja, vaid ka mees, kes tõstab käe jumala enda vastu, siis on seesuguseks arenguks oma osa andnud C. R. Jakobson, kelle mõtteid usust, teadusest ja poliitikast Hundipalu Tiit usaldust äratava autoriteedina ristipoja jaoks tähtsustab.

Indrekul lastakse kogeda juba kustunud tähtede valgust, kuid surm avab talle ka sellise tähtsusetu olendi vajalikkuse, kes oma armetuses võimaldab tunda andmis- ning aitamisrõõmu. Niisugusena mõjub vana õpetaja Voitinski surm keset kooli lõpupeo saginat. Indreku meelest on seesugune surm «väga imelik asi», lugejale aga nii nägemuspildi kui ka emotsionaalse häälestuse poolest eripäraselt mõjukas, sest nüüd loob suure hardushetke surnud sõpra kätel kandev ja värsse lugev Slopašev, seesama, kelle paatos Puškini juubelil läbi kukkus. Tõepoolest, kui kuskil on vaja näidet traagilise pihtide vahele surutud koomilisest, siis paremat ei leia. Ilusaks nekroloogiks Voitinskile on Indreku siiras kahjutunne, et «polnud enam seda viletsat vanameest, keda aidata ja kelle juttu kuulata. Polnud enam õnneennustajat, polnud enam inimest, kes ütleks, et ta usub su õnne. Nõnda lööb ka su oma usk kergesti kõikuma.» (Lk. 430—431.)

Kõige valusamaid tragöödiaid, mis Tammsaare oma kangelasel laseb läbi elada, on Ramilda Mauruse surm. See on «Varjundite» Thomanderi ja Soonja Piraatova romaan uuel kujul, kus viimse piirini minev valu mõõdab armastaja tunnete

sügavust. Ramilda surma läbikannatamist, täielikku enesekaotust ja hingekaost on vaja selleks, et Indrek saaks üle elada oma tõetunnetuse tähetundi. Selles ühineb uueks isiklike veendumuste sulamiks kogu seni «loetud, kuuldud, isiklikest kogemustest tekkinud tarkus». Mõistagi ei saa jumala olemasolu või mitteolemasolu olla isiklikult kogetav ega loogilise argumentatsiooniga tõestatav. See on usu ja veendumuste küsimus, mispärast ka Tammsaare on Indreku tõetundmise ühtaegu ratsionaalsele ja emotsionaalsele alusele rajanud. Nii ei oskagi kujutleda, mis võiks noore inimese usku jumalasse rohkem kõikuma lüüa kui armastatu surm. Indrek tunneb seda kui suurimat ebaõiglust. Eriline osa on siin Ramilda kirjadel. Kõnekas on teade, et Ramildagi on Saksamaal kuulanud loenguid Darwini õpetusest. Need on materialistlikult mõtleva noore tüdruku kirjad, kus paratamatut hääbumist mõistetakse kui lõplikku, ilma vähemagi kujutluseta sealpoolsest. Ainsaks edasikestmise võimaluseks on elada elavate mälestustes. Ramilda kirjade motiivistik, näiteks Jairuse tütre surnust-äratamise sanatooriumi-variant ja seda teatud mõttes kordav Tiina paranemislugu viitavad, nagu taotleks kirjanik oma romaanis selgitada religioosseid tõdesid niimoodi, nagu ta ütleb ühes varasemas kirjutises «Usust ja tema õpetusest»: «Lapsi peab õpetama kirja läbi katsuma.»

Kui surmtõsine Indrek ka poleks, ometi esitatakse ta südameverest tõusnud väljaastumine jumala vastu kerges huumorivines, mis annab täpselt edasi Tammsaare autorisuhtumise: võitlus jumalaga on juba anakronistlik, või nagu kirjanik ise kirjutab E. Reijosele — «mis on meie ajal peaaegu naljanumber». («Keel ja Kirjandus» 1978, nr. 1.)

Seda suurem naljanumber on Mauruse sõjakas väljaastumine jumala kaitseks: isiklik innukus, hirm ja artistlik lojaalsuse demonstratsioon lootusetult segi. Ent jumala surm laseb Mauruselgi teha humaanse žesti — anda jumalatapjale viis vene rubla, millise teo ta oma mitmemõtteliste saatesõnadega paraku mõistatuseks muudab.

Jumalast lahtiütlemist on Tammsaarel vaja ilmselt selleks, et inimesest endast saaks arukas looja maa peal. Selle eetilise äratundmise juurde viiakse Indrek nii sõna kui ka teoga:

«Ütlesin teile vist juba varemalt kord, et ärge jännake jumalaga ega igavese inimesega, sest nõnda unustate igapäevase elu. Te ju teate ja näete, mis siin on: viletsus ja vaesus. Tuleb jumal või igavene inimene seda häda parandama? Ei tule! Meie ise peame endid ja oma kaasinimesi aitama. See on meie püha kohus, kui tahame olla inimesed.» (Lk. 568.)

Stseen jalutu Tiinaga on väljakutse seesuguse abi andmiseks, väites, et pole mingit mõtet võtta jumal inimeselt, kellele see tähendaks katastroofi. Ja siiski tõuseb Indrek sel hetkel jumalaks Tiina silmis, tema elus hakkab Indreku tõotus suurt osa etendama.

Humanistlik eetika jääb Tammsaarele selleks täheks, mille valgel ta teostab psühholoogilisi ja sotsioloogilisi uurimusi «Tõe ja õiguse» III osas. Kirjanik ise on määratlenud oma aspekti kui inimese võitlust ühiskonnaga. Selle romaanijaogenees, eriti kontseptsiooni kujunemine nõuaks hoopis rohkemat tööd ja aega, kui meil on kasutada olnud. Kahtlemata avaneks «Tõe ja õiguse» tekst sügavamalt, kui tunneksime Tammsaaret nii 1905. a. kui ka 1917. a. revolutsiooni päevil, samuti neid poliitilisi impulsse, mis rääkisid kaasa Tammsaare autorihoiaku kujunemisel. Et meil aga Tammsaarest nii detailsed uurimused puuduvad, siis saame pealkirjas märgitud motiive siin jälgida üksnes teksti enda põhjal.

«Tõe ja õiguse» III osas esineb a i n u l t surma-motiiv. Kõik surmad — massi-

mõrv turuplatsil ja kaks enesetappu (Kristi, Vargamäe Ants) — toimuvad poliitilistel põhjustel. Tapjaks osutub tsaarivalitsus, sest nagu ajaloost teame, pani rahvas 1905. a. käe küll mõisnike varanduse, mitte aga nende elu külge. Seesuguses hoiakus on nähtud rahva poliitilist ebaküpsust, aga miks mitte ka loomupärast humaansust, mille teadliku ja kirgliku eestvõitlejana Tammsaare «Tões ja õiguses» esineb. Ta võibki oma romaanis kõnelda revolutsionääridest üksnes kui mõttemõrtsukatest. Ning on päris ilmne, et sellisena võitleb see kujund tolerantsuse eest, mille vähesust Tammsaare peab püssirohutünni otsas istuvas maailmas eriti ohtlikuks.

Enne veel, kui voolab tööliste veri, laseb Tammsaare arutleda vanal Bõstrõil, kelle arvamuste vastu Indrek huvi tunneb: «Meil on ainsaks varanduseks tervis ja elu. Tähendab, kui nemad tahavad meile hirmu peale ajada, siis peavad nad meie elu ja tervise kallale kippuma, eks? Lihtsalt öeldud, nad peavad hakkama tapma, muidu nad ei saa. Tänini panid nad vangi, saatsid maalt välja, aga see abinõu on juba nii igapäevane, et sellega ei hirmutata enam kedagi. Nii siis pole muud kui surm. Mõistate? Ja see mitte sellepärast, et nemad oleksid kurjemad kui meie, vaid see on paratamatus. Tänini vanglad hirmutasid inimesi, nüüd mitte enam, kui jõutakse sinnamaale, et ka surm ei aja enam hirmu peale, siis on võit meie.» [2]

Tegelikult asubki surm mõõtma ja organiseerima rahvasse kogunenud revolutsioonilist energiat; kogupaugud, mis turuplatsil tapsid kaitsetuid inimesi, õpetavad rohkem kui agitaatorite üleskutsed. — «Ja ei olnud päevade, nädalate ja aastate vältel muud juttu kui vendade verest, mis voolanud kõigi tallamiseks keset linna. See sõi kõigi südameid, nagu rooste rauda ja kõik uskusid, see ei või nõnda jääda, nüüd enam ei või.» (Lk. 163.)

Selliseks revolutsioonimeeleolude tõusuks oli Tammsaaregi oma panuse andnud, nagu kinnitab jutustus «Peastmisel». Ent toonaseid ajalehti sirvides hakkavad ka silma tema ringkonna taotlused võidelda oma õiguste eest vastasest puhtamalt, humaansemalt, nii väikeste vereohvritega kui võimalik. Sisemine vastuseis verejanu ülespiitsutamisele on tuntav igal «Tõe ja õiguse» leheküljel. See hoiak määrab ka veriste stseenide kunstilise kujundamise. Nõnda ei kõnele Tammsaare siin 16. oktoobri veretööst naturalistliku detailimaalinguga, nagu tegi «Teataja» oma reportaažides. Kogu koletut pilti katab Indreku viirastuslik nägemus suure rohelise langeva puu alla jäämisest karjasepõlves. See on seesama rahvapärane sümbol, mis vanale Bõstrõile unenäos surma ennustab.

Tammsaare huvi sündmuse vastu on mitmekülgne. Ta näeb lausa ogaraks tegevat leina, aga ka uudishimulike parvi, «sest inimene armastab näha kaasinimeste valu ja vaeva nagu mõnda jubedat vaatemängu».

Tammsaarele saab suure kõlbelise ja poliitilise tähtsusega küsimuseks, kes on toimunus peasüüdlane. Kes käsutas tapjaid, kes käsutas tapjate käsutajaid. Arvatavasti andis juurdluse tulemusetus Tammsaarele esmakordselt märku salastamisest kui autoritaarse riigikorra ühest ohtlikust nõrkusest ja ebaõigluse allikast. Kui rahvas Tammsaare käsitluses peab 16. oktoobri veretöö peasüüdlaseks kohalikke mõisnikke, paljastab tsaarivalitsus end veretöö teostanud polgu autasustamisega — teade, mis tõmbab endale ärevat tähelepanu ka «Teataja» kohalike sõnumite rubriigis. «Tõe ja õiguse» kontekstis on tajutav, kui väga see fakt Tammsaarel veel aastate takka luust ja lihast läbi lõikab, ning ta on andnud

---

[2] A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus. III. Tartu, 1931, lk. 136 ja 137.

selle oma kõige teravama keelega mehele Viljasoole mõnitamiseks (vt. 18. peatükk).

Tammsaare jälgib veretööle järgnenud sündmuste kulgu dialektikuna, seades ühtlasi sündmusest üle- ja kaugeleulatuvaid eesmärke. Talle on rängaks küsimuseks vägivald, millega tema arvates hukutab liialdama nii põrandaaluste psüühiline soodumus kui ka tsaarivalitsuse poliitiline rumalus, mis lausa provotseerib vägivalda. Tammsaaret tema oma tekstide põhjal vägivalla täielikuks eitajaks pidada oleks aga meelevaldne. Kui veretöö tagajärjel saab aktuaalseks relvade jaoks rahakogumine, on närutajatena seatud piinlikku valgusesse suuresõnaline kodanlik radikaal Sillamäe ja käremeelne proletaarlane Joosua. Samas on Tammsaare mõistnud, kui mõttetu on saata revolutsioonijõude maale, nagu asuks seal see valitsus, keda kavatsetakse kukutada. Revolutsioon tähendab talle võimuhaaramist, mitte aga ühe klassi sõda teisega mees mehe vastu.

Nii Suure Prantsuse revolutsiooni kui ka Ameerika vabadusvõitluse ajalugu veensid Tammsaaret, et võitluste käigus muutuvad õilsad mõisted kergesti oma vastandiks. Enamteadjana arutlebki ta pikas leinarongis: «Vabadus on see imelik taim, mis sööb iseenda — sööb vägivallaks. Kus on need vabad, kes ei usuks ainult vägivalda ega küsiks imestusega: mis on vabadus? Iga ori usub ainult vabadust, — iga vaba ainult vägivalda ja mõlemad talitavad sellekohaselt. Aga ajakeerus võib igast orjast saada üleöö vägivalla-apostel ja igast vägivallajüngrist vabaduspreester. Nii see oli olnud tänini ja nii see oli ka nüüd. Ühe vabadus on teisele vägivald ja mõlemad on teineteisele tummad ja kurdid. Vabadusjumal on kahepalgene nagu sõjajumalgi. Ühel pool vaimustus, ekstaas ja imeline ihk, teisel pool julmus, jõhkrus, raudne järelandmatus, ükskõikne hoolimatus. Kes sulatab need kaks vastandit üheks, see on saanud inimessoo õnnesepaks.» (Lk. 203 ja 204.)

Ja Tammsaare lisab: «Tänases päratus leinarongis ei mõelnud keegi sellest, nagu ka mitte need, kes istusid kodu ja hoidsid relvu käes.» (Lk. 204.)

Tuleb arvestada, et Tammsaare kirjutas romaani 1931. aastal, 26 aastat pärast 1905. a. revolutsiooni ja 14 aastat pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni. Nõnda oli teatud alus veretust võitlusest ning humanismi võidulepääsust unistamiseks. Aga nagu osutab ajalugu — ka vägivallainstinktide vallandamise eest hoiatamiseks.

Jutustuses «Peastmisel» on surija see, kes elavatele edasi annab kõige olulisema sõnumi. Ka vanal Bõstrõil oleks nagu surmaaimus, kui ta Indrekut peaaegu väevõimul kinni hoiab ja manitseb mõtlema mitte iseendale, vaid teistele, tegutsema nende heaks. Sellisena esindab ta Koovit uues väljaandes, aidates kristalliseeruda Indreku stiihilist altruismi-kalduvust. Revolutsioonimasinavärgi müristedes on Tammsaare eriti väljas inimese elu eest. Episood tsaarisoldatiga, kellele Indrek revolutsioonikassast raha annab kaotsiläinud relva ostmiseks, on seda kõnekam, et kirjanik kasutab siin isiklikku kogemust. Tõsi, Indrek püüab heategu kasutada ka revolutsioonisõbralikkuse äratamiseks soldatite hulgas, kuid see ei olegi peamine. Indrekule on kõige tähtsam, et ta on oma teoga suutnud tõusta egoismist kõrgemale ja päästa inimese elu. See annab suurima õnnetunde, millele kogu ta olemus kaasa heliseb: «Aga vaevalt sai ta porisel tänaval teha kümmekond sammu, kui äkki süda lõi tal sees värisema, esiteks tasakesi, siis kõvemini, kuni värin kandus kerge surinaga kõigisse ihuliikmeisse, nii et ajuti oli raske jalaga tabada õiget paika. Oli see kartus oma teo tagajärgede pärast või õnneerutus teadmisest, et ta oli riskeerinud ja päästnud inimese? Ta ei teadnud, mis see oli, tal oli ainult hea kõndida mööda poriseid tänavaid...» (Lk. 273.)

LEENU SIIMISKER

Indreku kõige teravama oponendina astub välja Kröösus, tüüpiline pahempoolne liialdaja, kelle seisukohad teda ennast peksavad. Kröösus heidab Indrekule ette tema haledat kodanlikku südametunnistust, kuulutades: «Aga revolutsioon ja tõsine revolutsionäär ei tea, mis on haledus. Temal on ainult üks asi ilmas olemas — revolutsiooni võit. Sellele peab tooma ohvriks kõik — isa ja ema, õed ja vennad, sugulased ja tuttavad, ka iseenda, kui vajadus nõuab, terve rahva! Sest tõsisel revolutsionääril on peale revolutsiooni kõik ainult abinõu. Mõistate?» (Lk. 279.)

Kröösusega saab ehk kõrvutada Nagulnovit Šolohhovi «Ülesküntud uudismaast», sest teosed, mille lehekülgedel nad sündisid, on peaaegu eakaaslased. Kummatigi on revolvrit plõksutav ja voorimehel ringisõitev Kröösus üks neid tegelasi, kellel on A. Keskküla näol eluline eeskuju, ehkki teravdamine tema puhul on ilmne.

Kirjanikule südamelähedaste ideede jälil on põhjust veel kord pöörduda juhuslikust kuulist langenud Bõstrõi juurde, sest tema vaimuilmast saab Indrek osa pärast tolle kummalise mehe surmagi. Indrek avab kadunu kirjamapi ja siit leitud raamatutel ning väljakirjutustel on vaimse testamendi tähendus. Ühel neist kuulutatakse v e n d l u s oma teaduseks, põhimõtteks ja teooriaks, teisel on Bismarcki kõnekatkend, «milles oli nõutud töölistele õigust tööd saada, kuni ta on terve, ravimist, kui ta on haige, ja hoolitsemist, kui ta jääb vanaks». (Lk. 181.)

Need on needsamad põhiprobleemid, mille eest ka Tammsaare noore ajakirjanikuna võitles ja mis on juba midagi muud kui 1905. a. rahvanõudmisi kajastav laulusalm metsa ja maa meitele saamisest. Tõepoolest osutabki Tammsaare revolutsiooni majanduslikule foonile minimaalset tähelepanu. Tema jälgib sotsiaalõiguslikku problemaatikat, revolutsioonist haaratud inimeste psüühikat, nende teadvust, moraalset palet, ideoloogiat. Drastiliselt rõhutavad seda Tammsaarele eriomast vaatenurka romaanis toimuvad vabasurmad. Need on protestiks sotsiaalse ülekohtu, solvangute ja pettumuste vastu.

Vargamäe Ants, kes alandavast peksunuhtlusest pääsmiseks provotseerib end tapma, on «Raha-augu» Liivamäe Hansu vaimuhõimlane, karistussalkade ohver nagu temagi. Et küpsemas eas Tammsaare on veendunud julmuse demoraliseerivas toimes, väldib ta otsekontakte julmusega kirjasõnaski. Nõnda on ka «Tões ja õiguses» karistussalkade tegevusele eesriie ette tõmmatud: toimunust kuuleme *post factum*. Sõjas, tapmiste ja surma keskel nüristunud monstrumit esindab jalutu sõdur Mandžuuria sõjaväljadelt, kui räägib tapmisega harjumisest.

Täielik vastand tollele sõdurile on Kristi, kellel eetiliste kõlvatuste suhtes on eriti madal valulävi. Tema surmaminek on psühholoogiliselt väga tugevasti ette valmistatud. See on taas midagi, mis sunnib romaani tagant ettepoole lehitsema mõistmaks põlgust, mida Kristi nuhkide ja nuhkimise vastu üles näitab. Oma lihase isa Juuda-rollist teadasaamisestki oleks küllalt selle puhta tüdruku rööpast väljaviimiseks. Kuid Tammsaare laseb umbusalduse võrku sattuda tüdrukul endal — koosolekutele teda enam ei lasta. Mõistagi mõjub viimse hoobina kujutlus, nagu oleks ka Indrek inetut saladust teadnud ja varjanud ning Kristit selleks löögiks ette valmistanud. Just enesetapud osutavad Tammsaarele kui argumenteerivale realistile, sest kui dünaamilised ja valemisse sulgematud tema karakterid ka poleks, olulisi samme nende eluteel ei jäta ta kunagi motiveerimata.

Näib, et Kristi vabasurmaga maksab Tammsaare kätte nuhkimiste ja kahtlustamiste eest, mida ta ajakirjaniku-aastail tunda sai. Kristi vabasurm on protest revolutsiooni reetmise vastu, sest Kristile oli revolutsioon suurim pühadus.

LEENU SIIMISKER

Kõige jõulisemaks protestijaks osutub aga vana Andres, kes talle osakssaanud solvangute järel suudab vaevu jätta järgnemata oma poja Antsu eeskujule. Monoloog, mida ta peab jõuluõhtul loomalaudas Indrekule, moodustab sisendusjõulise ideelise kulminatsiooni. Et rahva võõrdumist usust ja kirikust revolutsioonisündmuste mõjul on täheldanud ka mitmed Tammsaare eakaaslased, võib kiriku ja jumalaga arveid õiendavat Andrest pidada rahva usutunde arengus niisamasuguseks tähiseks, nagu oli ta poeg Indrek intelligentsi haaranud murrangu peegeldajana.

Väga raske eetilise katsumuse laseb Tammsaare läbi teha Indrekul. Tuleb isegi imestada, et ei ole tõusnud küsimust, kas Indreku vastutulek ema surmasoovile on motiveeritud või miks üldse oli tarvis head inimest koormata nii masendava süüga. Tammsaare mõtteseostest vastust otsides meenub tema artikkel «M. Maeterlinck surmast», mille üks tees võis ehk Tammsaaret intrigeerida. Nimelt arutleb Maeterlinck: «Teadus on ainult selleks, et me suuremas piinas sureme kui teaduseta loomad. Millalgi astub teadus oma eksitustele vastu ja siis ei kõhkle ta enam meie piina lühendamast... Kui haige ja arst seda on õppinud, mida nad õppima peavad, siis ei takista enam mingisugune füüsiline või metafüüsiline põhjus surma niisama mõnusana tulemast, nagu me unessegi vaibume.» [3]

1916. a. esitas Tammsaare selle mõttekäigu kommentaarideta. Nüüd oponeerib ta seesugusest humanismist lähtuvale teole terve romaaniköitega.

«Tõe ja õiguse» IV osa lahutab III-st ligi paarkümmend aastat. Aeg-ajalt on küsitud, miks katkestas kirjanik kolme esimese köite ajalise pidevuse ja läks 1905. a. sündmuste juurest kodanliku vabariigi algusaastatesse. Käesoleva käsitluse lähtemotiivid juhatavad kätte põhjuse, mida toetab ka kirjaniku sõjaaegne publitsistika ning «Tõe ja õiguse» III köide. Nimelt on Tammsaare reaktsioon iga vägivaldse surma vastu nii valdav, et juba sõja kujutamine mis tahes aspektist on talle emotsionaalselt vastunäidustatud. Ta on võimeline kätte näitama üksnes sõja negatiivseid tagajärgi. Ja nii nagu ema surm kujuneb Indreku eluhoiaku võtmemotiiviks, nõnda saab sõda sõjajärgses ühiskonnas ohjeldamatu saamahimu, naudinguiha, tasakaalutuse ning kalestumise põhjuseks.

Indrek, kellelt hingel lasuv kannatuste koorem on röövinud teotahte ja eluröömu, tahab vaid süüvida iseendasse ning mõista elu enda ümber palja mõtte jõul. Tema ongi see, kes tavatu avameelsusega klassifitseerib nii Köögertali kui ka äiapapa sõja- ja revolutsiooniaastate verekaanideks, «kes teiste kulul täis imenud ja nüüd pakatavad».[4]

Kui eespool esitasime oletuse, et surmasüü käes kannatav kangelane Tammsaare loomingus on omas laadis etteheiteks ühiskonnale massiliselt toimunud mõrvade pärast, siis praegu vaadeldavas romaanijaos leiab see arvamus sõnaselge kinnituse.

«Paaside abieludraama ei pakkunud kohtuvõimudele kuigi palju huvi ega andnud neile kuigi palju tööd või peamurdmist. Ja mis võiski ühe mehe revolvri plõksutamine tähendada meestele, kes olid Maailmasõjas ragistanud kuulipildujatega ja müristanud kahuritega! Mis võiski tähendada paljas katse tappa naist, kui kohtunikud olid oma silmaga näinud, kuis hukkuvad mehed ja naised, raugad ja imikud ning pühitakse maapinnalt külad, alevid ja linnad. Oli peaaegu naeruväärt seda tapmiskatset uuridagi ja uurimise põhjal kohut mõista, teades,

---

[3] A. H. Tammsaare, Sõjamõtted. Tartu, 1919, lk. 132.
[4] A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus. IV. Tartu, 1932, lk. 40.

et miljonid samasugused või palju hullemad katsed on katsetajaile toonud ainult kiitust, vaimustust, autasu ja aumärke.» (Lk. 460.)

Neid mõttearendusi kohtasime juba 1907. a. ilmunud jutustuses «Uurimisel». Seega tõdeme taas järjekindlust, millega kirjanik püüab vastu astuda inimkonna ajalugu saatnud sõdadele ja sõjamõrvade heroiseerimisele.

Indreku süümepiinad eitavad surma kui kannatuste lõpetamist humaansetel motiividel. «Sest kes on täie teadvusega tapnud, selle peab tapma, teist ei ole,» hindab Indrek kriitiliselt oma tegu. (Lk. 468.) Tagasivaateliselt selgub, et kui Indrek ulatas emale surmava rohuannuse, siis oli ta kindel iseendagi peatses lõpus. Surmaiha tundis ta ka maailmasõja päevil, ent elu võitis. Kõigi kannatuste kiuste tunnistab Indrek, et ta armastab elu, tunnetab seda eriti selgesti, kui surm niidab ta kõrvalt Meleski. Oma kannatustes, oma surmasüü tunnetamises jääb Indrek üksi, nagu oli oma patutundega üksi tema ema. Ja niisamuti nagu Juudit ei suutnud Petuulia rahvani viia arusaamist endast kui Olovernese mõrtsukast, nõnda ei jõua Indreku süütunne Karinini, kes pöörab tapmise kangelasteoks, mida ta meenutab mõistmatu lapse kombel. Indrek kannatab surmasüü käes teisiti kui ta ema, on suurema enesevalitsemisega, suurema läbinähtamatusega. Ainult peaaegu kokkulangemiseni rängad reageeringud Karini osatustele reedavad ta hinges toimuvat.

Ka oma perekonna tragöödia põhjuseks peab Indrek oma poja surma. Siis viis ta Karini seltskonda, mis sai naisele hukutavaks. Karini emale tõi poja langemine maailmasõjas kaasa katku ajal peetavate pidude suhtes immuunsuse, tema tütrele aga andis poja kaotus midagi, mis teda sellest seltskonnast eraldas. Jäi varjatud lein, millesse Karin aeg-ajalt päris ootamatult laseb vaadata. Seltskonnas, kus lõõpimisi käib siia-sinna mitmemõtteline vestlus surnute ülesäratamisest, poetab Karin küsimuse: kumba on kergem üles äratada, kas last või vanainimest, ja vastab ise: «last on kergem kui vanainimest. Minu poeg suri paari aasta eest, ometi on ta iga silmapilk elusalt mu silme ees, tädi suri alles poole aasta eest, aga temale ei saa enam kuidagi hinge sisse.» (Lk. 409.)

Paaside laps suri loomulikku surma, tema kaotuse traagika aga hakkab vastu mängima romaanis väga teravalt tõstatatud lapsetapmise probleemile ajal, mil lapse asemel eelistati perekondades koera. Taas kaitseb Tammsaare iidset moraali, ironiseerides kaasaegset mentaliteeti, mille järgi lapsetapmine on saanud niisama tavaliseks nagu tapmine sõdadeski. Kui Indrek kohtus ütleb, et ta on tapnud oma ema, on see ootamatu. — «Kõik olid millegipärast arvamisel, et nüüd saab kuulda suurema või väiksema lapse tapmisest. Eriti olid selles veendunud pealtkuulajad naised, sest lapsetapmine oli nende eelistatud eriala, mille õigustamiseks aitavad neile mehedki kaasa.» (Lk. 467.)

Indrek oma kohtukõnes peab aga abielurikkumist veelgi solvavamaks süüks kui lapsetapmist. «Lapsetapmist,» selgitab Indrek, «mõtlesin ma sellepärast oma ahastuses, et selle kuriteoga saavad naised kõige enam toime, see on neile nähtavasti kergem kui mõni vargus või lukulõhkumine.» (Lk. 470.)

Vanemate poolt ühel nõul sooritatud lapsetapmine on Itamite lapse surm, mis ehk kõige drastilisemalt esitab rahamaailma künismi ning selle kaitsekilpi snobismi.

Mure lapse saatuse pärast on Tammsaare loomingus läbiv motiiv. 20-ndate aastate algul ilmub ta loomingusse ema kui seltskonnadaam, kes jätab lapsed emahooleta («Kuiv nurk»). Last sünnitada, imetada ja kasvatada pole enam moes. Sellise kasvatussüsteemi üle on Indrekul ja Karinil väga tõsine kõnelus. «Peenil daamidel olid võsud tõmpide ja elutute nägudega, nagu oleks neid sigitanud ja

sünnitanud kivilõhkujad või kraavikaevajad, kes pole kunagi midagi kuulnud ei Euroopast ega kultuurist: laste näod arenesid nende hoidjate ja kasvatajate harimatuse, ükskõiksuse ja tülpimuse kohaselt. Karin oli seda märganud oma kodus ja ka mujal ja oli siis ärganud nagu unest suure valuga südames. Ta oli siis tõtanud Indreku juurde ja oli temale rääkinud oma just praegu avastatud Ameerikast, aga Indrek oli üsna rahulikult öelnud: «See Ameerika on juba ammugi leitud. Meid kasvatasid vanemad, kel polnud haridust, küll aga armastust, aga meie lapsi kasvatavad võhivõõrad, kel pole nende tarvis ei haridust ega armastust. Seda nimetatakse tänapäev kultuuriks.»» (Lk. 393.)

Kuid muutunud suhtumise all ei kannata mitte ainult lapsed, vaid ka täiskasvanud ise jäävad psüühiliselt ning moraalselt mõneti vaesemaks. — «Tead, armas Karin,» arvab romaanis Ida Karim, «laste kasvatust on meile enestele rohkem vaja kui lastele või riigile, sest lapsi kasvatades kasvame kõigepealt ise. Lapsed kasvatavad meid vanu rohkem kui meie neid, see ongi laste peaõnnistus.» (Lk. 72.)

Karingi on sunnitud kinnitama, et tema ebavoorused ei ole tal iial tundunud piinlikumad kui laste poolt jäljendatuna.

Itamite perekonnas pole laps eesmärgiks, vaid abinõuks. Sünnitamine võetakse ette majanduslikel kaalutlustel. Proua Itam kasutas kogu oma eluenergia enesesisenduseks, et talle sünniks poeg, sest ta tahtis «nii väga seda maja ja aeda». Laias laastus võttes kordavad Itamite lapse surm ja matused kirjanik Vanakamara matust. Üks sureb vanadekodus, Itamite lapse eluküünal aga lastakse kustuda koletutes kodutingimustes, mis ei takista surmast tegemast seltskondlikku bufonaadi. Mõistmaks, millises suunas on ühiskond astunud Vargamäe laste laudkastides üle soo saatmisest saadik, meenutagem vaid matuste visiooni proua Itami peas: «Oo! Küllap juba kõik kujuneb nagu kord ja kohus, küllap nad ostavad lilli ja pärgi, kutsuvad omaksed, sugulased ja tuttavad, kutsuvad niipalju, et võhivõõrad julgevad isegi kutsumata kaasa tulla või vähemalt tänavaservi statistidena palistada, imetledes ehitud surnuvankrit ja teda vedavaid rõivastatud hobuseid, mehed nagu lõvitaltsutajad kõrval. Muusika panevad nad mängima, lauljad laulma, nii et väikesel buubil poleks oma emale surmas midagi ette heita. Teadku ta veel haualävelgi, kuidas teda armastatakse. Autod olgu jalgsi sammuvate peieliste järel nagu tähesaba — pikk, pikk, nii et kaob kaugusse.» (Lk. 249—250.)

Tõusiklusel on oma mall, mis ei jäta puudutamata vaesemaidki, sest mitte juhuslikult pole romaani toodud Indreku kolleeg, töö- ja elumuredest kurnatud õpetaja Kalvi, kel poleks midagi laste surma vastu, kui nende matmine ei ähvardaks tuua lisakulutusi. — «Sest naist või last viisakalt matta on palju raskem kui viisakalt toita.» (Lk. 161.)

Ülepea on Itamite lapse sünd ja surm üks produktiivsemalt kasutatud motiive, mis lubab avada karaktereid ja sõlmida konflikte. Küllalt õelaks kujuneb intelligentsi, eriti kunstnike ja tõusikkodanluse suhete jälgimine seoses buubi mälestuse jäädvustamisega. Just siin ilmneb Tammsaare satiiri eripära: nähtuse välise grotesksuse kõrval saab tajutavaks varjatud traagika, mis tuleneb inimlike põhiväärtuste või ande reetmisest. Surnud lapsukest maalides ja hoidja jutuvada kuulates aimab Mäger esimest korda, kuidas võis kustuda ta enda poja eluküünal. Karini reageerimiste najal taipab Mäger oma kunstnikutee vildakust ja lootusetust seltskonnas, kelle maitsele vastu tulles võib küll kenakesti ära elada, kuid kus tõelist kunstnikku ähvardab näljasurm. Traagiliseks kujuks osutub ka proua Itam, kellele võõragi lapse surma meenutamine toob pisarad silma.

LEENU SIIMISKER

Keerulisse olukorda paneb kirjanik oma uurija põrandaalusest Meleski surmaga, mis on käsitatav kui enesetapp vaenlase käe läbi. Meleski sügavam mõistmine eeldaks kodanliku Eesti põrandaaluse elu lähemat tundmist, materjali selleks aga on napilt. Nagu iga kirjanduslik kuju, nii on ka Melesk reaalsussuhete ja teda loonud autori seisukohtade peegeldus. Viimaste suhtes on kergem selgusele jõuda, sest kui Tammsaare loomingu kontekstis analüüsida kõike, mis pureb Meleskit, siis vaevavad teda ja kirjanikku ühesugused kahtlused. Situatsioon, kuhu on sattunud Melesk — «ees ootavad sind vaenlased, selja taga aga sõprade kuulipildujad ja sõbral on sind selja tagant kergem tappa, kui vaenlasel eest» (lk. 310—311), on mõistetav klassivõitluse sellel arenguetapil, mil tegutseb Melesk. Neid aastaid ei iseloomusta mitte ainult sirgjooneline ja üksmeelne võitlus, vaid ka provokatsioonid ja sporaadilised umbusulained. Kas faktid kinnitavad põrandaaluse Meleski laadis enesekaotust, selle üle ei söanda huupi otsustada.

Siiski ei tahaks Meleskit pidada üksnes kahtluste külvajaks. Oma surmaga koondab ta tähelepanu neile väärtustele ja puudustele, mis teda eriti erutavad. Meleski surma järel tunneb Indrek, et maailm on jäänud tühjemaks, sest pole enam inimest, kes mäletaks Mauruse kooli valget saiakannikat. Kunagi, musta leiva sööjate keskel, tähendas see Meleskile ebavõrdsuse sümbolit, mistõttu temast saigi revolutsionäär. Nüüd tunnetab ta koos teda loonud autoriga ainult majanduslikku edu ja võrdsust silmaspidava eesmärgi piiratust. Meleskile saab küsimuste küsimuseks inimese enda paremaks muutumine ning ehk on tänase lugeja jaoks just nendel mõtetel oma tähendus. ««Nii et maapealse paradiisi usk kestab ainult seni, kui inimene saab kõhu täis,» arutab Melesk. «Noh, ja siis? Mis sünnib siis? Püüab inimene siis veel paradiisi poole? Lollus! Inimene saadab siis paradiisi ühes tema apostlitega põrgu ja elab praeguses kurjas ilmas rahulikult edasi, sest see meeldib talle rohkem kui ükski paradiis.»» (Lk. 306.)

Seesama leiab veelgi tugevamasõnalise ümberütlemise: «Ma olen lihtsalt inimene, armastan piiritust, konjakit, morfiumi, kokaiini, oopiumi ja muid niisuguseid asju; armastan rikkust, toredust, lõbu, prassimist, teiste kulul elamist ja karjun kõigis Euroopa ja teiste maailmajagude parlamentides, et seda mulle muretsetaks ning võimaldataks. On see nii või ei ole, mis sa arvad?» (Lk. 308.) Indrek on sunnitud seda kinnitama ja selles ka õnnetuse põhjust nägema.

Teine Meleskile saatuslik probleem haarab võitlustaktikat. Kui väga Melesk ka Marxis poleks kahelnud, ikkagi ei heitnud ta oma võitluskaaslastele ette tähenärijalikku kinnipidamist Marxi õpetusest, vaid just taandumist humanistlikule meelelaadile südamelähedasest veenmismeetodist. — ««Marx ütles: võitke enamus oma poole, aga meie arvame, et aitab sellestki, kui kuulipildujad on meie pool. Meie usaldame kuulipildujaid rohkem kui enamust, nii et inimese ja inimsoo parema tuleviku usust on saanud kuulipilduja usk,» kõneleb Melesk.» (Lk. 309.)

Ja kui Melesk lõpuks võtab oma lipukirjaks: tapalava valik on vaba ning läheb pigem ise surma, selle asemel et nõustuda oma ligimesi tapalavale ajama, siis sarnaneb ta Nimetuga ning Osiasega, kes valivad ennem surma kui tõstavad käe ligimese vastu või lubavad verevalamist. Sellisena on Melesk käsitatav ühelt poolt vastasrindlasena pahempoolitsevatele tendentsidele poliitilises liikumises, teisalt aga kirjaniku enda veretu võitluse ideaalide ja humanistlike püüdluste kehastajana. Sotsiaalse tüübina oleks Meleski kandejõud kahtlemata suurem, kui näeksime teda lähemates vahekordades ta ideekaaslastega või klassiga, kelle ideaale ta kaitseb. Esitatud kujul jääb ta esindama skeptilist intelligentsi põrandaaluses võitluses.

LEENU SIIMISKER

Pentaloogia lõppköide on kokkuvõtete tegemise raamat. Selle kunstilisse struktuuri on ilmunud kaks uut elementi — meeldetuletused minevikust, eelkõige romaani esimesest köitest, ja üldistused, mille sõnastajaks on kas Indrek või autor. Indrek vaatab Vargamäed distantsi tagant, käib ringi möödaniku jälgi otsides ja tõdeb: «Vargamäel ei sünni ju midagi muud, kui mis on juba lugematu hulk kordi sündinud laias maailmas. Rahvad ja kultuurid tõusevad ja langevad ja järeletulijad tosivad oma esivanemate tuhas ja põrmus ning ahervartel, olles uhked ja suurelised oma huvide sügavusest ja kustumata teadusehimust. Aga nagu esiisadel-emadel polnud kuigi suurt huvi ega lugupidamist oma kultuuri vastu, samuti on järeletulijailegi nende eluasemed ja eluallikad üsna ükskõiksed asjad, mida võib iga tühise tuju või himukese rahuldamiseks muuta tuhaks ja põrmuks ning ahervarteks, et uutel järeletulijatel oleks jällegi põhjust milleski tosida ja oma tosimisega uhkustada ning ajada rinda ette õieli.» [5]

Mis see on, kas kaasahelisemine Spengleri «Õhtumaa allakäigu» ennustusele? Kultuuride sünni, arengu ja paratamatu hukkumise idee juurde pöördub Tammsaare tagasi ka oma «Tõe ja õiguse» autoriinterpretatsioonis. Trooja seitse väljakaevatud kultuurikihti on tal sagedaseks argumendiks. Hetkesituatsiooni analüüs ei sisenda Tammsaaresse optimismi, ent kahtlemata on ta neid mõtlejaid, kes otsib kultuuri püsimiseks tugipunkte, otsib allakäigu põhjusi ja uue tsükli algust, selle asemel et piirata oma ülesannet matusekella helistamisega.

Ikka ja jälle nihkub tulipunkti Esimene maailmasõda, millest peale pääses saamahimu ja tarbimishullus domineerima loova vaimu üle. Ja ei ole vist kirjanikku, kes eelseisvate ohtude suhtes oleks oma hoiatajamissioonist nii truult kinni pidanud kui tema. Sagedasti saab lokaalne sündmus hüppelauaks suuremale, üldistavhoiatavale mõttele. Kui arvestame, et «Tõde ja õigus» valmis 1933. aastal, mil Hitler sai võimule ja Berliini ooperiväljakul lõõmasid raamaturiidad, omandab tähenduse olgu või järgnev kõrvalepõige, milles Indrek arutab, kas loll Eedi võis Oti tappa:

«Jumal armastab üldse siinilmas hullude ja arutute kaudu kohut mõista ja õigust jagada: kord matab tuline tuhk linnad ja maad oma alla, kord neelab meri terved mandrid ja saared ühes tema elanikega, kord kargab torm inimeste peale ja tapab nad ning hävitab nende eluasemed, kord pistab ta võimu pihku ogaratele või kõrilõikajatele ning siis hukkuvad kümned miljonid.» (Lk. 320.)

Kaks printsiipi — loov ja lõhkuv — on ka Andrese ja Pearu näol heidelnud vastamisi läbi pika elu. Ühel pool looduse stiihiana ettearvamatu tuju, kirg, enesekahjustamiseni minev, kaoseid ja ootamatusi tekitav elamustenälg; teisalt juurdlev mõte, korda luua ihkav vaim, selginenud, eesmärgile alistatud elu. Eluõhtu on nüüd kokkuvõtete tegemiseks, saavutustes ja saavutamata jäämistes selgusele jõudmiseks.

Mõlemal printsiibil on lastud areneda oma laeni. Tagaperes on pill pärimisõiguse järgi lausa hullu kätte minemas. Andres näeb selles koguni saatuse sõrme, sest püss, millest põmmutades Eedi oma peavea sai, on seesama, millega Pearu kord ammu soos laskis maha naabri koera. Andrese kõrval seisab tema poeg, kes oma vaimujõu ja elutarkusega aitab teostada isa igipõlist jõesüvendamise unistust.

See ettevõtmine on juba elufilosoofiat kandva tähendusega ning suunab kogu võitluste pearaskuse inimese ja looduse vahekordade kujundamisele. Indreku tegevus muudab aga tahtmatult rahutuks ja dramaatiliseks kahe kange vanamehe elulõpu, andes võimaluse surma tähendusrikkaks dramatiseerimiseks.

[5] A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus. V. Tartu, 1933, lk. 22.

LEENU SIIMISKER

Et oluliseks on tõusnud mitte mõni kohaliku tähtsusega õitsengu näitaja, vaid inimese osa ühiskonnas, siis tajub Pearu Oru allajäämist eeskätt populaarsusele, mida jõesüvendamise kordaminek rivaalidele tõotab. Pearus põimleb hirm kaduviku ees hirmuga Oru tuleviku pärast. Esimest korda hakkab ta aimama, et mitte Andres, vaid tema enda loomuomadused on ta vaenlased. Tema elu kõige tähtsama probleemi lahendamatus ei lase tal surragi. On, nagu varieeriks Tammsaare oma vanade meeste elulõpuga Fausti surma, mis teatavasti saabus siis, kui Faust võis hetke kauniks tunnistada. Hetk, mil vanamehed rahuldust tundes võivad silmad sulgeda, rõhutab nende vastandlikkust, nagu kogu nende elugi.

Kunskoppi asjaajamine jääb lõpuni Pearu pärisosaks. Ta tõuparandusplaanides ei puudu ratsionaalne tuum, millest aga suuremanagi kukub lahti varjatud emotsionaalne tagamaa — elavana püsinud armastus surnud Krõõda vastu. Ikka on tuju, hetkeelamus see, mis lööb segi Pearu plaanid. Stseenid, mis saavad Pearu lõpu alguseks, on Tammsaare loomingus suurepärasemaid psühholoogilisi kompositsioone, kus poeesia ja malbelt esitatud proosalised tõsiasjad nõtkelt põimuvad, sünnitades küsimuse, kas see, kes kogu elu on naabrimeest tüssata püüdnud, ei osutu lõpuks tüssatuks oma kõige lähemate poolt.

Pearu südame murravad tema minia väärt sõnad oma mehe kohta, kelle ta endale Orust kallimaks kuulutab, ja üle soo parajasti helisema hakkavad kirikukellad.

Kuid ometi oli Pearu minia käitumises nii palju ettearvestavat naiselikku kavalust, ennastsalgavat võitlust omandi perekonda jäämise pärast, et ikkagi tekib kahtlus, kas vana karu ei läinud mee lõksu. Igatahes kohtleb Ida Pearut samamoodi, kui Pearu enda lambasihver sulase nõuandel, kirikukindad käes, mehele taldrikul kapukaid ulatades. Tänu minia nutikusele võis Pearu surmatunni eel tõusta selleks perekonna poolt poputatud patriarhiks, kes ta kogu eluaeg oli igatsenud olla. Nii või teisiti mängib Pearu oma elu lõppvaatuse teatraalselt. Ja kui ta ongi petetuna õnnelik, siis kinnitab ta Tammsaare veendumust, et suurema osa oma elust elab inimene kujutlustes ja ainult haruharva vaatab otsa tõsiasjadele.

Eluproosa murrabki sisse ja «veart vere» illusioon hakkab mitmeti kärisema. Kõige muhedamal viisil loovad aga oma tillukesest saamarõõmust ja käesolevaga rahulolemisest kõneleva portree asjaosalised ise sündmusest kokkuvõtet tehes. «Nõnda oli siis kõik õnnelikult lõppenud, nagu arutasid Karla ja Ida pärast isekeskis. Ainult et see vaene Ott pidi otsa saama, oli teine ju päris kena ja lõbus poiss. Ja Eedi ka, jah, tema samuti. Aga muidugi, kui need asjad nõnda poleks sündinud, siis poleks ehk kõik nii õnnelikult lõppenud. Nii et kahte head inimene siinilmas ei saa ega maksa seda tahtagi.» (Lk. 350.)

Kui Pearu võib surra rahus, traditsiooniliste leppimiste ja jumalaarmuga, siis Andrese mured on seda tüüpi, et nende jaoks ei olegi ilusat, ümmargust lahendust. Ta mõtleb oma surmaeelses küpsuses lugejale ette elu ja olemise traagilised vastuolud, inimesele antud eneseteostamise võimaluste suhtelisuse.

Andres taipab, et mis tahes suuremat eesmärki pole lihtsalt võimalik teostada kavatsuse kohaselt, eriti kui see nõuab kollektiivset tahet. Sest nii palju kui inimesi, nii palju on ka eri tahtmisi. Ning inimesed oma selginemata püüdlustega tunduvad talle eksijatena Muulu soos. Ta on väsinud neile teed hüüdmast, sest ta enda väimeeski eelistab vajalikule teole kasulikku.

Ent ometi iseloomustab Andrest just surma läheduses eriline eluarmastus ja Tammsaarel on selle edasiandmiseks kordumatu poeetika. Noored puud ja noored inimesed on Andresele eriti armsad, sest need jäävad siia ilma ka pärast teda.

LEENU SIIMISKER

Kogu elu pole ta ilmaasjata raiunud ühtki puud ega murdnud õisi, sest ta ei tahtnud näha nende närbumist. Kui ta oma elu viimsel kevadel laseb endale murda õunapuuoksa, siis järeldavad omaksed sellest surma lähenemist. Mõistatuslikult jääb see õis pakutud veepurki panemata. Kas kõneleb selle kaudu alateadlik soov närtsida samuti kiiremini ja valutult?

Ka Andrese surmatund on seatud sõltuvusse ta suure soovi täitumisest. Andrese, nagu Pearugi südame murrab lõpuks rõõm eesmärgile jõudmisest. Rõõm, et täht, mille järgi on käidud ja teisigi käima juhatatud, on õigesti valitud, rõõm tegudest, millega inimene endale igaviku kindlustab. On Tammsaare mõtteviisiga kooskõlas, et tõe kriteeriumiks saab kollektiivne arvamus, nõnda tõuseb Andrese rõõm suureks sellest, et linnaski mõeldakse niimoodi, nagu on tema oma tarkuses õigeks pidanud.

Surma eel muutub Tammsaare oma Andrese vastu eriti armulikuks. Ta kingib talle kõik, millest tal nooruspäevil vajaka jäi. Kõige liigutavam on poja lähedus. On iseloomulik, et isa ja poega ei liida mitte niivõrd veri, isegi mitte iseloom, kui mõtteliitlus. «Ainult ühel juhul on Indrekul alati midagi öelda, nimelt — kui jutt kaldub Vargamäe jõele, selle süvendamisele ja puhastamisele. Siis on Andresel tundmus, et ta ei räägi mitte ainult inimesega, vaid oma pojaga, oma lapsega, kes on võtnud temalt juhatust ja õpetust. Ja Andres on üpris õnnelik ning rahul, et tal on Indrekuga seegi ainus punkt, kus nad teineteist mõistavad. Sellest aitab tema eluks, sest kuniks päevi.» (Lk. 355.)

Tammsaare surmakujutusi jälgides näeme, kuidas ta iga järgneva kujutluspildiga eelmist ületab. Andrese surmapildis mängib väga tugevasti kaasa hinnangukriteerium. Võrdlus Faustiga on just siin omal kohal. Dr. Fausti ja eesti talumeest ühendab tõetunnetus ja teo kui sellise apologeetika. Ühte meelt on nad ka maaharimises oma ülimat õnne nägevate inimestena, keda tabab surm, kui nad on jõudnud oma unistuste tipule.

Surmaeelsed stseenid jõe ääres tõendavad, missuguseks abiliseks inimesele on paratamatust tunnetav mõistus. Kui Indrek teeb kokkuvõtte, et siin ilmas «ühel on tegemise rõõm, teisel saamise rõõm. Õnnetud on need, kes ei tee midagi ja kes ei saa midagi, päris õnnelikud need, kes teevad midagi ja kes maitsevad oma tegude vilja. Meie oleme teinud, isa, ja sellest rõõmust aitab meile» (lk. 400—401), siis haarab see nii Ees- ja Tagaperes kui ka jõe ääres toimuva, jättes ukse poikvele ideaalsele. Ent selle deklaratsiooniga on ka esindatud uus, kõrgem arenguaste, kus ei isuneta välise tunnustuse järele, vaid saadakse rahulolu teost endast.

Otse surma eel jõuavad isa ja poeg vastamisi südame puhtaks rääkida. Indreku mõte hingepõllust, mida on raskem harida kui Vargamäe soolagendikke, mõtestab vanale tõe ja õiguse nõudlejale poja elu ja ta kibestumise põhjused ning selgitab ehk ka Tammsaare endagi visaduse hingepõllu harimisel.

Ja nõnda saabub Andrese surm imelise kergusega, nagu uni pärast päevatööd. Temataolise inimese surm on õnnis, sest ta on armastanud oma maatükki väsimatu tööga. Puhas loojanguvalgus, mis värvib pilvi idataevaski, saab selle täisvereliselt elatud elu võrdpildiks.

Pojalik armastus isa vastu avaldub lihtsalt ja maiselt: kuidas kanda surnud isa, kuhu panna tema kepp, et see teda ei riivaks. Kui palju kõneleb isa ja poja meelelaadi ühtsusest isegi küünisuu hoolas sulgemine enne lahkumist. Või kui iseloomulik on Andrese viimne soov võtta hauda kaasa kepp, mida ta ei taha jätta kellelegi pillutada, nagu ta ei andnud mustlastele ega võõrastele piinata oma vanu hobuseidki.

LEENU SIIMISKER

Isa kandes viirastuvad Indrekule kauged kõnelused ja mälestuspildid ning ta tunnetab, et kannab kätel inimest, kes tahtis olla igavene.

Tükkis argises, isegi kergelt iroonilises valguses toimub Andrese matus. Muutuva ajavoolu tajumine ja edasiandmine on üks Tammsaare talendi tugevaid külgi. Hästivalitud detailid annavadki edasi muutusi, mis kõrvenurk on läbi teinud Andrese eluajal. Nüüd sõidab ta üle soosilla tõepoolest tõllas, nagu kord oli Kroodale tootanud, kuid see tõld on ta noorimale pojale Sassile kuuluv auto, mis ostetud kauplemisega saadud rahade eest.

Andrese surm ei too õiget leinatunnetki majja. Toad on täis lastelaste rõõmsaid eluhääli. «Muide, kadunust oli vähe juttu, kui mitte arvestada tema surma ennast, mis juhtus ebatavaliselt, sest ajad ja huvid olid teiseks muutunud, kui et keegi oleks tahtnud nii väga mööda nud aegu ja asju meelde tuletada. Jah, näis, nagu polekski vanast Vargamäe Andresest suurt midagi rääkida, nii vaesena ja tühjana tundus tema elu noortele.» (Lk. 409.)

See on huvitav, lugejale mõneti ootamatu välgatus, kuid sellisena selgitab ehk isegi «Tõe ja õiguse» sünni sisemise stiimuli, sest muutunud aegadel pöördus ka Tammsaare esiisade töövapruse ja vägikaikavedamiste juurde tagasi, otsekui taotledes Andrese ja Pearu lastele ja lastelastele selgitada seda, millest mehed ise surmatunninigi päriselt aru ei saanud.

Erakordsete surmade hulka kuulub kahtlemata sulase Oti mahalaskmine Vargamäe soosillal — Tammsaare loomingus esimene surm, mille põhjuseks on kättemaks eetiliste kõlvatuste eest. Ka Indrek, kes seda surma esimese armastuse tules põlevale õetütrele püüab selgitada, nimetab Otti iseenda mõrtsukaks. Liigutava tundepuhtusega oli enne teda Oti vastu tõusnud kolmanda põlve tõsimeelne esindaja Oskar, kes truuduses mitte kaheldagi mõistvatele vanematele ütleb, et teised naised on naise jaoks halvem kui mehe vigane jalg või isegi mitu vigast jalga. Tõepoolest, mentaliteet, mida juurtetu juhutööline laial suul kuulutab ja ka teostab, olnuks kuulmatu vanal Vargamäel, kus Pearugi rikkus abielu ainult oma südames. Peamiseks banaliseerumise sfääriks ongi intiimsuhted. Oti läbi on Vargamäel sündimas esimene seesugune laps, kelle ta ema on valmis ära heitma, otsides eneseõigustust loomade eeskujust, või oma meeletuses kas solgipange uputama või tal kaela murdma. Ning abielluminegi pole veel kunagi varem muutunud nii häbituks kauplemiseks varanduse pärast.

Kuivõrd Tammsaare armastab üksikusse haarata üldist, siis antud keskkonnas on Ott see, kes kõige rohkem vastab Tammsaare kontseptsioonile kultuuridest ja inimestest, keda ihade tuli kiiresti läbi sööb. Tema kaksikvend on «Elu ja armastuse» Rudolf Ikka, kel on Otiga analoogiline saatus ja kes palub oma surmas mitte kedagi süüdistada. Vargamäe Indreku loogika järgi oleks seegi mees ise enda peamine mõrtsukas. Aga lõpuks kuulub samasse kategooriasse ka Karini tormakas sööstmine trammi alla, mille juurde käib Indreku õnnekaupa õnnelikult lõppenud tulistamine tema pihta.

Nõnda võime tõdeda, et inimeste elulaadi ja mentaliteedi muutudes muutuvad ka nende surma põhjused, nihkudes välistelt (nälg, haigused, üle jõu töö) sisemistele, kusjuures juhtivat osa hakkab etendama kirg, elamustenälg ja ohjeldamatus sisemiste ja väliste konfliktide ajendajana. Enamasti esitavadki surmale väljakutse need, kelle kõlbelised jõud on välja arenemata, kelle ratsionaalne alge nõrk, kes pole võimelised endale aru andma oma tegudest.

Kuid lihtne olemine ei rahulda siiski Tammsaare kangelasi, kes elavad eesmärgistatud elu. Seesuguse inimliku energia üht olulist stiimulit on näinud Schopenhauer surmas. Ta on kirjutanud, et loom õpib surma alles surmas tundma;

inimene läheb surmale teadlikult samm-sammult lähemale ning see tõsiasi paneb teda mõtlema selle üle, et kogu elul on pideva hävimise iseloom. Tõenäoliselt võlgneb inimene filosoofia ja religiooni eest tänu just sellele. Väidet, nii paradoksaalne kui see ka näib, kinnitab isegi surma esinemissagedus ja käsitluslaad Tammsaare teostes. Kui taandub surm, taanduvad ka suured, filosoofilise kandejõuga probleemid ja probleeme kandvad suured karakterid. Eelkõige kehtib see Tammsaare romaanide «Elu ja armastus» (1934) ja «Ma armastasin sakslast» (1935) puhul. Tõsi, esimeseski teeb Irma enesetapukatse kärbsepaberimürgiga, ent autor vaatab sellele kui millelegi, mille juured on bulvariromaanides ja filmides. Omaaegset publikut ja komblusorganeid šokeerinud stseeni jõulupuu all on kirjanik väitnud endale väga kalli olevat, sest ta on otsinud selles neitsist sündimise maiseid eeldusi. Põhijoontes alistuvad need romaanid autoriteesile, mis kõneleb inimpsüühikas tekkida võivatest hälvetest keskkonnas, kus töö ja ideaalid ei anna kaitset elu saasta eest.

Alles näidendis «Kuningal on külm» (1939) sureb kuningas nii originaalselt, nii muinasjutuliselt omatahtsi, noorte armastuse nimel, et selle surma mõtestamisel on kriitika alati näinud kohustust anda teed uuele ja noorele. Küllap on selles lõpplahenduses utoopilistki, kuid ka tugev annus tarkust uue paratamatust võidust.

Kui 1939. a. ilmub romaan «Põrgupõhja uus Vanapagan», siis pääseb selle lehekülgedel taas möllama surm. On kriitika-ajalooline paradoks, et selle teose puhul pole surm nõutanud eritähelepanu, mistõttu on jäänud kõrvaliseks ka filosoofiline aspekt. Alles Tammsaare juubeli aegses sõnavõtus esitab O. Toomingas «Põrgupõhja» surmastatistika — 11—12 juhtu. Ja see peab ka paika. Võiksime isegi meenutada: 1) sulane, kelle Jürka põletab koos küüniga, 2) Lisete, kes vihastab enese surnuks, 3) Jürka 3-aastane laps, keda uss salvab rukki ääres, 4) väikelaps, keda ussisurm tabab Jürka kõrval mättal, 5) noor-Jürka, kes enese poob, 6) Maia, kes verest tühjaks jookseb, 7) kaksikvend Joosua, kes sureb kurguhaigusesse, 8) Juula, kes sureb vanadusest, 9) noor-Ants, kelle Kusta uputab, 10) noor naine, kes sureb Antsu kaelas, 11) Jürka, kes sureb mässates, 12) surmakandidaadiks on ka Ants, kelle Jürka kivihunnikule virutab.

Üks ühine joon on neil kõikidel — surm asub siin tõepoolest koos sünniga lahendama filosoofilise iseloomuga probleeme.

Juba küsimuse asetus oli ja on jäänud meie kirjanduspildis erakordseks: Vanapagan või ennast vanapaganaks pidav inimene (või ka lihtsalt vana pagan ehk patune inimene, nagu kuulutab ristiusu inimesekontseptsioon) asub oma eluga läbi katsuma, kas inimene ülepea tahab või ei taha, võib või ei või (kuigi tahab) maa peal õndsaks saada. On, nagu oleks Tammsaare kunstiliste kujundite keeles pöördunud küsimuse sellise asetuse ja lahendusega tagasi juba ammuse oletuse juurde, kus kirjutas: «Tahaksin seda kristlikku maad näha või vähemalt kordki temast enne surma kuulda, kes ei pistaks hullu- või vangimajja iga uskliku, kes söandaks ühegi päeva katsuda Kristuse õpetuse järele elada.» [6]

Ent Jürka puhul on veel üks oluline erinevus ristiusu doktriinist, mistõttu teda isegi lahkusuliseks peetakse. Jürka keeldub tunnistamast lunastust kui õndsakssaamise eeldust. Tema ei taha õndsaks saada alles pärast surma, nagu lubab kirik, vaid maa peal oma töö ja tahtega. Nõnda ei proovi ta läbi mitte üksi kiriku õpetust, vaid ka paljudele poliitilistele doktriinidele ühist õnneretsepti. Sest kui vaadelda «Põrgupõhjat» Tammsaare mõtteseostes, siis on teos töö kui ainsa

---

[6] A. H. Tammsaare, Sic transit... Tartu, 1924, lk. 78—79.

kindla tuleviku pandi jutlustamisest blokeeritud. Indreku lipukirja («Tõe ja õiguse» IV osast): «tööst, tööst ja veel kord tööst», millest oleneb inimsoo tulevik, on tihti tsiteeritud. Sedasama rõhutab Tammsaare pärast «Põrgupõhjat» kirjutatud artiklis «Tarvidused ja nende rahuldamine», kust loeme: «Mõttetu on parema mineviku järel kurtmine või õndsa tuleviku poole ihkamine, oleviku peab tööga muutma, nii et ta meid rahuldab.» («Päevaleht» 4. I 1940.)

Jah, vahel tekib kahtlus, kas talitasime ikka õigesti, kui hakkasime romaani avaldama koos proloogi ja epiloogiga, nõnda taeva osa tahtmatult suurendades, juurdlemiskirelt hoogu maha võttes ja teost ainult ühe põhiteesi läbikatsumise rööbastele lükates.

Vanapaganat on Tammsaarel mitmes mõttes vaja olnud. Vajaduse mitmekülgsust teenib ka surma-, harvemini sünnimotiiv. Nõnda on Lisete surm asjaosaliste seisukohalt peaaegu neutraalne või isegi rõõmustav tõsiasi, kuid romaani kompositsioonilises plaanis moodustab ta koos sarvenukke kandvate kaksikute sünniga sellise sõlme, mis sunnib asju ajama kiriklas, ametimeeste ja arsti juures, tõmmates tegevusse sääski kurnavad teadlased ja rahvusvahelise «antropoloogia», vallandades pilkenoolte saju kaasaegse tsivilisatsiooni, kultuuri, poliitilise ja usuelu nuripoolte vastu.

Juba 1921. a., mil Tammsaare soovitas usuteaduskonda ülikoolist lahutada, kirjutas ta: «Meie vahekord jumalaga on muutunud: meie teame temast hirmus palju, sajad professorid õpetavad teda aast-aasta kõrval tuhandetele põlvedele, ainult kahjuks — teda ei taheta enam uskuda. Uskumast tõrgub igapäevane inimenegi, jumala sulastest enestest rääkimata.» Sest on ju teadus jumalast seesugune distsipliin, et «teadusaine kohta ei või isegi tema olemasolu tõendada», nagu Tammsaare asja paradoksaalset olemust tabades tähelepanu juhib. (Lk. 55.)

Vanapagan kinnitab sedasama lõbuskoomilisel kombel oma kohtumistel pastori ja lihtsurelikega. Kuradi ja põrgu kujutlus elab lopsakat iseelu ainult ebausklike eidekeste teadvuses ja kujutlusmaailmas. Religioon kui filosoofiline süsteem on tühjaks jooksnud, lihtsameelsete petmise vahendiks saanud ning tema neitsist sündimise, surnuist ärkamise ja teised imed muudab naljaks Jürkast Vanapagana lapseusk. Kõige kõrgkoomilisemad pildid sünnivad aga kiriklikest kombetäitmistest. Kui Jürkat-Juulat sõidavad pruutpaarina kolm korda lugemisele, kaksikud kaasas, siis pole siin jälgegi piinlikkusest, mida tunnevad pastori ees Mari ja Andres või Joosep ja Liisi, on ainult sekeldamistest rahu ihkava paari truu kombetäitmine, mis kirjapanijale ja vaatajale on paljalt kometimäng.

Tõsisema ja mitmekülgsema ideelise koormusega areneb Maia surmaga seotud motiivistik. Siin on tegemist Tammsaare loomingus esimese abordiga, mille algatus ei tule asjaosaliselt endalt: noor-Ants võrgutab, noor-Ants sunnib ja peibutab ka tapma, kuna vana-Ants altkäemaksudega suud suleb. Rõhk pole teol, vaid tema järellugudel, millest selgub taeva ja põrgu kujutelma psühholoogilis-eetiline tähendus ja lunastusõpetuse vastuolulisus. Nagu Kassiaru Jaska ja Itamite puhul, nii on surm ka nüüd vahendiks, mis annab võimaluse avada karakterit selle küünilisest küljest (Antsu jutt koertenäitusest). Maia surm toob pastori juurde Maia vanemad ja tema tapja Kaval-Antsu. Pisarsilmil palub Jürka enesetapjaks tembeldatud tütrele matusepaika kirikuaiale, et Maia pääseks taeva. See on puhtakujuline kompensatsiooni-igatsus — tasuks ülekohtu eest, mis on pääsenud karistusest maa peal. Pastor on kimbatuses, sest taeva uks tuleb ju avada Vanapagana enda tütre ees! Paradoksaalne on seegi, et kokkupõrgetest, mis tekivad inimliku õiglustunde ja religioosse eetika vahel, võtab osa ka kirikuõpetaja. Ning just inimlik õiglustunne dikteerib, et vana pastorgi tunneb ennast Vanapagana tütart

taevasse aidates esmakordselt inimesena, kel isiklik otsustusvõime ja südametunnistus!

Lunastust otsib samalt pastorilt ka tapja — Ants, kes patu suurust silmas pidades pihib kogu loo. Samas aga paljastuvad religioosse taeva- ja põrgumüüdi hingeelulised eeldused, sest hirmust sealpoolsuse ees tõuseb Antsus kahtlus Jürka võimaliku vanapaganliku päritolu ja Jürka sõnade järgi jõu kaotanud lunastuse suhtes. Pihilkäimine, mis Pearule oli naljanumbriks, saab «Põrgupõhjas» tõsise kõneluse objektiks, sest Antsu lunastada tähendab kuuluda kurjategija kambameeste hulka. Nõnda ütlebki pastor Antsule etteheitvalt: «Sina ja kõik teised tulete oma pattudega minu juurde, et lohutust leida, nagu oleksin mina mõni kurjategijate sõber ja kambamees. Miks ei lähe te nende juurde, kes mõistavad õigust seaduse järgi? Ei, te tulete siia, tulete sellepärast, et usute — mina lepin iga kuriteoga, ükskõik kui suur ja hirmus ta ka oleks. Kristus talitas nõnda ja ta poodi risti ning rahvas karjus, et see on õige, et ta on seda ära teeninud. Noh, mina olen seda siis ammugi ära teeninud, et mind saadetakse põrgusse, kui ma katsuksin lohutada sinusuguseid. Aga usu, armas hing, küll on see raske ja lootusetu!» [7]

Et pastor lõpuks Antsulegi tema patud andeks annab, on rängas vastuolus õiglustundega. Isegi Juula tõrgub jumalaarmu vastu võtmast, kui teda tahetakse suunata sinnasamasse taevasse, kus on Ants, sest Juula on maa peal ennast kelmidest eemale hoidnud ega taha nendega taevaski kokku puutuda.

Üks ja seesama hoob — inimlik õiglustunne — viib Tammsaaret ja tema tegelasi ristiriidu jumala ja usuga. Õiglustunde kui sellise uurimine on kahtlemata ka romaani nimitegelase karakteri loomisel tähtsal kohal. Õiglustundest põletab Jürka ära sulase, kes abielu rikub, ning rikub samas ise rahumeeli abielu Juulaga. Seesuguse käitumisviisi pärast on kriitika pidanud Jürkat koguni moraalituks meheks, lihtsaks ürgolluseks. Ilmselt on tegemist lihtsustamisega, sest kuigi Jürka esialgseid reageerimisi võiks nimetada bioloogilisteks, ei löö Jürka kunagi huupi, vaid kaitseb karurammuga väga vanu eetilisi väärtusi, sidudes kindlaks dialektiliseks paariks kuritöö ja karistuse.

Jürka näilises aloogikaski ei puudu tema vitaalsest pragmatismist võrsuv loogika. Kui Lisete arvab, et abielu rikkunud sulase analoogial tuleks põletada ka Juula, on Jürka kindlalt vastu: Juula saab lapse, Lisetel pole last ei tema ega sulasega. Lähtumine loomuliku õiglustunde seisukohalt iseloomustab ka Jürka järglasi. Kusta tapab kättemaksuks õe eest noore Antsu, aga emalt anub lapsemeelselt taevas eeskostet Antsu kaelas rippunud naise eest, kelle tappis vastutahtmist.

Seesuguse inimesele ürgselt omase õiglustunde avaldused on kooskõlas kaasaegse psühholoogiaga, mis käsitab õiglustunnetki kui üht inimese instinktidest. Teadmata on, mis juhtub inimese endaga või seadusetähega kaitstud õigusega, kui need satuvad konflikti instinktiivse õiglustundega. Jürka karakteri paradoks ongi selles, et õiglustunne, mis nii tundlikult funktsioneerib eraelu sfääris, on sotsiaalse ebaõigluse suhtes surnud olukorras, jättes selle sakste asjaks. Poliitilises olukorras, mil rahva püüdeid oma õiguste eest võidelda igati tõkestati, on see probleem kirjanikku eriti erutanud.

Ometi mõistab Tammsaare Jürkat, kes alustab kilplaste moodi kassipüüdjana, romaanis mingil imetabasel kombel inimlikult kaasatõmbavaks ja sümpaatseks kujuks kasvatada. Peaosa ei mängi niivõrd ta töölõhkumine, mis nannipunnide

---

[7] A. H. Tammsaare, Põrgupõhja uus Vanapagan. Tallinn, 1954, lk. 149.

orjamisena isegi häirib, vaid eeskätt ta vahekord naise ja lastega. Lustakust vallandava vaprusega kaitseb Jürka oma isadust pastori ees, olles solvatud õiglustunde ajel valmis kas või kirikumõisa põlema panema. Tulesüütamise kirg haarab Juulatki, kui pastor tema ja Jürka lapsi söandab tüdrukulasteks pidada. Nõnda leiab Tammsaare aina uusi võimalusi vana probleemi juurde uues värskuses tagasi tulla.

Laste erilise osa inimese elus selgitab taas Jürkale surm. Kui ussihammustusest sureb kolmeaastane laps, on inimestel esimest korda põhjust Vanapagana pisarate arvel nalja heita. Jürkale aga saab selgeks, et: «Lapsed olid midagi muud kui lambatalled laudas, linnupojad pesas, tärkav puuvõsa ja rohi metsas, haljendav oras põllul. Nende pärast polnud ta kunagi silma vesistanud.» (Lk. 70.)

Lapsed mitmekordistavad Jürka elujõu (karutapmine), lapse kaotuse ees muutuvad tühiseks tehnilise progressi saavutused. Kui Jürka veab vankrivahel koju verest tühjaks jooksnud Maiat, siis annaks ta «raudassid kohe tagasi ja võtaks puuteljed, kui saaks tütre vankrivahele istuma». (Lk. 137.)

Nii Tammsaare enda kui ka kogu eesti kirjanduse ainulaadsemaid surmavisioone on Juula ja Jürka surmastseenid. Tammsaare loomingus ei ole abielu, mis oleks nii harmooniline, vitaalne ja väliselt õrnusteta kui Juula ja Jürka oma. Alles haigusest nõrgana teeb Juula nii hullu tüki, et paneb käed Jürkale kaela ümber. Vaatamata raskele elule püsib kirgas mälestus rohelisest samblast, kus nad sigitasid kaksikuid. Vastastikune pihtimus õnnelikult koos elatud aastaist tuleb ootamatult, sest enne on korduvalt räägitud toidustki, mis on halvem Antsu loomade omast. Analoogilisi motiive võiks leida nii «Mäetaguse vanadest» kui ka «Kahest paarist ja ühestainsast». Sedamaid selgub erinevuski. Liigutav sulatab endas paradoksaalse, saab laiema ja sügavama tähenduse. Igal juhul on tunnusmärgiline, et mida söakamalt sõdib Tammsaare kaasaegsele ühiskonnale omase tarbimishulluse vastu, seda sagedamini hakkavad ilmuma tema loomingusse karakterid, kes samas asjas rahulolematust avaldavad (Vargamäe Andres, Indrek) või kes loodusele lähedal seisvas elulihtsuses oma õnne leiavad.

Mis puutub Jürka surmasse, siis on kriitika nii ülekaalukalt peatunud ta mässul, et surm on jäänud silmapaari vahele. Ainsana on O. Urgart näinud selles lootusetuse avaldust. Võib arvata, et Tammsaare ise väitnuks vastupidist: kui inimene on juba valmis elu kaalule panevaks võitluseks ülekohtu vastu, siis on *põhjust kõige suuremaks optimismiks!*

Läbi Jürka surma näikse murduvat veel teisigi Tammsaare põhiveendumusi. Jürka ähvardab küll Antsu maha lüüa, kuid pistab käe ainult Antsu omandi külge, teda ennast koguni põlevast majast välja visates. Omand ja kaval omakasupüüdlikkus võimaldasid Antsul Jürkat ekspluateerida, Jürka enda suhted omandiga aga on indiferentsed: ta tööhimu ei olene sellest, kas ta on pärisomanik või rentnik. Õiglustunne dikteerib talle, et maa kuulub sellele, kes teda harib, ja vastuhakuga kaitseb ta kõige kindlamini oma õ i g u s t t ö ö l e j a m a a l e. Kui aga vastuhakku, mis loomuldasa on kättemaks ülekohtu eest, käsitada mässuna eraomandi vastu, siis on võimalik võtta Jürka surma kui paratamatust, mida eraomandi vääramine talupojaklassile kaasa toob.

Nii rahvajuttudega kui ka Jürka liikuva klassipositsiooniga seoses (olles Antsu sulane, on ta ise peremees-rentnik, seejärel peremees-pärisomanik, kellest saab uuesti rentnik) hoiab Tammsaare probleemi laiemal üldinimlikul alusel, otsides konflikti algjuuri mitte ainult ja mitte eeskätt sotsiaalsetest vahekordadest, vaid inimloomusest endast, alginstinktist. See on sõttaminek nii alatusteks valmis instinkti vastu nagu kogumisinstinkt. Et õiglusinstinkt on Tammsaarel üks juhtiva-

maid, siis hindas ta moraalselt ümber rahvajuttudes imetletud kavala alatuse, aga pani moraalselt süüpinki ka elus auväärseid positsioone nautivad Kaval-Antsud. Selles pidi olema head tahet üksi minna kas või kogu maailma vastu, sest kavaluse—aususe, egoistlike ja altruistlike kirgede rindejoont tajus Tammsaare tõepoolest kui vähe lootustäratavat, kirjutades: «Kõik parteid, kõik usud õpetavad aina enesearmastust, omakasu, jumaladki pole inimese silmas ja õpetuses muud olnud kui lihtsad äriobjektid, millega opereeritakse, aga ometi leidub neid, kes põevad parandamata taudi: olla aus, olla õiglane, teha ligemisele head.» [8] Ilmselt ei lasknud ausus ja õiglustunne tammsaarelikul humanismil langeda tolstoilikku kurjaga leppimisse, sest just võitluses ülekohtu vastu nägi ta kõrgeimat printsiipi. Siin ka põhjus, miks ta füüsiliselt kõige tugevam kangelane langeb mitte sõjas, vaid ülekohtu vastu üles tõustes.

Sõda oli «Põrgupõhja» kirjutamise aegu juba alanud ja on protestitahtelise sundmõttena ka «Põrgupõhja» lehekülgedele jõudnud. Üks passus sõdivast inimesest kui elektrivooluga sarnanevast nähtusest, mis arutult hävitab enda poolt ehitatut, peaks meidki tagasi hoidma tegemast Jürka mässust liiga suuri ja positiivseid järeldusi, sest Jürka šeikspiirliku matusega mattis Tammsaare ikkagi lihtsameelsust, kergeusklikkust, alandlikkust, tobedat kuulekust ja primitiivsust, mis Jürka matjate näol on muheleva huumori objektiks. Romaani viimne viibe on tervitus humanismile, mis järjekordselt loitsitakse välja naisesüdamest, kes korjab põõsa alt ihuüksi jäänud kaitsetu lapse.

Nagu rahu- ja sõjaleer seisavad kõrvu Tammsaare kaks kõige viimast teost — «Vanaisa surm» ja «Elavad nukud», kaitstes omal kombel rahu-aadet ajal, mil Euroopas oli puhkenud sõjamöll.

«Vanaisa surma» on kiusatus nimetada hümniks eluarmastusele, ilusaks vastumänguks elu hävitavale sõjale, sest miski ei sütita eluarmastust rohkem kui ohusituatsioon.

J. Kaplinski on möödunud aasta «Loomingus» avaldatud essees «Vanaisa surma» pisut omatahtsi Hemingway vastu välja mänginud — alus võrdluseks on rabedavõitu. Tõenäoliselt saaksime usutavama tulemuse, kui kõrvutaksime «Vanameest ja merd» temaatilise väljalõikega — vanamehed ja maa Tammsaare loomingus. Kuidagi ei tahaks pidada vana ja noore generatsiooni vahelise vastuolu peegliks vanaisa keeldumist pärandada oma kepp ja piip lapselapsele. See vastuolu puudub jutustuses hoopiski, nagu J. Kaplinski ka ise lõpuks tunnistab.

Tammsaare mõtteseostes tunnetatuna hakkab jutustus elu lihtsuse seisukohalt kõlama paralleelarendusena Põrgupõhja Jürka teemale. Aastad on vanaisa naudinguid piiranud, aga siiski on elu tema jaoks ilus ja surra on kahju. Lapselaps seevastu ihkab asju, mida tal veel vaja ei ole. Kas pole vanaisa keeldumist hoopis selleks vaja, et täiesti tarbetute asjade himustamist äärmuseni lõkkele puhuda? Kas pole järjekordselt tegemist kunstilise võttega, kus täiskasvanute nõrkusi ja ihasid on üksnes selleks lapse küljes näidatud, et neid tõepoolest lapsikuiks peetaks?

Keeldumisel näib olevat teinegi põhjus. Vanaisa kepp on juba kümme aastat olnud pimedale taadile silma eest. Sellise kepi peab endale teenima pika elueaga, ütleb vanaisa. Oma silm, oma seisukoht, oma pea aga on väärtused, mida Tammsaare ühe prilli ja ühe malli ajastul eriti kaitses. Sellise kepi olemasolu kaitseb Jürkaks saamise eest. Vanaisa kehastab Tammsaare elufilosoofiast mitmeidki

---

[8] A. H. Tammsaare, Sic transit..., lk. 95.

jooni, kuigi mitte nii palju, et just seda teost kasutada kahe kirjaniku elufilosoofia võrdlusmaterjaliks.

Mis aga Tammsaaret nii J. Kaplinski kui ka kõigi teiste humanistidega ühendab, on elu armastamine ja elu kaitsemine.

«Elavad nukud» on Tammsaare viimne trükis avaldatud ilukirjanduslik teos (mitte «Vanaisa surm», nagu P. Rummo viimase juubeliväljaande eessõnas märgib). Selle tähendussisu harmoneerub üht Tammsaare viimsetest probleemartiklitest lõpetava sõnaga: häving. Taas on laps see, kes oma tinasõduritega mängib täiskasvanutele ette nende sõjamängude ohtlikkuse, sest kotis, kuhu aina koondatakse tinasõdureid, puhkeb kõikide sõda kõikide vastu, «armee» omanik kaasa arvatud.

Et elav hing ja sõdur on ühendamatud, see ongi ehk kõige traagilisem kaasaegse kasvatussüsteemi vastuolu, mille Tammsaare oma loomingus viimasena avab. «Tule tuleval jõulul, siis võid jälle valida kas hinge või koti. Seni oled oma nukkudega hingeta nagu sõdurid, keda armastavad maavalitsejad ja väejuhid, sest nad on nii vahvad, et tapavad kaitsetuidki,» ütleb unenäo-jõuluvana Uunole. («Päevaleht» 24. XII 1939.)

Tammsaare loomingu mõneti haraliseks jäänud empiirilis-analüütiline läbisirvimine surma- ja sünnimotiive pidi nõuab ilmselt kompaktsemat kokkuvõtet. Kõige üldisema tähelepanekuna võiksimegi sedastada nende suurt variatsioonilisust. Mis puutub sünnimotiivi, siis on eelistus dramaatiliste, konfliktsete, isegi traagiliste juhtumite poolel. Üllatavalt sagedasti kerkib vallasema probleem, mis raskematel juhtudel toob kaasa enesetapu (Liivamäe Anna) või surma (Põrgupõhja Maia). Analoogilisi olukordi loovad lapsed, keda oodatakse enne abielu seaduslikku vormistamist (Andres ja Mari, Joosep ja Liisi, Jürka ja Juula). Ühise joonena läbib neid konflikte elu primaadi tunnustamine moraalsete eelarvamuste ees, kusjuures vallaslaste puhul jääb saatemotiivina helisema moraalne rahuldus isadustunde ärkamisest. Lasterikkad pered on selle loomingu erijoon, surm sünnitamisel üks kõige traagilisemaid motiive, kui Krõõda surma kõrval peame silmas ka surmi, millest ainult teatatakse (Ramilda ema, paruness Eerika). Lapse sündimine on traagiline äärmise vaesuse ja sotsiaalse orjuse olukorras. Lastetusest aga tuleneb suurem traagika kui laste rohkusest. Laps on elumõtteks naisele (Juudit, Kõrboja Anna, Irma Vainu), kusjuures Tammsaare loomingu kõrgperioodil, eriti lõppaastail saab poeetiliseks kujutlusobjektiks isa ja lapse vahekord (Rannuk «Naistevõrgutajas», Jürka ja Riia) ning last hinnatakse kui elule mõtte andjat, kui positiivsete emotsioonide vallandajat («Laps», «Põrgupõhja»).

Tugevaks dramaatiliste ja traagiliste kollisioonide loojaks on surm. Suur on enesetapjate arv ja enesetapumotiivide variatsioonilisus. On nõrku inimesi, kellel enesetapja istub otsekui loodusliku eeldusena veres (Vargamäe Juss) või tuleneb lahendamatuist sisekonfliktidest (Katku Villu). Erilisel kohal on enesetapu või surma eelistamine häbile ja alandusele, mida ühiskond laseb osaks saada poliitilise reaktsiooni olukorras (Liivamäe Hans, Kristi, Vargamäe Ants). Ent vabatahtlik surmaminek selgitab ka neid väärtusi, mille kaotsiminekul kaotab elu mõtte (armastus, tervis, au ja uhkus, vabadus, armastatud töö, looming). Paratamatult surmale määratu või surma aimav tegelane on tihti ideeliselt kõige olulisemate sisenduste sõnastaja, vaimse testamendi pärandaja (Hans Müür, Bõstrõi, Ramilda). Surm on karaktereid kujundav tegur, sest surm ja kannatused käivad käsikäes, toovad kaasa tõsiduse ja sügavuse. Surmasüü tunnetamine on tugevamaid eetiliste järelduste tegemise allikaid (Juudit, Jussi ja Mari, Andrese ja

Krõõda vahekord). Surm on teenäitaja uute sotsiaalsete või filosoofiliste tõdemuste juurde. Kirjanduse üldpildist hakkab kirjaniku erijoonena silma tõik, et kui surm ja kannatused tõukavad inimesi usu rüppe, siis Tammsaare tegelased saavad just siit tõuke jumalast ja kirikust eemaldumiseks.

Mõrv kui selline ei korja Tammsaare loomingus tähelepanu, vaid on psühholoogilise juurdlemise objektiks. Pole ühtegi Raskolnikovi, kes tapaks varanduse pärast, küll aga voolab veri au, võimu või üleoleku kindlustamiseks. Mõrvade eri liik on kättemaks, millega tasutakse mõrva või armastatule osakssaanud häbi eest. Mõrv poliitilise enesesäilitamise nimel on Tammsaare järgi petlik abinõu, sest mõrvarite saatus on uppuda oma ohvrite veres. Läbi probleemistiku mitmepalgelisuse peaks kätte paistma kaasatehtud võitluste tugev seos ühiskonna ees seisvate ülesannetega. Inimloomust järjest sügavamini uurides asus kirjanik eetiliste põlisväärtuste kaitsele, vastasrinda inimese kui sõdija, tapja ning hävitajaga ning nägi peamist võitlustandrit inimese ja looduse vahekordade kujundamises, seades inimsoo tuleviku otsesõltuvusse inimese sisemisest edenemisest.

Tammsaare loomingu kunstiline arengukaar liigub elu natuurilähedaselt vaatluselt järjest üldistavamale käsitlusele, avaramale filosoofilisele mõttele. Sellisele suundumisele vastab elu tema enda vormides vaatleva realismi suubumine tinglikumasse, allegooria järgi haaravasse kujutluslaadi, sõnaohtruselt lakonismi. Lakonism on selginenud tõdede, küpsete veendumuste vorm. Ja seda eriti Tammsaarel, kes oma tõdesid ei esita kui uudistoodet, vaid pöördub visalt tagasi ühtede ja samade põhiprobleemide juurde, neid süvendades ja uutest aspektidest täiendades.

See looming on alistatud kirjaniku esteetilistele põhiveendumustele, mille üheks oluliseks kriteeriumiks on mõjukus, elamusjõud. Terve kunstnikuvaist ongi juhtinud Tammsaare traagilise juurde. Sinna pidi teda viima ka loomupärane juurdlejavaim, elu süvakihtidesse, põhivastuoludesse tungimine, mis juba loomuldasa on traagiline. Arengudünaamika tabamine juhtis otse sunniviisil sünni ja surma kui kõige tähtsamate dialektiliste sõlmede juurde.

Kui lõpuks esitame ehk kohatunagi näiva küsimuse, kui suure usaldusega võime vastu võtta seda kogemuste pagasit, mida Tammsaare seoses sünni- ja surmamotiividega jagab, siis pole kerge vastata, sest enamasti on tegemist nii üliraskesti jälgitava nähtusega nagu inimese sisetõde. Tõepoolest, kas on tüüpilisele lähemal noor Tammsaare, kes kujutab vanade inimeste suhteliselt kerget leppimist surma kui paratamatusega («Mäetaguse vanad»), või eakas Tammsaare, kes laseb surma traagikal vanugi puudutada märksa valusamini «(Vanaisa surm»)? Kas kõnelevad siin kaasa elukogemused, kirjaniku enda aastad või hoopis sotsiaalne ohusituatsioon, mis eluarmastust intensiivistab? Kas Katku Villu vabasurm on meie laiuskraadi all tüüpiline? Või on tegemist autobiograafilise väljaelamisega? Kas Vargamäe Miina on tüüpiline vallasema? Või vastab reaalsusele rohkem Kuusiku sauna Eevi? Miks kõlab protest surma vastu just «Varjundites» nii südantlõhestavalt? Miks mõned surmamotiivid korduvad (Soonja, Ramilda)? Missugune osa on aine valikul ja töötlemisel autori subjektiivsetel veendumustel?

Küsida võiks rohkemgi. Üks aga on kindel: mida rohkem küsime, seda enam veendume, et just inimese enda seisukohalt tunneme tõelust ja Tammsaare loomingut veel halvasti. Sellest tulebki, et ka tõstatatud probleemide parem lahendamine seisab veel ees. Sest kõige positiivsem mõte, mida lähemad aastad on päevakorrale nihutanud, on kultuuri ja inimese enda kompleksse uurimise vajadus. See on ka Tammsaare sügavama uurimise eeltingimuseks.

LEENU SIIMISKER

Mati Hint

KEELEKORRALDUSE KÜSIMÄRGID

Normimine ja ametlikud grammatikad ei söanda süsteemsete tüüpidevaheliste seoste küsimust isegi püstitada. Selle asemel soovitatakse teha harjutusi ja õpetada õigeid norme.

Samalaadne olukord valitseb mõne teisegi tüübi puhul. Näiteks on raske leida teoreetilist põhjendust, miks saarmas, kotkas ja taltsas on õiged ainult vältevaheldusliken a, valmis aga ainult astmevaheldusetuna (kõik vormid kolmandas vältes).

Teine selle valdkonna näide on kooliõpetuses kurikuulus: «Mida teeb tubakas? kasvab, õitseb, küpseb, kuivab, suitseb, haiseb, maitseb nagu õpib (II välde).» (J. Valgma, L. Villand, T. Õunapuu, Eesti keele õpik VII klassile, Tallinn, 1975, lk. 42.) Niimoodi tahetakse üle saada astmevahelduslikuja astmevahelduseta tüübi vahel kõikuvate sõnade tüübistamisraskustest. Aga ei saada. Astmevahelduseta muutuma-tüübi ning astmevahelduslikuõppima-tüübi vahel kõikuvate tegusõnade loend on palju pikem. Astmevahelduslike probleemsõnade täielikumaks hõlmamiseks tuleks tubakareeglit tunduvalt pikendada, näiteks nii: «Tubakasuits heljub ja hõljub ja kätkeb endas ohtu, tungib igasse prakku ja lehvib laeni, tingib köha ja häirib mind...» Ent probleemsõnu on sadakond. Kas suudab tubakareegel jätta kasvama ja kuivama õppima-tüüpi, kui statistiliselt ülivõimas seaduspära on kõik a-tüvelised enesekohased tegusõnad paigutanud muutuma- ja hakkama-tüüpidesse? Kuidas meelde jätta, et tubakas ei närtsi ega paelu (III vältes) koolipoissi? Seda meelde jätta on võimatu, sest keeles pole enam vähimatki tugipunkti selle vahe pidamiseks. Astmevaheldusetusse muutuma-tüüpi kuuluvad valdavalt refleksiivse (enesekohase) grammatilise tähendusega tegusõnad. Kriitilistes tegusõnades väljendatakse aga -u-, -i- ja -e-sufiksitega (*resp.* tüvevokaalidega) enesekohast tegevust täpselt ühtmoodi mõlemal pool normikohast astmevaheldusliikkuse/-vaheldusetuse piirjoont.

Astmevaheldusetud on

u-ga uinuma, hoiduma, paeluma, kuuluma, harjuma, alluma, muljuma, toimuma, aeguma, võrsuma, kostuma, kortsuma;
i-ga närtsima, seedima, valmima;
e-ga katkema;

Astmevaheldusliku d on sama

u-ga lausuma, vaaruma, taaruma, sammuma, tammuma, laksuma, heljuma, hõljuma, õõtsuma, kustuma, lärtsuma, närtsuma, nõtkuma, lausuma;
i-ga viitsima, raatsima, säilima, häirima, pälvima, häilima, tingima, tungima, lehvima, eksima;
e-ga kätkema, itkema, õitsema, suitsema, haisema, veerema, pääsema, küpsema...

jt.

---

* Algus «Loomingus» nr. 4

Keeleajaloolise seisukoha järgi on astmevaheldusetа tüübis tegemist nn. kontraheerunud verbidega, mis väga kauges keeleminevikus olid kõigis vormides silbi võrra pikemad: *kuulupuma, *süttüpümä või *lahkotuma on andnud tänased astmevaheldusetud kolmandavältelise vormistikuga tegusõnad kuuluma, süttima, lahkuma. Keeleajalugu on enesestmõistetavalt suure tunnetusliku väärtusega distsipliin, mille seisukohad on vältimatud keele vormistiku ja tüüpide kujunemise seletamisel. Ometi ei saa tänapäeva keelt taandada keeleajaloole. Kui võib-olla juba tuhandeid aastaid pole nendest -pu- ja -tu-silpidest mingit märki jäänud (isegi mitte nii palju, et saaks alati otsustada, kas tõenäolisem oli -pu- või -tu-), siis on paratamatu, et need kunagised silbid hakkavad kaotama oma tähtsust sõnade rühmitamise alusena. Nad on otsustavat osa etendanud kolmandavälteliste vormide kujunemisel, aga kui nad on kadunud, siis peab keel leidma teisi pidepunkte sõnade morfoloogilistesse tüüpidesse jagamisel. Nendeks on tuletusliited (näiteks -ne-, -ndu-, -stu-) koos tüve häälikulise ehitusega (koosnema, eesnema, hapnema, loenduma, jõustuma on selgelt astmevaheldusetud). Kus kahe tüübi säilitamiseks pole mingit sõna struktuurist lähtuvat toetuspunkti, seal on tüüpide ümberkorraldumine vältimatu. Just selline protsess kõnealuste verbidega käimas ongi: ühesuguse grammatilise tähendusega verbid nihkuvad ühte tüüpi (valdava tendentsina astmevaheldusetusse tüüpi) või ilmutavad ühesugust tüübikindlusetust, olgu nende norm milline tahes.

On veel üks seik, mis teeb keeleajaloolise argumendi nende sõnade morfoloogilise tüübi jäigal normimisel õieti absurdseks: enamikku problemaatilistest tegusõnadest polnud -pu- ja -tu-silpide ajajärgul keeles üldse olemas, nad on keelde arendatud viimase saja aasta jooksul. Kust me siis teame, et osa neist oleksid kolm-neli tuhat aastat tagasi olnud meie esivanemate keeles nende lisasilpidega, osa aga ilma, ja et jaotus oleks olnud just selline? Keeleajaloolised rekonstruktsioonid ei ole omaette eesmärk, koguni veel sellisel määral, et tänapäeva kirjakeele norme sobitada rohkem kui hüpoteetiliste rekonstruktsioonidega.

Alternatiiv on olemas. Kas sigineks eesti keele grammatikasse mingisuguseid ohte, kui need kriitilised refleksiivid oleksid kõik lubatud kahes muuttüübis, kui mitte teha küsimust sellest, kas paelub, heljub, muljub, hõljub, seedib, säilib, katkeb, kätkeb jne. on õiged teises või kolmandas vältes? Ühegi siiani käsitletud tegusõna ühegi grammatilise vormi ortograafiline kuju ei muutuks, arvestatavalt ei lisanduks keelde ka grammatilist homonüümiat. Aga muutusi siiski oleks: ühesuguse refleksiivse tähendusega sõnad ei oleks enam meelevaldselt jagatud kahe rangelt erineva tüübi vahel, õpilased ja õpetajad pääseksid mõttetust tuupimisest, paralleelvormidel oleks tõesti mingi funktsioon keele loomuliku muutumise legaliseerimisel.

Selline uuendus nõuab korraga kahe tüübi peale mõtlemist ning see on eesti keelekorralduses üsna tundmatu mõtlemisliist. Parimal juhul mööndakse üksiksõnade ambivalentsust, mitte aga tervete tüüpide süsteemipäraseid seoseid.

Veidi keerukam oleks asi sulghäälikutega sõnade puhul, aga sisuliselt on probleem seal sama: kas on praktilises keeleõpetuses ja -kasutuses võimalik tõmmata efektiivset piiri kahe tüübi vahele, nii et

astmevaheldusetud oleksid	ja	astmevaheldusliku oleksid
süttima, vettima, mattuma,		sättima, settima, lõppema,
vappuma, rappuma, võppuma,		rippuma, uppuma, kippuma,
hukkuma, kerkima, soikuma;		kukkuma, lekkima, kaikuma,
		läikima, kõikuma, viipuma (!), rutjuma

ja mõned teised.

MATI HINT

Nendes kaasneks vabama vältekäsitusega ortograafiline kahesus: süttib ja sütib, uppub ja upub. Veel tõsisemad muutused kaasneksid astmevaheldusliikkuse/-vaheldusetuse piirjoone tähtsuse vähendamisega laadivaheldusliike sõnade puhul, kuigi nendestki vähemalt tosin on õigekeelsuslikud probleemsõnad: astmevaheldusliikus tüübis näiteks sulgema, mahtuma, sulgima, puhtima, meldima, küündima, ulguma, purgima, soiguma, vaagima, laadima jt., mis näitavad tendentsi üle minna kas astmevaheldusetusse või vältevaheldusliikku tüüpi (kõikumine kolme tüübi vahel). Siin pole ehk õige koht analüüsida kõiki faktoreid, mis sellist suundumist seletavad, aga varem või hiljem tuleb ka seda tõsiasja tunnustada (koos praktiliste järeldustega). Tegelikult ongi eesti õigekeelsus seda teinud, ning selles, kuidas seda on tehtud, tuleb ilmsiks keelekorralduse praeguse mõttelaadi kogu paradoksaalsus — üksiksõnuti mööndakse tüübistamise ambivalentsust, ja kummaline küll, nimelt nendel juhtudel, kus kahe tüübiga kaasnevad ortograafia erinevused ja lisareeglid vormide moodustamisel: lubatud on tekkib e. tekib, sattub e. satub, pürgib e. pürib, hälbib e. hälvib, pügab e. pöab. Väga ohutud vältevaheldusliikkuse/-vaheldusetuse piiril balansseerivad sõnad jäävad endiselt kontrolltööde, olümpiaadide ja testide lemmikvõteteks, mis peavad andma objektiivse pildi inimese keelesuutlikkusest. Ja tubakareeglid peavad fundeerima selle üsna ebavajaliku töö metoodikat.

Keele funktsionaalsuse seisukohalt ebavajaliku tüübierinevuse õpetamisele kulutatud aega oleks kergem õigustatud kulutuseks pidada, kui selline õpetus kannaks vilja. Ent see ei saa vilja kanda, sest inimese mälul on hinnatav omadus mitte omandada funktsionaalselt väheolulisi diferentse. Paistab, et see üldinimlik omadus ei kärbu ka õpetajate ajudes. Käesoleva kirjutise autor korraldas 1977. a. suvel muutuma-õppima-tüüpide eristamise testi viiekümnele Vabariikliku Õpetajate Täiendusinstituudi eesti keele ja kirjanduse täienduskursuste kuulajale. Testitavad moodustasid õigekeelsuse seisukohast parima mõeldava kontingendi: 7—17-aastase praktikaga kõrgema haridusega eesti keele õpetajad (testitavate hulgas oli ka vabariigi juhtivaid metoodikuid ja õpikute autoreid). Veatuid töid polnud, keskmiselt iga kümnes vastus oli normivastane, kui aga arvesse võtta ainult tõeliselt kriitilisi sõnu (30 verbi), siis iga kuues vastus. 20—65% vigaseid vastuseid inspireerisid sõnad kätkema, settima, sulgima, heljuma, säilima, hõljuma, suitsema, paeluma, kuivama, harjuma (langevas vigade astmikus). Meenutame, et settima on õpikutes eraldi NB!-sõna ning suitsema ja kuivama on sees tubakareeglis. Siit võiks teha järelduse eesti keele õpetajate madalast õigekeelsustasemest, nõuda selles valdkonnas enam drilli ning kontrolltööde lisamist jne. Nii võib see kergesti minnagi, aga tulemuseks jääks ikkagi null. Emakeeleõpetus peaks ainult loovutama oma niigi loetud tundidest veel osa metoodikute ja keelekorraldajate jonni ning teoreetiliselt naiivsevõitu veenete tulemusetuks tuupimiseks.

Väljapääs on keele muutumise ja tänapäevase seisu tunnustamises, tõeliselt funktsionaalse ja funktsionaalsuse seisukohast tähtsusetu eristamises. Keel ei saaks kaotada nii paljudes sõnades kahe tüübi erinevust (*resp.* nihutada suurt hulka vältevaheldusliikena normitud sõnadest astmevaheldusetuteks), kui erinevuse säilitamine oleks keelele vajalik. Ilmselt pole, see seletab kõik.

Õpetlik on ka vigade arv: õppima-tüüpi astmevaheldusliikena normitud sõnu kalduti astmevaheldusetuteks pidama ligi neli korda sagedamini kui vastupidi. Refleksiivsust seostatakse astmevaheldusetu muuttüübiga, tendents on sinnapoole. Testid teiste kollektiividega ja teistsuguse sõnavalikuga kinnitavad seda.

Meie õigekeelsuslastele on täpne ja ühene välde midagi väga tähtsat, peaaegu püha. Aga mõni teinegi kord pole vältenormi ühesusel keele enda süsteemis selget

tagatist. Näiteks võib lugeda kolme moodi: kompassita normikohase esimese ja teise silbi rõhutamisega või ka nõrgarõhulise esisilbiga ja rõhulise teise silbiga, ning lõpuks kõnekeelselt rõhulise esi- ja kolmanda silbiga — kompas-sita. Viimane on praeguste normide järgi vigane ja ka sisuliselt terav õigekeelsusprobleem. Kaks esimest varianti peaksid olema funktsionaalselt võrdsed, ometi lubab õigekeelsusnorm ainult esimest. Selle sõna puhul ei tule jäiga normi põhjendamatus küllalt selgelt esile, aga võrdleme järgmist sõnavalikut.

Pearõhk esisilbil, kaks kolmandavältelist silpi:	Pearõhk teisel silbil, esisilp nõrgarõhuline:
konstant, kompleks, konvent,	kontekst, konspekt, kontrast,
kokteil, kompress;	konflikt, komplekt;
eksport, ekspress, ekspert;	ekstrakt, eksprompt,
vimperg, vestern, lutsern;	ekstern, litsents;
umlaut, transport, impulss;	nokaut, lokaut, transvaal;
marsruut, asbest, atlass;	protsess, printsiip, printsess;
protsent, mastaap, folkloor;	

jt.

Seda tüüpi sõnade rõhu ja välte määravad ära kaks asjaolu: kasutamissagedus ja sõna silbistruktuur. Mida sagedasem ja tavalisem sõna, seda tõenäosemalt nihkub rõhk esisilbile (kui sõna struktuur seda võimaldab). Kasutamissageduse arvessevõtmine on väga keeruline ja muutub üha keerulisemaks, sest võõrsõnavara tungib üha rohkemate inimeste ellu ja tööalale; sõnavalik igal tööalal on erinev, eelistamiskriteeriumid aga jäävad paratamatult ebaselgeks. Seega tuleb üha rohkem toetuda struktuursetele kriteeriumidele, ning esisilbi ehitus võimaldab seda: mida pikem, «raskem» esisilp, seda kergemini kannab ta rõhku ja kolmandat väldet. Normimine ei arvesta seda kuigivõrd, normid on lihtsalt juhuslikud. Mainitud seaduspära vastu eksivad normingud (teemant kolmandavältelise esisilbinormiga) on lootusetu ja mõttetu õigekeelsusvõitluse tallermaa. Mis oleks, kui sõnade tüübinihete süsteemi tunnustama hakata ning rõhku mitte rangelt normida praegu kõne all olevas tüübis, nii et kompleks või konspekt või marsruut või transvaal või nokaut või ekstern oleksid lubatud nii pearõhuga esisilbil kui teisel silbil, kahtmoodi? Jäik normimine käib ka ÕS-i tegijatel üle jõu (hoolimata pöördsõnastiku olemasolust): näiteks protsess, lutsern, konstant, protsent on ÕS-is erinevates liitsõnades normitud kord üht-, kord teistmoodi. Need on praeguse normimiskontseptsiooni seisukohalt apsud, tegelikult aga juhatavad kätte õige suuna. Keegi ei suuda ka selgetada, miks neo- eesliitena peab olema kolmandas vältes ja rõhuline, geo-, teo-, bio- ja dia- aga nõrgarõhulised. Siin pole koht kõigi vaieldavuste loeteluks, vaieldav on põhimõte. Uus õigekeelsussõnaraamat on (mõningase ebajärjekindlusega) võtnud mõistliku hoiaku pikemate võõrsõnade rõhunormi küsimuses (lubab näiteks akrobaat-tüüpi võõrsõnu kahe rõhumudeliga), seda suunda on võimalik ja vajalik jätkata laiemalt. Keel ei ole staatiline süsteem, ta on protsess nii ajaloos kui ka oma olemuselt: iga keelekasutuse akt on pidev struktuuri töötlemine reeglisüsteemides. Keel on protsess igal ajahetkel, keeleüksustel on dünaamilised seosed ühest allsüsteemist teise, ühest tüübist teise, ühe reegli alt teise reegli alla (ja tagasi). Kui keelekorraldus tahab ajaga sammu pidada ja vabaneda lootusetust nokitsemisest üksiksõnade kallal, siis tuleb lähtuda keeleteoreetilistest seisukohtadest, mis ei lahterda igat üksikjuhtu väljapääsutusse kongi.

Sellest vaatepunktist paistab pedantsena ka viis, kuidas eesti õigekeelsus käsitleb seminar-tüüpi sõnade vahekorda oma lähtematerjaliga — vältevaheldusliike

MATI HINT

võõrsõnadega, mille kolmas silp on pikavokaaliline. Õigekeelsuslikult kuuluvad sõnad ühte kahest tüübist, õige on ainult üks kahest, kas okulaar või okular, huligaan või huligan, magistraal või magistral, parabool või parabol, filigraan või filigran, parafiin või parafin, tärpentiin või tärpentin, tsellofaan või tsellofan, integraal või integral, trüpasool või trüpasol, tsepeliin või tsepelin jne. Missugune loogika, «kasutamissagedus» või «rahvakeelsus» määrab õigeteks mandariini ja apelsini, parafiini ja tärpentini, fraktsionääri ja aktsionäri, funktsionääri ja leegionäri, iguaani ja kaguani, gastrolööri ja kontrolöri? Ka siis, kui sõna on ainunormitud lühikesevokaaliliseks ja astmevaheldusetuks, tuleb temast tuletistes ja liitsõnades enamasti alles jätta pikavokaaliline variant: alkohoolne, personaalne, personaalpensionär, monopoolne, kapitaalne, hospidaalne, hospidaalkirurgia jne.

Selles tüübis on õigekeelsuslik normimine ammu ära tundnud keele muutumise ja sõnade liikumise suuna. Iga järjekordne sõnaraamat normib mõne sõna ümber, aga ikka üksiksõnuti ja nii, et kui juba läks, siis tagasiteed ei ole. Ikka see ületamatute piiride mõtteviis. Mis oleks katki, kui uues ÕS-is oleks uue etalon-normi kõrval lubatud ka endine etaloon, nii et tüübinihe ei toimuks justkui üleöö? Ja kui veel seda mõtet edasi arendada ennenägematu julguseni ning loobuda parafiini ja parafini, tärpentiini ja tärpentini, iguaani ja kaguani, fraktsionääri ja aktsionäri õigekirja ja ainuõige tüübimäärangu peale kontrolltööde tegemisest ning üldse vaadata süsteemipäraseid tüüpide seoseid leebemalt? Morfoloogilises vormistikus pole ju lõppude ja tunnuste lisamisel vähimatki erinevust etalon- ja etaloon-tüüpides. Selline mõte on ketserlik üksnes seetõttu, et oleme juba mitu põlvkonda harjunud grammatikas mõtlema astmevahelduse/-vaheldusetuse piirjoont pühaks pidades, see on olnud eesriie, mille mõlemale poole korraga vaadata pole olnud sobiv. Ent seosed astmevaheldusetа ja astmevaheldusliike tüüpide vahel on süsteemipärased, nad on keele sisemise korra, keeleprotsessi oluliseks jooneks.

Õigekeelsuslik normimine ja kooligrammatikad ignoreerivad neid süsteemseid seoseid nii täielikult, et paigutavad ühte tüüpi muuseum-pension-tüüpi sõnad ja seminar-etalon-tüüpi sõnad, kuigi esimestel pole seoseid astmevaheldusliku tüübiga ja teistel on. Küllalt kummaliselt ei reageeri õigekeelsusallikad tegelikule keelesituatsioonile ning tegelikele õigekeelsusprobleemidele, mis muuseum- ja seminar-tüüpides on täiesti erinevad: muuseum-tüüp on kõnekeeles üle läinud raamat-õpik-tüüpi (tüüpvead pensionit, pensionite, pensioneid on noorema põlvkonna suus ainuvalitsevad), seminar-tüüp ei ilmuta aga mingit tendentsi sellist laadi vigadeks, seal kimbutab hoopis see astmevaheldusliikkuse pseudoprobleem. Õigekeelsusvigade kardinaalsest erinevusest hoolimata ei leia ÕS oma üheksakümne noomenitüüpsõna hulgas ruumi nende tüüpide lahutamiseks, kuigi nende ühtne käsitlemine on praktiliselt võimatu.

Mutatis mutandis võib etaloon-parafiin- ning etalon-tärpentin-tüüpide seoste probleemi lahendusi laiendada ka astmevaheldusetule album-tüübile ning selle tüübi vältevaheldusliikele lähtesõnadele. Uus ÕS kannab näiteks sõnad oktaav ja sümptoom üle astmevaheldusetusse tüüpi (normides oktav ja sümptom) ja lubab seekord seaduslikena ka endisi variante. Lisaks nendele on võrdväärsetena sallitud mõned teisedki kahe tüübi vahel kõikuvate sõnade variandid: plataan ja plaatan, tambuur ja tambur, tapiir ja taapir — seega peamiselt oskussõnad, mida üldkeeles vaja ei lähe. Vähegi üldkeelsemad sõnad normitakse üksiksõnuti ikkagi kohe kindlasse kohta (mufloonist on saanud muflon, ofsett on tehtud «keelepärasemaks» kujul ofset). Kuid tõele au andes tuleb selle piirkonna korrastamisel positiivselt ära märkida üht näidet, mis osutab, et rühmiti normimise vajalikkust ÕS-is siiski mõistetakse: ühe hoobiga on uues ÕS-is -oon-lõpulised sünteeskiunimetused nor-

mitud -on-lõpulisteks, nende tuntust või tavalisust arvestamata — nüüd on meil ühtmoodi dakron, kapron, nailon, orlon, perlon, silon, teflon jt. Mis oleks siiski katki, kui lubatuks jääksid ka -oon-lõpulised kaproon, dakroon jne.? Või kui samadelt alustelt käsitleda silbi võrra pikemaid sünteeskiunimetusi (kui terüleeni kõrval mitte vigaseks pidada ka terüleni)?

Seni käsitab õigekeelsuslik normimine astmevahelduseta ja astmevahelduslike tüüpide vahel lubatud (väga väheseid) paralleelvorme üleminekuaja eriolukorrana, mis uue normiga harjumise järel kaotatakse. Keele loomulikku seisundit, loomulikke seoseid tüüpide vahel peetakse millekski ohtlikuks. Et kõik siin jutuks olnud tüübiseosed on sellised, mille käsitlemine senise õigekeelsuskontseptsiooni raames pole olnud eriti tulemusrikas, siis võiks siiski katsetada, kas läheb eesti keel hukka, kui lubada kaht varianti (niikaua, kui nende järele on vajadust). Ja seda süsteemina, mitte erandlike üksikjuhtudena. See oleks tõeline vabadus, kui eilne norm ei muutuks üleöö vigaseks või kui värsimeistrid võiksid legaalselt riimida nii teise- kui ka kolmandavältelisi verbivorme tüübinihke staadiumis olevatest või kahe tüübi vahel kõikuvatest verbidest.

Küsimus on mõtteviisis, selles, mida tajutakse süsteemipärasena ja milles nähakse rööpvormide ning rangete normide mõtet. Niikaua kui süsteemi nähakse ainult ühe tüübi seestpoolt (ja tüüp ise on ka justkui ette antud) ning mitte tüüpidevaheliste seostena, niikaua ei pääse eesti keele õppijad mõttetutest alaväärsuspiinadest. On paradoksaalne, et seal, kus rööpvormidel pole midagi ühist keele muutumise suunaga (põldudel e. põllel, juttudes e. jutes) või kus nad ei lahenda ühtki akuutset õigekeelsusprobleemi, vaid ainult ähmastavad grammatika, sealhulgas astmevahelduslikkuse/-vaheldusetuse süsteemi, seal lubab uus ÕS välterööpvorme üsna lahkelt, näiteks (luu) : luude on nüüd lubatud nii süsteemipärases kolmandas kui ka süsteemivastases teises vältes. Peaasi, et paralleelvormid ei ületaks seda tüübistamise esmast piiri.

Eesti keelekorralduse astmevahelduse- ja vältekompleks võiks leebemad vormid võtta mujalgi. Siinkirjutaja peab tunnistama, et ta ei oska leida põhjendusi vältekriitiliste sõnade rangele normimisele seal, kus teise ja kolmanda välte erinevusel pole vähimatki funktsiooni sõna morfoloogilise muuttüübi määramisel: näit. kahjum, kardin, kummel, kartul, keigar, peiar, piilar, tisler, vaier, konveier, ketser, doomino, dollar, eskimo, faabula, stiimul, kaamera jmt. kuuluvad vältest olenematult ühtmoodi muutuvatesse ÕS-i 1.—4.-sse tüüpi. Samasugune pseudoprobleem on nähtavasti sõnade, nagu täiuslik, luksuslik, väärtuslik, määrustik, andekas, võimekas, ilmekas, ungarlane jts. tüüpide tüvevälde, sest sõna muuttüübi määrab liide. See võimaliku keelevabaduse valdkond on meil aga hoopis saanud valvsate ortoeepide muremaaks, rääkimata sadadest töötundidest, mida neile sõnadele on pühendanud õigekeelsuskomisjonid. Range välte õpetamine ei kanna ka siin vilja, sest keel nähtavasti ei lase endale peale suruda ebavajalikke norme. Välde saab muutlik olla vaid seal, kus teine ja kolmas välde on keele süsteemis võrdselt õiged, ja mitte kõik sellise varieeruvuse juhud ei ole sisuliselt õigekeelsusprobleemid.

Niisama raske on motiveerida ranget teise või kolmanda välte normi muutumatutes sõnades, mis ei anna ne-tuletisi (kus välde võib olla oluline muuttüübi määramisel). Kas on näiteks põhjust jagada häältdusi õigeteks ja vigasteks selle järgi, kas inimene ütleb valmis, tarvis, homme, eile, sinna, tänna, muide, kaudu, täitsa, vaevu, enne, hilja, kõrvu, muiste, kiuste, aina, hilju, jälle teises või kolmandas vältes? Ka siin on juuksekarv aetud lõhki ilma funktsionaalse vajaduseta. Seegi võiks olla keelepruugi lokaalse koloriidi ja individuaalsete keeleharjumuste vaba avaldumise ala.

MATI HINT

Kahjuks tõestab uus õigekeelsussõnaraamat, et välte normimise metoodikas mingit nihet normide suurema põhjendatuse poole pole oodata. Aastakümneid on eesti välteõigekeelsuse üheks raskeks küsimuseks olnud nn. tugevaastmelised ülekantud määrsõnalise tähendusega inessiivivormid (seesütlevad), sellised nagu puud on lehtes, põld on söötis, haav korpas, jalg krampis, kere kuplas, põsed aukus jne. Nende süsteemi paigutamine on võimatu, sest seni pole keegi osanud ütelda, kus lõpeb tavaline tähendus ja kust algab ülekantud tähendus. Võib hoopis arvata, et keele olemusse kuuluv metafoorilisus otse põhimõtteliselt ei lase siin selget piiri tõmmata. Õigekeelsusallikate järgi on tavalise tähenduse ning sellega ka nõrgaastmeliste reeglipäraste käändevormide alt väljunud kolmandavältelisteks normitud juhud, nagu hinges olema, krampis olema, kärnas olema, kummis olema, teed on hanges, puud on härmas, paaris olema, juuksed on kahlus, kaltsus inimene jpt. (kaugelt üle saja juhu). Seletuseks kõlbab keeleõpetuse kõigil astmetel, et püksid ei ole ju koti sees, juuksed ei ole kahlu sees, puud ei ole lehe ega põsed augu sees. Ent on siis teisevälteliseks normitud juhtudel, nagu uks haagis ja lukus uks haagi ja luku sees? Ka rong on käigus ei tähenda, et rong on käigu sees, vaid vastupidi, et rongil on käik sees. Kolmandavälteline puud on härmas (või teed on hanges) tähendab just, et puud on härma sees (hange sees) kõige otsesemas mõttes. Samal ajal on reeglipärased nõrgaastmelised vormid normitud ülekantud tähendustest otsas olema, korras olema, varjus olema, küljes olema jt., rääkimata sellest, et saapad on jalas, riided seljas, ise näljas on kõige selgemad ülekantud tähenduse juhud. Paaril väga harval korral lubab ÕS kahtmoodi vormikasutust: habe võib olla sagris ja sakris, kräsus ja krässus. Kas siis sagris habe on otseses mõttes sagri sees ning sakris habe ülekantud tähenduses sagrine? Või kuidas? Metoodika järjekindlusetust näeb ehk küllalt ilmekalt ÕS-i kõrvallehekülgede normide võrdlemisel: ühel leheküljel on taevas sõõnas (kolmas välde, tugev aste), naaberleheküljel on sama taevas säbrus (teine välde, nõrk aste). Selliste normide põhjendused on absurdsed, ja absurdsetele põhjendustele rajatud normimismetoodika ei saa olla midagi paremat. On võimatu uskuda, et tugeva ja nõrga astme piir on siin tõmmatud põhjendatult, memoreeritavalt, reeglistatavalt.

Tegelikult on siin tegemist erinevatest murretest võetud vormidega. Tugevaastmelise inessiiviga murdealadel on kõik need vormid tugevas astmes (või vähemalt enamik), ka nälgas ja selgas; ja reeglipärase nõrgaastmelise inessiiviga aladel on kõik vormid nõrgas astmes, seal on puud lehes ja püksid kotis. Kui keelekorraldus ei suuda otsustada, kas eelistada reeglipäraseid vorme või ebareeglipäraseid, siis peaks siin jäetama vähemalt vabadus keelekasutajal endal otsustada, mida ta õigeks peab. Vaevalt saab ühegi ennast usaldava haritud inimese keeletarvitus selles küsimuses olla süsteemitum kui ÕS-i normid.

Võib-olla põhjendatakse sellist normimist ähmase rahvakeelsuse mõistega (=«Keegi ju nii ei ütle!» või «Kõik ütlevad ju nii!»). Iseenesest pole aga rahvakeelsuski normijatele mingi eriline pühadus. Iga eesti keelega tõsiselt kokkupuutuv inimene teab, et tänapäeva eesti keeles on aastane-põhjus- ning kollane-otsus-tüüpidesse kuuluvatel ne- ja s-sõnadel väga tugev kalduvus võtta mitmuse osastavas -eid-lõpuline vorm sõnavältest olenemata. Tulevik kuulub sellisele vormile. Norm lubab eid-vorme ainult esma- ja teisevältelistest seda tüüpi sõnadest, kolmandavältelistest on reeglistatud i-lõpuline osastav: aastasi vasikaid, kolme meetri pikkusi ja veerand meetri laiusi planke, suuri raskusi, kinnisi nõusid jne. Noorem põlvkond räägib ainuvalitsevalt raskuseid, kinniseid, aastaseid, õhtuseid, ülekohtuseid, põhjuseid, haiguseid, lontruseid jne. Võib ju jääda truuks

põhimõttele, et siin mingit järeleandmist kõnekeele muutusele ei tule (kuigi lõpuks ikka peab tulema), ent keele muutumise suunda tuleks normimisel siiski arvesse võtta. Muutusi ei ole võimalik tagasi hoida keele tegeliku muutumise tendentsiga risti vastupidiste ümbernormingute abil. Ometi on uues ÕS-is ainsad seda valdkonda puudutavad normimuutused just vastuvoolulised: endiste teisevälteliste normide kõrvale on ilmunud kolmandavältelised eelisnormid sõnadest siinus, koonus, poolus, moodus jt., mille mitmuse osastava vorm on seega siinusi, koonusi, poolusi, moodusi. Võib karta, et teisevältelist rööpvormi (ja osastava vorme siinuseid, koonuseid, pooluseid, mooduseid) käsitatakse üleminekuaja leebusena, mis ei kesta kaua, on ju nad ÕS-is sõnastatud vaid kui «siiski võimaldatud». Ja seda saab veel serveerida süsteemipärase normimise näitena.

Suurema vältevabaduse nõue ei ole pesuvee ja lapse juhtum. Kus teise ja kolmanda välte rangel normimisel puudub tegelikus keeles toetuspind ja funktsionaalne mõte, seal last polegi, paljast pesuvett nii kiivalt valvata aga pole tõepoolest mõtet, selle aja võiks kulutada vajalikumale. Seal aga, kus laps on, peab teda ka hoidma. Väldete süsteemipärane vaheldumine jääb eesti keele grammatika üheks vundamendikiviks, nagu ka aktiivselt kasutatavatest muutuma ja õppima tüüpi verbidest vastavalt umbes pool tuhat ja tuhat jäävad oma tüüpi nii keelekasutuses kui grammatikas. Sama käib teiste tüüpide kohta, sest ambivalentsus tüübi suhtes pole mingi valdav või massiline nähtus. Normimise ja grammatika süsteemi mõistmise lähtekohaks saab olla veene, et ambivalentsuse puhul pole range tüübimäärang funktsionaalse väärtusega (aga ainult tõelise ambivalentsuse puhul, kus kõikumine kahe tüübi vahel on kirjakeelses kõnes aktsepteeritav ja samal ajal ka teoreetiliselt põhjendatav). Selline veene ei lahjenda kuidagi väldete osatähtsust eesti keeles, pigem vastupidi, väldete vaieldamatu funktsionaalsus tuleb esile seda reljeefsemalt, mida vähem on võimalik näiteid tuua vältenormide mittefunktsionaalsusest.

Ka astmevaheldus ei vaja ületähtsustamist, ta on oluline ja huvitav niigi. Tänapäeva eesti keele morfoloogias on astmevaheldus üks sõna morfoloogilisi tunnuseid, mis määrab sõna muutevormide moodustamise viisi ja vahendid. Seejuures on see üks ebapüsivamaid ja muutlikumaid tunnuseid. Astmevahelduse praegust arenemisetappi silmas pidades ei ole selles midagi üllatavat, õieti teisiti see olla ei saakski. Kui nüüd osa eesti keele grammatikuid 1930-ndail aastail valis eesti keele grammatika kirjeldamisel tee, mille järgi tüüpide põhijaotuse määrab see üsna muutlik morfoloogiline tunnus, siis ei pea sellest tegema järeldust, et ka keele enda süsteemis on see tunnus hierarhias kõige kõrgemal. Võibolla on see tunnus kõige olulisem ainult grammatikute interpretatsioonis (ja seegi ei käi kindlasti kõigi grammatikute kohta). Soome keele grammatika paigutab ühesuguse morfoloogilise vormistusega astmevaheldusliikud ja astmevaheldusetud sõnad rahulikult ühte tüüpi, meil on nad ületamatu hiina müüriga lahutatud, kuigi see range piir kätkeb endas kümneid asjatuid õigekeelsusprobleeme, mõttetut drilli koolis, pidurit keele loomulikule muutumisele. Vigade allikaks on grammatika ülesehitus, mitte keele enda süsteem ja keelekasutuse vastuolu keele süsteemiga. Tüüp ja tüüpsõna mõiste on grammatikas vajalikud selleks, et tagada õigete vormide moodustamine, kui aga grammatikakirjutaja on sõnad tüüpidesse jaganud meelevaldselt, siis ei ole põhjust iga eksimust *a priori* tüübistamise vastu pidada veaks. Vaatenurga muutus vabastaks meid paljudest «vigadest» ja eranditest, ilma et keeles tõeliselt funktsionaalsete vormide aredus vähimalgi määral kannataks.

Astmevahelduse probleemid ulatuvad ka tuletussüsteemi.

MATI HINT

Eesti keele tuletussüsteem on paindlik ja võimalusterikas. Mis juhtivates maailmakeeltes (nagu inglise või vene keel) vajab pikka mitmesõnalist konstruktsiooni, seda saab eesti keeles tihti väljendada ühe liitsõna või tuletise abil. Alati pole see nii olnud. Veel sajandivahetusel oli eesti kirjakeele üheks hädaks just tuletussüsteemi saamatus. Kirjakeele tuletussüsteemi sihiteadlik väljaarendamine on eesti keelekorralduse üks suurteeneid.

Pole siis ime, et eesti keelekultuuri ühes suunas on tuletussüsteemi võimalusi kaldutud maksimaliseerima ning et tänaseks on murrete ja keele struktuuriga antud eeldused eesti kirjakeele tuletussüsteemis kohati realiseeritud vist rohkem kui sajaprotsendiliselt. Ka heal asjal on oma mõõt, kui aga mõõt on ületatud, siis kaob tasakaal, kõik võib hakata tunduma võimalikuna.

Tänapäeva eesti kirjakeel kannatab pigem ületuletamise kui tuletiste vähesuse all. Kui varem oli tuletiste vähesus mõtte täpse vahendamise teel suureks raskuseks, siis nüüd oleme jõudnud sinnamaale, kus liiga elegantsed tuletised enam ei võimalda mõttest aru saada või üheselt aru saada (On vaja uusi energiamuundeid: kas muune: muunde või muundi?). Seetõttu on võib-olla kohane rääkida koguni tuletussüsteemi üleekspluateerimisest.

Tuletussüsteemi kandejõust ja funktsionaalsest suutlikkusest pole selget aimu kellelgi. See võibki ahvatleda tuletisi aina julgelt lisama. Tulemused on sellised: tead (omastav teadu), teadis, teatis, teadistus, teade (om. teate), teade (om. teatme); sead (om. seadu), seadis, seadeldis, seadmestik, seadmestus, seade (om. kolmandavälteline seade) ja seade (om. seadme) jt. On raske uskuda, et kõik õigekeelsustööga otseselt tegelevad uurijadki suudavad nende pesakondade kõigi liikmete vahel selget vahet teha, kui seda üldse ongi (näiteks seade: seadme tähendab vist sama mis seadeldis, kas aga teadis ja teadistus peavad olema eri tähendusega või on nad sünonüümsed, see ei selgu lihtkeelekasutajale ÕS-istki).

Selliseid tuletiste rühmi, milles sõnad oma häälikkoostiselt ja tähenduselt üksteisest üsna vähe erinevad, nimetatakse p a r o n ü ü m i d e k s. Seni on paronüümiat kõigis kirjakeeltes (ja ka keeleteaduses) peetud keelele ohtlikuks ja keelekasutaja tähelepanu liigselt koormavaks nähtuseks. Eesti kooliõpikud näevad aastaid vaeva käsitama, käsitsema, käsitlema jt. suhteliselt lihtsate paronüümipesakondade tähenduserinevuste ning kasutamise õpetamisel. Samal ajal on paronüümia eesti keelekorralduses teadlikult arendatud üheks kirjakeele sõnavara rikastamise ja terminite tuletamise põhimooduseks.

Eesti keelekorraldusel ja keeleuuendusel on maailma mõõtmeteski silmapaistvaid saavutusi, sealhulgas üldkeeleteaduslikult ekstravagantseid. Vanameelsed keelemehed ei ole muidugi kunagi mõistnud ekstravagantseid ja harjumusvastaseid meetodeid, kuigi tulevik on need tihti õigeks mõistnud (näiteks eesti kunstsõnade loomine ja grammatika täiustamine). Siinkirjutaja kardab, et paronüümia teadlik arendamine ei kuulu selliste tulevikumooduste hulka, eriti kuna paronüümide soetamisel jälgitakse malle, mis on üldkeeleteaduse seisukohalt ka mõnes muus mõttes kahtlased.

Üks paronüümia tõotatud jahimaid on tüübid mõõde: mõõte ja mõõde: mõõtme. Loetleme näiteks paarkümmend paari: alge: alge (nimetav ja omastav vastavalt teises ja kolmandas vältes) ja alge : algme, anne : ande ja anne : andme(d), aste : aste ja aste : astme, haare : haarde ja haare : haarme(d), haue : haude ja haue : haudme, heide : heite ja heide : heitme(d), ihe : ihke ja ihe : ihkme(d), iste : iste ja iste : istme, kaitse : kaitse ja kaitse : kaitsme, kaste : kaste ja kaste : kastme, keere : keerde ja keere : keerme, kuule : kuulde ja kuule : kuulme, köide : köite ja köide : köitme, lase : laske ja (vee)lase : laskme, lõige :

lõike ja lõige : lõikme(d), lõpe : lõppe ja lõpe : lõpme, pake : pakke ja pake : pakme, sööde : sööte ja sööde : söötme, tilge : tilke ja tilge : tilkme, tärge : tärke ja tärge : tärkme, veere : veere (teine ja kolmas välde) ja veere : (lume-) veerme(d); jne.

See väga ebatäielik loend näitab, et paronüümiat kasutatakse just terminite tuletamiseks. Terminitel teadagi peab olema kindel tähendus ning ühtmoodi tuletamisviisiga ehk ühe ja sama tuletusliitega terminitel peab olema mingi kindel ühine tähenduskomponent.

Kõnealusel juhul peab me-line muutmisviis andma sõnale konkreetsuse või resultaatsuse varjundi, nii et haue : haude on haudumine, haue : haudme aga see, mida hautakse või mis on välja hautud, tilge : tilke tähendab tilkumist, tilge : tilkme aga tilkuvat või tilkunud vedelikku, pake : pakke on pakkimine, aga pake : pakme on kimpuseotud kaup; heitmed, ihkmed, raidmed, pühkmed, uhtmed jts. on vastava tegevuse resultaadid. Siiski on kahe erineva tüübi vohamine küsitava väärtusega, sest peale e-lõpuliste tugevneva astmevaheldusega sõnapaaride suurendavad paronüümsust veel nõrgeneva astmevaheldusega sõnad, nagu alg : alu e. algu, and : anni, haar : haara, heit : heidu, ist : istu, keerd : keeru, lask : lasu, lõik : lõigu, lõpp : lõpu, pakk : paki, sööt : sööda ja sööt : söödi, tilk : tilga, tärk : tärgi jne., millest osa on üldkeelsed, osa aga terminid. Iga kord pole sugugi kerge vahet teha termini ja üldkeele sõna vahel. Vaevalt tuleb haritudki keelekasutaja selle peale, et vältevaheldusliik küpse : küpse on küpsetamist tähistav termin, mis üldkeele omadussõnast küps tuleb lahus hoida.

Kui nüüd küsida, milleks tilk : tilga ja tilkumine ning veel ka tilge : tilkme ja tilge : tilke, siis võib võimalik vastus olla keele rikastamine sünonüümsete väljendusvahenditega. Ent funktsionaalsuse seisukohast on paronüümne sünonüümia üsna julge teoreetiline uuendus. Milleni see viia võib, selle kohta esialgu ainult üks näide:

ihkamist tähendavad	ihumist tähendavad
ihk : ihu	ihk : ihu
ihe : ihke	ihe : ihke
iha : iha	ihe : ihkme(d)

(ning peale nende on ju veel siiski ka ihkamine ja ihumine lihtlabaste võimalustena). Selline olukord on veidi kohutanud isegi normijaid, kes on vajalikuks pidanud siin keelata süsteemipärane lühike mitmuse osastav kahest erineva tähendusega sõnast ihk : ihu (seega ihkusid, mitte ihke), justkui see aitaks; üks erand ainult juures. Sama keeruline on lood- ja loode-pesakondade vahekord (vt. edaspidi), veidi vähem leidlikke arendusi võib ilma vaevata esitada kümnete kaupa.

Sellises «keelearenduses» on naeruks pandud tänapäeva keeleteaduse nurgakivi — õpetus keelemärgist (eriti märgi kahe komponendi — vormi ja tähenduse üks-ühese vastavuse ideaal). Aga keel ei anna ennast pilgata. Tegelikult on võimatu uskuda, et nõrgaastmelisi variante ihu või ihe nendes tähendustes üldse kasutatakse. Täisväärtuslike märkide asemel on loodud pooliku või osalise käibepiirkonnaga vaegmuutelisi sõnu, mis isegi potentsiaalses käibepiirkonnas tekitavad selguse asemel segadust. Keegi pole vajalikuks pidanud sellist olukorda teoreetiliselt või praktiliselt uurida. Vastupidi, iga paronüümide lisamise ettepanek leiab asjatundjatelt kohe heakskiitu (eriti terminoloogiates, kus ülim selgus peaks olema omaette eesmärk).

MATI HINT

Kui ebaprohvetlik on sellise tegelikkuse taustal J. Aaviku teadliku keelesuunamise apoloogia: «Nii ei teeks teadlik keele arendamine iialgi kõiksugu tarbetumaid ebajärjekindlusi, poolikute puuduvate vormidega sõnu, halbu homonyymilisi yhtesattumisi, liig suuri tähenduste ja funktsioonide kuhjumisi yhe sõna või vormi kaela, mille tagajärjeks on kõiksugu ebatäsmalisused, häirivad segiminekud, vahetegemattused, homonymismid jne., mida kõike on võind kujuneda kollektiivsuse ja sageli veel missuguse kollektiivsuse ebateadlikust tööst.» («Keeleuuenduse äärmised võimalused», Tartu, 1924, lk. 13.) Selle tsitaadi ebateadlikuks kollektiiviks on Aavikul rahvas oma keele stiihiaga. Ometi poleks rahvas ühes keelemurdes iialgi loonud sellise ulatusega paronüümiat, mille on sünnitanud teadlik keelearendus! Ning see kõik on sündinud keele rikastamiseks, sünonüümsete väljendusvahendite arendamiseks, suurema väljendustäpsuse saavutamiseks.

Aga keelemeistrid polegi kõnealustes tüüpides silmas pidanud sünonüümiat, vaid ikkagi tõepoolest tähenduselt ja muutmisviisilt erinevaid sõnu. Ent mitte alati, näiteks alge : alge = alge : algme ja tärge : tärke = tärge : tärkme (ÕS-i järgi). Nii et alged ja algmed on sama tähendusega, tilked, tilkmed ja tilgad aga mitte (või kuidas?).

Samatähenduslikkuse ja eritähenduslikkuse vahelise piirjoone ähmasus teeb asja veel segasemaks. Nimelt on raske ütelda, millega siin õieti on tegemist. Kas on meil siin iga paari puhul kaks erinevat sõna, millel osa muutevorme kogemata kokku langeb, s. t. grammatiliste homonüümidega? See ei ole hästi usutav, sest grammatiline homonüümia tekib keelde stiihiliste häälikumuutuste ja laenamise tulemusena. Siin ei ole aga tegu ei ühe ega teisega (enamikul juhtudel), siin on grammatiline homonüümia kirjakeele vääristamiseks keelde t e k i t a t u d keelemeistrite eneste poolt, kes looduselt ei oota armuande. Teise võimaliku seletuse järgi on meil iga paari puhul siiski tegemist ühe sõnaga, millel mõnes grammatilises muutes on paralleelvormid (alge : alge e. algme : alget : algesse e. algmesse jne.). Mõne sõna või sõnapaari puhul on selline arusaam kõige loogilisem, ent enamiku puhul välistab tähendusvarjundi erinevus selle seletuse. Ei ole ka võimalik, et tegemist on mitmetähenduslike sõnadega, polüseemiaga, sest osa sõnavorme on ju erinevad ning tähendusvarjundi erinevus korreleerub vormilise lahknevusega (tilke ja tilkme peavad olema eritähenduslikud). Ei jää midagi muud üle, kui et see kõik on siiski ainult teadlikult arendatud paronüümia (ja sedagi mitte selgekujuliselt), mida seni ei ole üheski keeleteoorias osatud soovitavaks pidada (või siis vääriliselt hinnata, oleneb nähtavasti vaatevinklist).

Muidugi võib nii kiusliku jutu peale ütelda, et keeletegelikkus on alati keerukam kui keeleteooria põhimõistete karkass, et praktikutel ei ole aega ega tahtmist pusida keeruliste teoreetiliste targutuste kallal, vaja on kohe midagi ära teha. Ja siiski ei ole asjade teoreetiline selgusetus kuskil kasuks tulnud ka praktilise töö korraldamisel. Eesti keelekorralduse ajalugu laseks tuua liiga palju näiteid teoreetiliselt põhjendamatutest teotahtelistest kiirpraktitsismi vaimustuses vastuvõetud *ad hoc* otsustest, mis väga kiiresti on läbi põlenud, jättes pärandiks ainult õigekeelsuse mureprobleeme.

Teoreetilise selgusetuse kõrval on teiseks põhiküsimuseks nende paronüümitüüpide puhul see, kui kaugele võib nende väljaarendamises minna. Keelekorraldajate arvates nähtavasti üsna kaugele. Juba on kolmeliikmeliste e-lõpuliste paronüümipesakondade näited: raie : raie (teise ja kolmanda välte vaheldusega vormid), raie : raide ja raie : raidme(d) on lähedaste tähendustega terminid; loe :

loode, loode : loode (teise ja kolmanda välte vaheldusega) ja loode : loote on väga erineva tähendusega sõnad (neile lisanduvad veel lood : loodi ja lood : loe). Siin tuleb paronüümirea üksikutegi vormide lahushoidmiseks kasutada päris erandlikke morfoloogilisi vaheldusi, toodud sõnades näiteks diftongi ja pika vokaali vältevaheldust (raie : raie ja loode : loode), kuigi sõnade häälikuline ehitus ja/või tuletussuhted teevad ootuspäraseks laadivahelduse või sulghääliku vältevahelduse (ootuspärased on raie : raide ja loode : loote). Ootusvastase vahelduse lisanäideteks on vaibe : vaibe, veere : veere, piige : piige (zooloogia oskussõna), seede : seede (füsioloogia termin), kõik teise ja kolmanda välte vaheldusega.

Nähtavasti peetakse kõiki paronüümiridades rakendatavaid morfoloogilisi muuttüüpe võrdselt produktiivseteks. See peaks olema eksiseisukoht. Vähemalt me-liste sõnade keelde tekkimise stiihilised protsessid on ammu lakanud toimimast, on muutunud keeleajalooks. Seetõttu on neid sõnu genereerivat reeglistikku kunstlikult ülal hoida põhimõtteliselt raske. Produktiivset tüüpi peaksime maksimaalselt laiendama, nii et kui on juba tilge : tilke ja tilge : tilkme, miks siis mitte ka pilge : pilke ja pilge : pilkme, õpe : õppe ja õpe : õpme, ähe : ähke ja ähe : ähkme; kui on heitmed ja jäätmed, miks siis mitte ka peide : peite ja peitmed (peidetud asjad), toode : toote ja tootmed, muude : muute ja muutmed. Võibolla on osal nendest ÕS-is seni kasutamata võimalustest isegi mingi mõte, aga üldjuhul ei ole tähenduste diferentseerimisel selliste paronüümsete-homonüümsete morfoloogiliste vahendite abil perspektiivi. Juba praegu ei suudeta tihtigi vahet teha kaitse : kaitse (vältevaheldus) ja kaitse : kaitsme vahel või ei kasutata viimast ettenähtud juhtudel. Ja ega see alati olegi võimalik, kesse ikka tuleb selle peale, et piksekaitse (: kaitsme) on sama mis välgukaitse (: kaitsme), piksekaitse (: kaitse) aga ei ole välgukaitse (: kaitse), vaid hoopis välgutõrje. Õige joone hoidmine käib nähtavasti üle jõu ka keelekorraldusele endale, juurutatud ja aina laiendatava süsteemi järgi peaks ju väljaheide : -heite tähendama tegevust, mille resultaadiks on väljaheitmed, aga pole nii, seekord on teisiti.

Vähe erinevate tähenduste diferentseerimiseks tuleb leida tõhusamaid leksikaalseid *või tuletuslikke vahendeid (kui siin surmtõsiselt kavatsetakse liialdamist jätkata; igal juhul on mõningane polüseemia talutavam kui keerdparonüümia).* Praegune e : e ja e : me vastandamise moodus oma minevikule orienteeritud morfoloogiliste diferentsidega on liiga vähe töökindel. Üheks näiteks sellest teisest võimalusest võib olla ÕS-i tuletispaar jäänuk ja jäänus (mitte jääne : jääne ja jääne : jäände).

Kui huvitav ka ei oleks keeruliste morfoloogiliste vahelduste kasutamine uutes sõnades ja tuletistes, kaine üldkeeleteaduslik vaatepunkt ei luba seda arvata muuks kui keeleromantikaks, milles tuleb piiri pidada. Kas näiteks terminitena mõeldud veelahe : lahkme või veelase : laskme või botaanika oskussõna ruse : ruskme on kõik selgelt siinpool piiri? Kui keelekorralduslikest ringkondadest pakutakse veel koone : koonde lisaks terminit koone : koondme, siis näitab seegi, et eriti ei arvestata ei morfoloogilise muuttüübi tegelikku produktiivsust, ei sõna foneetilise struktuuri võimalikkust (ndm ei esine eesti keeles pika vokaali järel) ega ka paronüümia ebasoovitavust.

Keegi ei saa kaht kõnealust morfoloogilist tüüpi tänapäeva eesti kirjakeelest pagendada ega neid ka ühendada või üht teise arvel olematuks nivelleerida (vähemalt niipea mitte). Siiski on üks neist erandlik, tänapäeva keele seisukohalt ebaproduktiivne. Kirjakeelde selle me-tüübi sõnade sihiteadlik lisamine ei ole alati põhjendatud ega vajalik.

MATI HINT

Paronüümia on spetsiifiliselt kirjakeele häda. Rahvakeeles ei saa paronüümia ohtlikul määral tekkida, sest laisk ja kangekaelne rahvas ei hakka imepeeni tähenduserinevusi riputama niisama õrnade häälikuliste erinevuste niidikeste otsa. Samal ajal on kirjakeel paronüümide vastu kaitsetu, sest norm teeb paronüümid kohustuslikuks.

Paronüümiasse on eesti keelekorraldajad meeldunud mujalgi, mitte ainult kõnealustes tüüpides. Lausa ohtlikuks võib pidada kvantiteediparonüümide paari tarvidus ja tarvitus, kus väga erineva tähendusega termineid hoiab lahus juuspeen kvantiteedierinevus järgsilbis. Mõni aeg tagasi ilmunud A. Ratti raamatus «Maailma rahvastik, tema toidus praegu ja edaspidi» («Valgus», 1976) kohtab peaaegu igal leheküljel vastandmõisteid toidutarvidus ja toidutarvitus semantiliselt ühesugustes kontekstides. See on kindlasti tee, millele terminite loomine ei tohi minna. Teine ohtlik piirkond on erivältelised s-sõnade paarid: suurus, loomus, kaevus teises ja kolmandas vältes erinevate tähendustega. Vähemalt uusi terminoloogilisi tähendusi ei tohiks jätta ainuüksi välte kanda (isegi ÕS-ist ei selgu näiteks nende kahe kaevuse tähenduserinevused ning ka ÕS ise eksib kriitilistel juhtudel: näiteks ümbris on kord kolmandas vältes, kord teises, vrd. lk. 327, 484, 492, 827; viimane seik polegi mõeldud etteheitena, vaid argumendina väite kasuks). Õnneks teoreetiline on vastanduste tüüp hirsjas kolmandavältelise r-i ja kolmandavältelise s-iga (ühel juhul tähenduses hirretaoline ja teisel juhul hirsitaoline). Puhtad vältevastandused etendavad suurt osa eesti keele sõnamuutmises, sama sõna eri vormide vastandamisel (suure metsa ja suurt metsa), selle võtte laiendamine tuletussüsteemi kriitilistesse piirkondadesse on liiga julge samm, eriti veel ne- ja s-sõnade puhul, mille välde on praegu nagunii väga õrn ja problemaatiline nähtus.

Eesti keelekorraldus rajab siin oma kaalutlused ja lootused veendele, et sama foneemkoostisega, kuid erivälteliste (või erineva kvantiteedistruktuuriga) sõnade lahushoidmine on eesti keele ühe pühama eripärasuse tõttu hõlpus ja tulevikukindel. See lootus võib petta. Tänapäeval täheldame teise ja kolmanda välte ähmastumise tendentsi (eriti põhjaeestilises kõnekeeles). Sellel on oma keeleajaloolised põhjused: liiga palju on keelde tekkinud teise ja kolmanda välte avaldamiseks silbitüüpe, mõned neist keeles suhteliselt uued ning teise ja kolmanda välte selge vastandamise ja eristamise seisukohalt mitte eriti aredad (õite, küünte, heinte, kaardid, keermestama, suhkrustama jts. teises vältes, pükste, okste jts. normi järgi kolmandas vältes). Uususes on keeruliste silbistruktuuride välde kõikuv. Ka paljud võõrsõnad paigutuvad vaid tinglikult teise ja kolmanda välte alla, luues pigem pideva üleminekuskaala teiselt vältelt kolmandale: patrioot, akrobaat, nitro, ekstravagantne, repro, kriitiline, psüüh(h)iline jne. on oma rõhulistes esisilpides traditsiooniliste vältevastanduste jaoks problemaatilised. Kas meile see meeldib või mitte, aga eesti keele praegune vältesüsteem ei ole nii kindlas tasakaalus, et ainuüksi sellele saaks keele tulevikku kujutleda.

Võime muidugi arutleda nii, et kui vältevastanduste kõigile tüüpidele lisada funktsionaalset koormust (näit. suunitletud normimise teel), siis eesti keele praegune kvantiteedisüsteem kindlustub. Ent see võib olla suuga vee kandmine, kui kassi saba põleb. Iga keel otsib pidevalt uusi foneetilisi vahendeid oma vormide selgeks lahushoidmiseks. Kui mingilgi määral peaks paika pidama M. Remmeli jt. poolt avaldatud hüpotees või mõte, et eesti keel on praegu tonogeneesi staadiumis, siis tähendab see peale kõige muu ka seda, et meie kujutlused eesti kee-

lest kui piiramatute võimalustega kvantiteedikeelest ei ole enam tänapäeval õiged (tulevikust rääkimata).

Sünonüümia (samatähenduslikkuse), homonüümia (samakõlalisuse) ja paronüümia vahekorrad on keeles alati olemas ja peaaegu alati on nad ka keerulised. Peab näiteks lihtsalt teadma, et kolm sõna uhtma, uhama ja uhtuma on teatud juhtudel täpselt ühesuguse tähendusega ning et kolm kõrb-sõna (kõrb : kõrbe, kõrb : kõrvi ja kõrb : kõrve) on kõik erinevate tähendustega. Aga kõik, kes vähegi on õpetamisega tegelnud, teavad ka, et mistahes keeleõpetuse astmel või mistahes olümpiaadil on need kolm kõrb-sõna õpilaste, üliõpilaste ja koguni õpetajate vahelevõtmise kindel võimalus. Seda hoolimata tähelepanust ja ajast, mida nendele kolmele sõnale pööratakse. On põhjust rõõmustada, kui iga järgnev põlvkond eestlasi õpib ära ka arhailisemate ja haruldasemate sõnade muutmise ja kasutamise, aga kui see saavutatakse ainult kontrollisituatsiooniks ning sedagi poolikute tulemustega ja veel ebaproportsionaalselt suure ajakulu ja vaevaga, siis võib kerkida kahtlus, kas siin on tegemist üksnes sõnavara rikastamisega ja grammatika seaduspärasuste õpetamisega, või emakeelele lubatud väga vähese aja kulutamisega huvitavatele pisiküsimustele. Äkki on paronüümsete sõnapaaride ja -pesade omandamine psühholoogiliselt nii raske, et siin sajaprotsendilist edu polegi alust loota ega taotleda? Aga siis on ka paronüümide juurdesigitamine oma oksa saagimine.

Iga selline mõtteavaldus riskib saada vastulöögi allapoole vööd. On kerge ütelda, et see on defetism, vastutulek keelelaiskusele, emakeele võluvalt keerulise struktuuri lihtsustamise taotlemine, autoriteetide pühaduse rüvetamine jne. Aga üldkeeleteaduslikust vaatepunktist on sellel keelelaiskusel oma põhjendus ning emakeele liiga arhailiste või liiga vähe lollikindlate struktuuride liialdatud harrastamisel see põhjendus puudub.

Eesti keelekorraldus toetub terminite loomisel mujalgi ebaproduktiivsetele või vähearedatele võtetele. Näiteks kuuluvad morfoloogilistesse tüüpidesse, kuhu uusi sõnu loomulikul teel juurde ei tule, tehnikaterminid vari : varja (II välde) : varja (III välde), velg : velje : velge, riisk : riisa, tõmbima : tõmmib, geoloogiaterminid hiib : hiiva, virg : vire : virge, pagu : pao, loodusteaduslikud lõvi : lõve, virb : virva, lise : lisemed, jäde : jädemed, võhk : võha, turve : turbe (metsandus), meditsiini — anatoomia — füsioloogia (äie) : äigepreparaat, lõpe : lõpme, imme : imbe, umme : umbe, põllumajandustermin lanne : lande, paljud etnograafiaterminid (näit. uig : uju); viimastel on vähemalt see õigustus, et koos sõnadega arhaiseeruvad nendega tähistatud mõisted ning et sõna on selles tähenduses tõesti kasutusel olnud. Kogemus näitab, et ka üldkeelel on raske omandada uusi sõnu arhailistes muuttüüpides: trepimade : mademe, iive : iibe, teave : teabe esinevad tihti vigastena. Või mis on välja tulnud side : side : sidet ja side : sideme eristamisest — esimene peab tähendama ühendust, ometi kasutavad kõik väljendeid sidemeid looma ja sidemetes olema, mitte sidesid looma ja sidedes olema. Liiga õhukeseks on osutunud see erinevus.

Terminite väike kasutamissagedus üldkeeles teeb nende haruldaste muuttüüpide äraõppimise veel raskemaks. Laadivaheldus ei ole kitsaste erialaterminite jaoks sobiv morfoloogiline mall. Laadivaheldust kujundanud protsessid on keeles lõppenud mitu tuhat aastat tagasi. Osa sõnadest, mis kujunesid laadivaheldusliikeks, on seda tänapäevani (aga laadivaheldusliike sõnade read hõrenevad aja jooksul), uued keelde tulevad sõnad ei osale enam laadivaheldustes, kuigi nende foneetiline ehitus seda võimaldaks (näit. taht, maht, praht, laht, vaht on kõik laadivaheldusliikud, šaht aga enam mitte). Kui romantiline ka ei oleks uusi sõnu

MATI HINT

panna muutuma arhailiste mallide järgi, tuleb siiski teada selliste tüüpidega seotud karisid. Väike kõhklus on siin oma kohal. Midagi ei muuda ka see, et siin refereeritud terminid (ja paljud teised) on Wiedemanni sõnaraamatus kirjas sellisel kujul ja sellise tänapäeva keele seisukohalt ebaproduktiivse muutmisviisiga. Kui meil oleks vanemaid usaldusväärseid sõnaraamatuid, siis leiaksime sealt veel arhailisemaid sõnu ja muuttüüpe. See oleks suureks õnneks eesti keeleteadusele, ent nähtavasti mitte eesti terminoloogiale, kus näikse arvatavat, et arhailist on võimalik elustada otse tänapäevaseimas teaduse ja tehnika terminoloogias. Siiski ei ole soome-ugri aluskeele taastamine võimalik ka eesti terminoloogias.

Siin võiks meelde tuletada, et Aavik soovitas uute kunstsõnade puhul kasutada ebatavalisemaid muuttüüpe kui vähem banaalseid, aga temagi ettepanekud on tihti realiseerunud «banaalsemal» kujul: mitte jumi : jume, vaid jume : jume : jumet, mitte riskima : risib, vaid riskima : riskib. Aavik pidas astmevaheldust suursuguseks ja kasutas loobuma : loovub ning keelduma : keelub jmt. sõna sellisena. Ent on üsna ükskõik, missuguselt teoreetiliselt platvormilt keele muutumissuunale vastupidine ettepanek tehakse — läbi ei lähe see ikkagi.

Tänapäeva eesti keeles kasutavad kõige produktiivsemad morfoloogilised muuttüübid vormide eristamiseks kõige lihtsamaid aglutinatiivseid (tüvele lisatavaid) vahendeid (auto : auto+t) või vältevaheldust (šaht : šahti). Mõned muuttüübid jäävad keele põhisõnavara iluks ja struktuuri võluks, mida ei sobi üldkeele seisukohalt perifeersetes terminites kasutada (hõbe : hõbeda, ase : aseme, võti : võtme, laadivaheldusliku tüübid). Siin ei ole suurt vahet ka selles, kas sõna võetakse murdest või meisterdatakse õhust; kui kirjakeeles on ta uueks sõnaks, siis on olulisim, et ta hästi ja kergesti sobituks kirjakeele produktiivsetesse tüüpidesse.

Muidugi on asjale võimalik vaadata mitmeti. ÕS-i koostajate seisukoha järgi on eelnevas eitavalt refereeritud näited nähtavasti väga asjakohased. Võib-olla on see koguni «sufiksite sihiteadlikum kasutamine, [- - -] otstarbest ja meie keele struktuurist lähtumine» (ÕS-i eessõna, lk. 5). Liigne arhailisus, keele muutumise suuna ignoreerimine on siiski harva otstarbekas. Keel ei ole ainult keele minevik, ta on ka keele tulevik ning ei saa sugugi ütelda, et meil pole keele muutumise suunast mingit aimu, et tulevik on täiesti etteaimamatu.

Meie keelekorraldus ja õigekeelsus peab paremat eesmärki vääriva visadusega kinni arhailisest muutmisviisist üksiksõnades, nagu kälis : kälikse : kälist, nõos : nõokse : nõost, vennas : vennakse : vennast, juus : juukse : juust (kuigi tuletis juuksur ütleb, et tuletise aluseks on nimetava vorm juuks) jts. Puudub veel, et -s : -kse vaheldus leiaks kasutamist terminoloogias. Selline mõtegi võib tunduda terminoloogidele ülekohtune, aga põhimõtteliselt ei oleks see midagi hullemat kui velg : velje või vari : varja tüüpi terminid. Kas juhtuks midagi, kui lubataks käänata vennas : vennase ning kui juuks oleks äkki lubatud vorm (nagu V. Tauli pani viimase puhul ette juba 1940. a.)?

Oleme jõudnud õigekeelsussõnaraamatu normide järgimisel sinnamaale, kus keele enese inherentsel süsteemil ei olegi enam täit eluõigust, kuigi õigekeelsussõnaraamatu normid on vahel nii süsteemitud, et ka elukutselised õigekeelsuslased peavad lihtsaimagi kirjatöö trükkitoimetamisel hoidma sõnaraamatu käeulatuses. Siinkirjutaja on kokku põrganud «vigade» parandamisega, mis järgib ÕS-i nii: omalaadne=omalaadiline ja uuelaadne=uuelaadiline, sest ÕS lubab mõlemaid, aga ainulaadne≠ainulaadiline ega teiselaadiline≠teiselaadne, sest ÕS-is on üksnes ainulaadne ja teiselaadiline.

Normaalne inimene ei suuda omandada ka norme, nagu vabadusearmastus,

aga vabadusiha, vabadusetaotlus, aga vabaduspüüe, suhkruhaigus ja suhkurtõbi, lõpuvalss ja lõppklass, farsilik (mitte farslik) ja jantlik, tükksuhkur ja vatt-tekk (mitte tükisuhkur ja vatitekk), hõimrahvas ja hiismets (mitte hõimurahvas ja hiiemets), kuigi on hiiepuu. Kohati on üldkeele sõnavara normitud erialaterminoloogia rangusega. Kes usaldakski selle järel enam vabadusi treeningpluus= treeningupluus (sama -pükstega) või tervismuda=tervisemuda? Või kes põhjendaks, miks siin on peetud võimalikuks suuremat vabadust kui mujal? Selliseid näiteid võib tuua lehekülgede kaupa ja nad ütlevad ainult üht: ÕS-i norme tuleb käsitada teatud vabadusega. Liiga range ÕS-i järgimine kisub ehk kõige enam alla ÕS-i autoriteeti. See oleks igal juhul õnnetus, sõnaraamatut on ometi vaja. Aga sõnaraamat selle praegusel tasemel ei saa olla range nõudja.

Kuid millega siis eesti õigekeelsus süvemalt tegeleb?

Eesti õigekeelsustraditsioonile ja ka praegusele situatsioonile on iseloomulik juuksekarva lõhkiajamine pisiküsimustes, piirjuhtude kallal nokitsemine. Keele suur plaan on lootusetult käest ja meelest kadunud, teoreetilised põhimõtted läbi töötamata. Selle asemel liigitatakse bürokraadi pühendumusega kindlatesse lahtritesse piirjuhte, mida kindlalt reeglistada ehk ei olegi võimalik. Küsitakse ainult kuidas?, mitte milleks?

Ülima rangusega (ja seejuures siiski segaselt) normitakse kokku- ja lahkukirjutamist, suure ja väikese algustähe kasutamist, kirjavahemärke. Lausa viktoriinlikud keerdortogrammid määravad üheselt ära, et õige on kirjutada sidekriipsuga tipp-topp, toks-toks, kõrra-kõrra, tipa-tapa, kribu-krabu ning ühte sõnasse sigrimigri, tiriliri, tutulutu, tingeltangel, pingpong.. Väga tähtis on, et sõna-sõnalt ja järk-järgult kirjutatakse sidekriipsuga, sõnasõnaline ja järkjärguline ilma. Lahendamata on veel probleem, kuidas kirjutada sõnasõnaliselt ja järkjärguliselt. Üheselt määratakse ära, et tuleb kirjutada virr ja varr, aga virvarr, sikk ja sakk, aga siksak, et asi on popp, aga väga pahad on popkunst ja popmuusika, et trumm teeb tamm ja tamm, aga trummi nimi on tamtamm. Neid ortograafianõudeid reeglistatakse formaalselt. Aga sama memoreerimatud on sisulise põhjendusega indoeuroopa ja obiugri (kokku) ning soome-ugri (sidekriipsuga).

Tuleb möönda, et kõige selle reeglistamine ei ole võimatu, ent milleks küll? Tegemist on keeles nii perifeerse alaga, et need juhudki tulevad ette harva, tihti veel emotsionaalselt värvilises kontekstis, kus range õigekirjareegel ainult segab, rääkimata sellest, et harva esinevate juhtude keerukad reeglid ei saa meeles püsida. Kas üldse väärib sellist vaeva nipet-näpet ülirange normimine, õpetamine, õpetamise metoodika ja harjutuste väljatöötamine? Kas on nende ortogrammide ühesusel mingit funktsiooni? Ja kõiki juhte ette näha on ikka võimatu, see on keele põhimõte, et ta võimaldab ka ettenägematut.

Kokku- ja lahkukirjutamise võitlustandrid illustreerivad *ad hoc* reeglite äärmist meelevaldsust ja põhimõtete vahetamist — igal järgmisel üksikjuhul on oma sõltumatu põhjendus. Selles džunglis peab tarvitamissagedus õigustama onupoja ja vennatütre kokkukirjutamist ning venna laste lahkukirjutamist (ÕS lk 887), teadeteagentuur ja teadetebüroo tuleb kokku kirjutada kindlakskujunenud sõnaühenditena, teadete tahvel aga lahku. Mõnikord tuleb kokku- ja lahkukirjutamisel juhinduda mõttest (laulu- ja tantsuansambel esitab nii laule kui ka tantse), mõnikord ei tohi seda täpselt sama tüüpi juhtudel teha (katku- ja koolerabatsillid on ometi kaht liiki batsillid). On võimatu põhjendada, miks silmipimestav valgus ei kuulu ühte tüüpi vaevu kuuldava heliga (esimesest otsitakse

nähtavasti ülekantud tähendust), või miks üle jõu käiv töö ei vasta kokkukirjutamist lubavale küsimusele missugune töö?, samal ajal kui küürutõmbunud kass või käimapandud mootor vastavad küsimusele missugune? (üle jõu käiv töö on ühes tüübis metsas e. kus? kasvava puuga ja riiulile e. kuhu? asetatud kaubaga). Isegi kindlakskujunenud sõnaühendi erinevus kõveraks painutatud ridvast ei ole nii silmselge, et seda saaks reeglistada. Kes peale reegli autorite oskaks seletada, miks rahasse ümber arvestatuna on «viga», «õige» aga on rahasse ümberarvestatuna (ÕS lk. 895), või miks oleks vigane lahkukirjutamine Tüdruk oli valget verd (peab kirjutama kokku valgetverd) ja alles kaheksateistkümne aastane (kokku) või Noorte töökaaslaste südamest tulevad (kokku) sõnad (ÕS lk. 893—896). Siin võib rääkida üksnes kokku- ja lahkukirjutamise tendentsidest, aga tendentse ei saa esitada rangete reeglitena.

Missuguse määrani võib kasvada eesti õigekeelsuse armastus sigrimigri vastu, seda iseloomustavad järgmised «õigekirjareeglid»: kokku kirjutatakse sedamoodi ja lahku seda laadi, kokku teistmoodi ja omamoodi ning lahku uut moodi. Kõik peavad uskuma, et teistmoodi ja sedamoodi sulavad kokku üheks liitmäärsõnaks, teist laadi ja seda laadi aga ei sula kokku liitsõnaks, et Ehitati uutmoodi maja ja Maja ehitati uut moodi ei vaja erinevat ortograafiat. Normi jõud peab meid panema uskuma, et juukseidpidi, ühesõnaga ja vahetpidamata väljendavad ühtset määrsõnalist sisu rohkem kui muu hulgas, et selgelt eri tüüpidesse kuuluvad ets kae ja ennäe, niipea ja kas või (Kas või malk maast, aga niipea see ei muutu!).

Liitsõnalisuse tunnused piirjuhtudel on ähmased. Tegelikus keeles on näiteks selge vahe nõrgarõhulise tahes vahel (mistahes küsimus, kuitahes raske) ja rõhulise tahes vahel (Tulgu, kes tahes). Õigekiri ei võimalda seda erinevust kajastada, nõudes tahes lahkukirjutamist igas kontekstis; juhtum kuulub mõlemale poole piiri, aga õigekeelsuslik mõtlemine keelab kahepaiksed nähtused.

Õigekiri ei võimalda ka edasi anda olulist mõtteerinevust lausetes Tahan siit ka uusi muljeid saada ning Tahan siit kaa uusi muljeid saada — teise võimaluse on eesti ortograafid kirjutatud keelest lihtsalt pagendanud. Või küsime, missugust funktsiooni peale mõtte ähmastamise, lauserütmi hakkimise ja kõneldud keele moonutatud edasiandmise kannab koma lauses Oh sa, mu kullake (või koguni Oh, sa, mu kullake!)?

Missuguse suurejoonelise reeglite, allreeglite ja alajaotuste hierarhiani võib välja jõuda jutumärkide ning suure ja väikese algustähe kasutamise eeskirjade kombineerimisel, seda tasub ÕS-ist vaadata näiteks autasu- ja üritusenimede õigekirja reeglitest (lk. 887). Siinkirjutaja ei tea ühtki teist keelt, millele autasunimetused oleksid nii tähtsad. Inimene ise aga on pisendunud nii tühiseks, et isikutel ja olenditel (nagu Juhan, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Muri, Krants, Vanapagan) on õigus suure algustähega nimele alles kohtade, ehitiste, asutuste, ettevõtete, organisatsioonide, kollektiivide, riikide, osariikide järel. Küllap nii on teaduslik, nagu teaduslikult (näiteks liikluseeskirjadega) annab põhjendada ka Pariisi ja Lihula alevi ühtmoodi nimetamist asulateks või Prantsusmaa nimetamist territooriumi haldusjaotuseks. Siiski on vastumeelne, kui inimkeeles inimese (või inimmutrikese?) vaatenurk asendatakse puhtloogiliste konstruktsioonidega.

Tihtipeale on reegliuuendused otseses vastuolus traditsiooni ja uususega («Eesti nõukogude entsüklopeedia» ja «Emakeele Seltsi aastaraamatu» asemel olid juurdunud suurtähelised nimetused; Kesk väljak ja Mere puiestee on tegelikkuses põhjendatult liitsõnad). Ent sellest pole midagi, õigekirjabürokraat näeb kõigi

juhtude jaoks ette paragrahvid ning kuitahes soliidne traditsioon peab painduma üksikasjadeni läbimõeldud liigituse alla. Nagu bürokraatias üldse, nii ka eesti õigekirjas ei muutu midagi vabamaks (selles mõttes on meeldivaks üllatuseks uute lisandireeglite parem kooskõla loomuliku keelega, nii et nüüd võib ütelda ka «Vanemuise» teater ja «Vana Tallinna» liköör endiste ametlike teater «Vanemuine» ja liköör «Vana Tallinn» kõrval).

Reeglistajate maitse, juhuslikud assotsiatsioonid ja lahterdamatu lahterdamise püüe määravad suure ja väikese algustähe ortograafias «õigeteks» näiteks Igavese Linna ning püramiidide maa ja tõusva päikese maa, panevad ühte patta Versailles' rahu ja Inglise miili ning lahutavad viimase inglise valsist, juurutavad üldkeelde kroonukeele skolastikat Prantsuse maalikunstniku ja prantsuse maalikunstniku eristamiseks, valivad Saja Hobuse puu puhul kõige keerukama õigekirjavariandi. Ja seda kõike veel põhjendatakse, põhjendatakse teaduslikult. See ongi teaduslik töö keelekorralduses, mille saavutused muutuvad rahvale kohe kohustuslikuks. Siin ei ole mõistlikust puhumisest enam juttugi, pill on lõhki aetud ning selle tulemusena hakkab keeleteadlik ja mõtlemisvõimeline ÕS-i kasutaja sõnaraamatus kahtlema ka seal, kus see vääriks usaldust.

Sellest kribust ja krabust ei maksaks nii palju käesoleva teema kontekstis kirjutada, kui see nii drastilisel kujul ei näitaks, millega meie õigekeelsus südilt tegeleb, millele aega, energiat ja tööjõudu kulutab, mida peab tähtsaks ja rangelt nõutavaks. Ja tõepoolest, nendele kribu-krabu teemadele on pühendatud hulk artikleid, ettekandeid, kursuse- ja diplomitöid, see on keelekorralduse tõotatud maa.

Kellelgi ei saaks midagi selle vastu olla, kui mõistlik kord valitseks ka keelele ja keelekorralduselegi sisuliselt perifeersetes piirkondades. Aga meil on selle taotlemisel kadunud süsteemi keskse ja perifeerse osa eristamise võime. Keelekorralduse, õpetamise metoodika ning ka eksamite ja olümpiaadide tähelepanu on ääremaadel. Kõik see kajastub masendaval kujul eesti emakeeleõpikutes ning õpilaste arusaamades keelest ja keele probleemidest. Õigekeelsus on õige ja vigase skaala pea peale pööranud. Viga on viga põhimõttel on näiteks õpilane, kes kirjutab Ahju kütsime kasiga ja lepiga, teinud ainult veidi nalja, aga see, kes kirjutab virrvarr või kursseerib ja pulsseerib (viies sõnad ühte tüüpi normikohaste vormidega forsseerib ja balansseerib, kuigi «õige» on hoopis kurseerib ja pulseerib), on teinud kolm jämedat õigekirjaviga.

Esmakordselt eesti keelekorralduse ajaloos on viimased õigekeelsussõnaraamatud otseselt õigekeelsusele spetsialiseerunud inimeste töö vili. Ent kvalitatiivset nihet tõelise õigekeelsusproblemaatika mõistmisel pole toimunud. Viga ei saa olla üksnes nende inimeste tõepoolest väga suures töökoormuses — küllalt suure osa sellest töökoormusest annab just pisi- ja pseudoprobleemide nikerdamine. Ei ole kuuldud, et eesti keelekorraldust erutaksid keele flektiivsuse astme hindamise küsimused, flektiivsuse avaldumise vormid ja astmelisus, või alternatiivsete grammatikate küsimused, või paronüümia psühholoogiliste raskuste seletamine, või kõnekeele uurimine ja grammatika tüübinihked kõnekeeles. Ometi pakub tänapäeva teoreetiline keeleteadus meetodeid näiteks keele flektiivsuse astme arvutamiseks ja võrdlemiseks (miks mitte näiteks eraldi uue ja vana ÕS-i vormistikes), uuemad neurolingvistika hüpoteesid keele ehituse kohta inimese ajus seletavad paronüümia psühholoogilist perspektiivitust, psühholingvistika pakuks meetodeid paronüümide eristatavuse ja memoreeritavuse uurimiseks, kõnekeele uurimine ütleks midagi keele muutumise suuna kohta, jne. Kogu maailmas on keelekorraldus võtnud demokraatlikuma hoiaku ja muutunud salli-

vamaks kõnekeele vastu. Näiteks traditsiooniliselt konservatiivse Dudeni peatoimetaja P. Grebe möönab, et preskriptiivne grammatika võib sallida mitme tüübi kokkulangemist, eriti kui see ei komplitseeri grammatikat ning seda toetab uusus. Meil on suureks edusammuks üksikute kõnekeele sõnade äratrükkimine ÕS-is (kui ettevaatlikult, seda näitab ehk isegi viieteistaastase märkimine kõnekeelseks). Aga trükitud tekstist on meil kõnekeel nii põhjalikult välja korrigeeritud, et praeguse kirjanduse põhjal ei saa teha mingeid järeldusi tänapäeva kõnekeele kohta. Murdekeele piiratud ulatuses äratrükkimise võimalikkust juba mööndakse, kõnekeele olemasolu ei tunnista naljalt ükski toimetaja, kõnelgu ta ise kui tahes kõnekeelevigast kirjakeelt.

Kodukootud teoretiseerimine on eesti keelekorralduses visa traditsiooniga ja väga võitlev. Meenutame siin ainult nn. käändumatu omadussõna sõdu, võõrnimetuletiste kirjaviisi «süsteemipärastamist», võõrsõnade ortoeepia normimist ning võõrsõnade ortograafia reeglistamist kõige ebapüsivamate tunnuste põhjal (kabinet ja vagonett, laatsaret ja hotentott, sigaret ja etikett jne.), süntaksis ainult Aristotelese süsteemi skolastilist edasiarendamist.

Harva taganeb normimine oma seisukohtadest, isegi kui normimispõhimõtte vildakus on tõestatud ja seda mööndakse. Normimispõhimõtete ja meetodite kaasajastamine põrkab meil ületamatult nn. seisukohtade üldtunnustatuse vastu. Kõik, mida käesolevas artiklis püüti kummutada kui võimatut või põhjendamatut, kuulub üldtunnustatud tõdede valda.

Kes seda üldtunnustatust siis jagab? Mitmesugused komisjonid, nagu vabariiklik õigekeelsuskomisjon, Haridusministeeriumi ainekomisjon ja emakeele õppekirjanduse komisjon, aeg-ajalt Emakeele Seltsi keelekomisjon, terminoloogiakomisjonid. Kui mõni keele normimisel näiliselt vastutusrikkal kohal olev teadur mõistakski uuendusvajadust, ära teha saaks ta väga vähe. Sest otsustavad komisjonid, kus keeleteooriat süvemalt tundvate inimeste osakaal on mõnigi kord tühine. Õigekeelsusprobleemi lahendamine või grammatika käsitamine ei sõltu argumentatsiooni veenvusest, ümber- või tagasilükkamatusest, vaid hääletusmehhanismi koostööst, mida peale vähese huvi keeleteooria vastu mõjustab riski ja vastutuse kartus, vanad harjumused ja isiklikud vahekorrad. Üksikisikutest saavad emakeelt kõige rohkem edasi või tagasi aidata massiteabevahendite keele kujundajad. Seetõttu ei ole imestada, et kogu eesti keelekorralduse ajaloo vältel on teoreetilisemate huvidega keeleteadlased sellest praktilise lingvistika alast eemale hoidunud, eemale tõmbunud või eemale tõrjutud. Kui hääletavates komisjonides seisukoha teoreetiline põhjendatus võrdsustatakse argumenteerimata poolt/vastu-häälega, siis ongi nii kõige targem.

Kõik selles artiklis käsitletud probleemid on puhtpraktiliste järeldustega, nad puudutavad otseselt igat eesti keele kasutajat. Grammatika teoreetiliste küsimuste mõistmine, grammatilise analüüsi kontseptsioonid pole keele igapäevasel kasutamisel nii olulised, küll aga keele süvemal mõistmisel, õpetamisel ja õppimisel. Selles vallas on olukord pigem veel süngem. Siin jagavad üldtunnustatust eesti keele õpikud, alates VI klassi õpikust. Loomulikult saavad õpikud kasutada üksnes üldtunnustatud seisukohti ning üldtunnustatust vahendavad siin autorid, kellest harvad on mõningal määral tuntud eesti keele uurijatena. Mõnikord ei küüni õpiku autor koos toimetajaga isegi uuritu õige mõistmiseni. On justkui kujunenud seisukoht, et keeleõpiku autoriks sobib iga filoloogilise haridusega inimene, teaduslik korrektsus aga pole keeleõpiku puhul kuigi tähtis. Teised kultuurrahvad arvavad vastupidi ja vähemalt on neil ette näidata tõsiselt võetavad keeleõpikud.

MATI HINT

Oleks ülekohtune arvata, et selline olukord on kuidagi teadlikult kujundatud. Kindlasti vastupidi, kavatsused on olnud kõige paremad. Õpikute käsikirju arutab ja retsenseerib Haridusministeeriumi vastav komisjon, toimetab kogenud toimetaja. Ja ometi võib pea igas praegu käibel olevas emakeeleõpikus osatada skandaalseid vigu, mis on vead mistahes seisukohalt, ka üldtunnustatud kivististe seisukohalt, rääkimata sellest, et põhimõtteliste uuenduste sisseviimine õpikusse on niisama hästi kui võimatu. Sest iga uuendus on seotud konkreetse uurija nimega, seega üksikisikuga, seda ei pea käsitama üldtunnustatud seisukohana, millele õpikud toetuvad. Üldtunnustamata teaduslikult põhjendatud seisukohad on laiali raskelt loetavas teaduslikus kirjanduses, mille tundmist õpikute autorid ei pea endale kohustuslikuks. Üldtunnustatud seisukohad on anonüümsed, need korduvad õpikust õpikusse, see nad üldtunnustatuks teebki. Nende edasiandmisel riski pole, isegi kui nende ebaadekvaatsus on tõestatud. Nii kestab see kümneid aastaid ja põhimõttelist muutust ette näha pole, sest keegi ei saa ometi kahelda ametlike õigustega instantside kompetentsuses.

Põhimõttelisi uuendusi saaks tuua ainult kõrgema tasandi grammatika. Mitmel põhjusel (eelkõige teoreetilise uurimistöö alahindamise tõttu) pole asja saanud eesti keele teaduslikust grammatikast (ja ei saa nähtavasti ka ettenähtavas tulevikus). Kõik teaduslikkusele pretendeerivad grammatikakatsed (Tartu Ülikooli rotaprintgrammatika katkendid ning Keele ja Kirjanduse Instituudi lihtlausesüntaks) on kõige vanameelsema üldtunnustatuse põhjalikumad ja korrektsemad avaldised. Uuendusmõte on ka nendest juba eos pagendatud. Iseseisvat mõtlemist välditakse ja tõrjutakse. Ja igasuguse uuenduse blokeerimiseks piisab, kui keegi osutab mõne grammatikaalase kavatsuse üldtunnustamatusele.

Nii see jääbki, kuni ei mõisteta, et tõeline grammatika ei saa vältida seoseid üldkeeleteadusse ning et tõeline keelekorraldus ei ole ainult *Sprachpflege* ja *культура речи* kitsas puhtpraktitsistlik kapsel. Mingi iseseisev, teoreetilisest keeleteadusest sõltumatu keelekorraldusteooria ei ole võimalik, ta ei ole eluvõimeline, sest ta ei näe keelekorralduse probleeme õiges perspektiivis ja õiges mastaabis. Ainult seos päriskeeleteadusega loob kindla pinna ka kõige konkreetsemale keelekorraldusele ja õigekeelsusele nagu ka grammatika mõistmisele.

MATI HINT

Uno Mereste

KILDE

Kultuuriloosse süvenemine paneb idanema mõtte, et inimene on talunud õnne alati palju vähem kui õnnetust.

*

Juba Saalomonist saadik on nõuandjate tarkus olnud kõige sügavam seal, kus see on osutunud järgimatuks.

*

Vaikimine on see valetamismoodus, mida erilise kirega harrastavad kõige ausamad inimesed.

*

Konservatiivi ei suuda keegi takistada nägemast arengut selles seisvatki, et aina rohkem on, mida muutumatult alal hoida: kõigepealt algideed, siis nende alalhoidmise ideed, alalhoidmisideede arendamisideed jne.

*

Esialgu kõneldi üksteisega. Kui kõik vaikisid, hakkas üks kõnet pidama.

*

Suur osa sellest, mida tehakse vastutahtmist, tehakse seepärast, et seda tahetakse vastutahtmist teha.

*

Mõtteahelategi lülid roostetavad. Seda nimetatakse kinnistõdede aegumiseks.

*

Andekad arvavad, et neil oleks õnnestunud rohkem korda saata koos andekamatega; andetud, et nad just vähemandekate keskkonnas oleksid võinud rohkem saavutada.

*

Lahenduse otsimine ei ole tõe otsimine. Pahatihti viib tõele jõudmine täiesti lahendamatutesse olukordadesse.

*

Mis näib liialdusena, ei tarvitse seda veel olla: liialdusekspidamisega on kaldutud alati liialdama.

*

Suurem asjatundja võib oma saamatust alati vabandada millegi niisugusega, millele väiksem asjatundja kunagi ei tuleks.

*

Kontrollimine on neid kõrvaltegevusi, mille kõrval igasugune põhitegevus tundub naeruväärselt kõrvalisena.

*

Kultuuri loojatel on olnud seda, mida nimetatakse hariduseks, enamasti ikka vähem kui kultuuri uurijail. Kas sellist laadi harimatust on mõtet kahetseda?

*

Ülimalt mehelik on elada maha kümneid aastaid, igaüks nagu komöödiavaatus, ja pidada ennast kogu aeg osaliseks tragöödias.

*

Võimalikkus on tegelikkuse arvestamisväärsemaid elemente.

*

Mida rohkem on inimestes inimlikku, seda sarnasemad on nende talitlused ja seda erinevamad nende mõtted.

KRIITIKA

ANTS LAIKMAA ELU LUGU

Endel Nirk: «Kaanekukk». «Kunst», Tallinn, 1977. 320 lk.

Ükskord oli üks mees. Ta sündis, kosis ja suri. Rohkem ma temast ei tea. Aga see oli üks mees. — Mida enamat võiks sellele üllatavale äratundmisele inimelu ainukordsusest ja üldisusest lisada kirjandus, kui ehk püüda heita kestvamate eluväärtuste helki sündmuste välisele korduvusele, nii et eristuks valgus ja vari, saaks nähtavaks elu murdehetkede tegelik sügavus ning tipputõusude tõeline kõrgus. Romanist või dramaturg on siin biograafi ees eelisolukorras: neil on suhteliselt vaba voli inimsaatusi oma väärtusmudelile vastavaks kujundada, saatuse salavedrusid lugejale nähtavaks teha. Biograaf on seotud ühe tõeliselt elatud elu vastuoluliste ja juhuslike sündmustega, mille kulg on lõplik ja ei kuulu ümbervormimisele. Ja nii on biograafil kaks erinevat teed selle elu esitamiseks «loona»: vaadata seda väljastpoolt, kui tegude ja sündmuste järgnevust, mida mõtestab ja väärtustab nende tegude tulemus teiste inimeste, ajaloo jaoks; või läheneda sellele elule seestpoolt, püüda avastada, milline saatus on teostunud selles sünnis, elus ja surmas, milles seisneb selle loo süžee, millisel hetkel sõlmituvad selle konfliktid, kus ja kuidas hakkab aimuma lõpplahendus. Teine tee nõuab autorilt enam seesmist vabadust, romanistile omast intuitsiooni ja sissetundmisvõimet ning on kahtlemata tänamatum kui esimene, sest on oma välisele dokumentaalsusele vaatamata allutatud ka kunstitõe seadustele ning seega avatud rünnakutele faktitõe kummardajate leerist. Eriti kui lugu jutustatakse mõnest mehest, kelle paraadportree kooliraamatuist tuttav. Nagu seda on Ants Laikmaa — «kunsti kuldvillaku kojutooja»—, nii pidulikult tituleeriti teda juba eluajal. Näha lähivaates niisuguste meeste eluvõitlust, tajuda nende eneseteostuse mõõtu ja hinda konkreetsete valikutena, reaalsete suhetena kord elanud inimeste, mitte ainult abstraktsete aadete vahel — eks tähenda see lugejale võimalust mõista, kuidas isikute loost igal hetkel sünnib ajalugu. Tundub, et meie kultuurilise eneseteadvuse praegust arengutendentsi iseloomustab üldisemaltki taotlus ajaloo subjektiivseks läbielamiseks — vabanemaks klantspiltlikest õpikukujutlusist. See ühendab «Kaanekukke» Jaan Krossi empaatiliste visioonidega, Lennart Mere müüdiennistusega, Mark Soosaare Viiralti-meditatsiooniga ja koguni Aigar Vahemetsa katsega panna televaatajaid osalema kuuskümmend aastat tagasi tehtud ajaloolistes valikutes.

Rikkalik elulooline materjal: kirjad, memuaarid, anekdoodid, uurimused ja kunstniku looming ise on dokumentaalseks toormaterjaliks, millest Endel Nirk on vorminud portree inimlikus üksilduses ning lakkamatus eneseületuspüüus oma eluvõitlused lõpuni võidelnud Hans Laipmanist *alias* Ants Laikmaast, rahvuslikust kultuurikangelasest, «eesti kunsti argonaudist». Ehkki autori teadlasehoiak

ja uurimuslik kogemus on algmaterjali kogumisel ning läbisõelumisel rakendamist leidnud, on raamatus sisalduv olulisim «sõnum» seotud Laikmaa isikusse sisseelamise kaudu avanenud vaatega kunstniku isiksusliku, loomingulise ja sotsiaalse eneseteostuse püüetele ja piiridele. Kusjuures just viimased, eelkõige isiksuse sisekonstruktsioonis peituvad tõkked, näivad autorit eriti huvitavat. Selle vaatenurga alt on nähtud Laikmaa pildidki — kui jäljed, fikseeringud siseotsingutest, temperamendi ja elutunde avaldused, isiksuslike suundumuste vahetud väljendused.

Ilmne rõhuasetus kunstniku eludraama avamisele lubab «Kaanekukke» hinnates pidada esmatähtsaiks kirjanduslikke, mitte kunstiloolisi kriteeriume. Kui otsidagi autori esseistlikele mõlgutustele teaduslikku tagamaad, jõuame hoopis kultuurifilosoofia ja sotsiaalpsühholoogia ainevalda. Sotsiaalpsühholoogiline inimesekäsitus, milles kesksel kohal on isiksuse ja tema rollide vahekord, on andnud võimaluse Laikmaa elukäigu ja loominguloo küllaltki tuntud seikade seesmiseks ümbermõtestamiseks. Iseenesest üsna lihtne teoreetiline mudel, mis inimese «Mina»-kujutlused ja käitumise seostab sotsiaalsetes suhetes olulisteks kujunenud rollidega, osutub üllatavalt produktiivseks, kui E. Nirk seda rakendab oma kangelase ekstsentrilise elukäigu sisemehhanismide läbivalgustamiseks. Et kaasaegsetest sotsiaalteadustest viljastatud mõtteviis on nii eesti lugejale kui autorilegi veel üsna uudislik, on vist paratamatu, et kõrvu esseistliku mõtteharde ilusate arendustega leiame raamatu lehekülgedelt arutlusi, mis pisut liiga kramplikult on kinni erialases esitusviisis: «identifitseerumine rolliga», «rolli struktuuri komplitseerumine», «vastuolu tüpoloogiliste isiksuseomaduste ja kujunenud karakteriomaduste vahel» mõjuvad oma terminoloogilises alastuses pealetükkivalt. Kuid oleks kahju, kui stiili kohatine stsientistlik sirgjoonelisus peletaks lugejat niivõrd, et ta ei maldaks tungida autori arutluste sisusse. Sest vähemasti eesti kirjanduse piires on «Kaanekukk» esmaavastuslik katse teadlikult kasutada isiku arenguloo kujutamiseks ühtaegu teoreetilise analüüsi ja kunstilise sünteesi võimalusi (veel kord kipub meelde paralleel «Hõbevalgega»!) — joon, mis on oluline sotsioloogilise ja psühholoogilise *non-fiction*'i rahvusvahelise võidukäigu mõistmiseks.

Autori taotlused muudab veelgi raskemini teostatavaks, ent seda huvitavamaks püüd haarata ühtaegu oma kangelase elu nii sotsiaalset kui eksistentsiaalset tähendust. Raamatu kultuurifilosoofiline pealisülesanne näib tulenevat sellest, et teravalt tajutakse osa, mida täidab kultuuri arengus ja püsimises loov isiksus, kes oma seesmist vastuolulisust ja ebatäiuslikkust ületades suudab koondada ja võimendada vaimuelu arenguhoogu, ühendada oma teojulguse ja usuga loiumaid, endassetõmbunumaid, liidrit vajavaid kaasaegseid. Laikmaa on üks neid, kes tõestavad, kui sügav ja pikaajaline on ka üheainsa aktiivse ja sirgeseljalise isiksuse mõju, kui suur on vajadus sellise integreeriva inimtüübi järele, et saaks kujuneda elav ja uuenemisvõimeline vaimsus. Jälgides noore Laikmaa arengut üldisema rahvusliku ja kultuurilise eneseteadvuse küpsemise taustal, kaasa elades kunstniku sotsiaalse rolli tunnetuse paatosele, põimib Nirk teose mõttekangasse ärkamisaegse tõsimeele puhtaid põhivärve. Autori hoiakut kaugeltki ammendamata loovad need kontrastse tagapõhja tema isiksusekäsituse hoopis pessimistlikumale mitmekihtsusele, mis avaneb lugeja ees sedamööda, kuidas samm-sammult,

peatükk-peatükilt läheneb ja muutub selgemini nähtavaks tema kangelase elu lõppvaatus. Seda etteaimavalt esitavast proloogist langeb õhtuvalguse kuma esimeste peatükkide talupoisist kunstiõppuri trotslikule elujulgusele, see mahendab tegutsemisjanuse maestro tähetunni sära ning heidab tumenevaid varje tema renessansliku isiksuse kõige esileküündivamatele tahkudele. Raamatu algust ja lõppu ühteringiva kompositsiooni algkujundiks on t e e — inimelu igipõline võrdkuju, üksildane rännak kangastuvate kõrguste poole, tee, mille tegelik lõppsiht selgub alles tagasi vaadates. Laikmaa elu ühiskondliku pooluse, tema kunstniku- ja pedagoogirollide, tema avaliku elu sekelduste ja olmerabeluste kujutamisse tungib järjest selgemini saatusemotiiv. Esialgu juhuslikena näivais sammudes, oludest pealesunnitud valikuis, välistest mõjudest tõukunud käitumises muutub nähtavaks selle vitaalse, takistusi trotsiva, «stabiilselt kõrge enesehinnanguga» isiksusetüübi vastuoluline olemus: välise aktiivsuse ja tõusuhoo hinnaks osutub emotsionaalne poolikus, suundumus ühiskondlikele aadetele, kultuurimissioonile ei ole küllaldaselt tasakaalustatud isiksusesiseste eetiliste pidemetega. Tähelepanuväärse psühholoogilise läbinägelikkusega tõlgendab E. Nirk vananeva kunstniku intiimse elupoole nurikülgede juuri ning märkab Taebla «kunstnikukodu» seost talupoeglike eluväärtuste sügava mõjuga. Ning esialgsest harmoonilisest isiksuse ja kunstnikurolli ühtesulamisestki kujuneb hoopis keerukam suhe — krampumine kord omaksvõetud rollidesse saab maskiks, mis mitte ainult teiste, vaid ka iseenese eest varjab kriisini jõudnud «Mina» tõelist ilmet. Kangelase seesmist arengut rõhutab Nirk Laikmaa autoportree muutumist esile tuues, nii et neist saab üks raamatu olulisemaid, lausa dooriangreilikult mõjuvaid sümboleid.

Nii nagu ta kangelane pole oma tugevusele ja särale vaatamata sile ja täiuslik, pole seda teoski. Siin on realiseerimata kõrvalliine, mis võinuksid anda peategelasele romaanipärasemat avanemisruumi. Eriti algupooles torkab silma kujutamislaadi eklektilisus — segu traditsiooniliste biograafiate naiivsest narratiivist, teaduslikest kuivavõitu tõestustest, jaankrossilikest passaažidest. Näib, nagu oleks sisulise taotluse surve esialgu ainuvaldav olnud, alles pikkamööda on tulnud suurem vormivabadus, omaenese vaatepunkti loomulik järgimine. «Kaanekuke» kirjanduslik tähendus ja psühholoogiline mõju tulenevadki eelkõige autoriga kaasamõtlemise pingest, mis raputab lugeja lahti rahustavatest stereotüüpkujutlustest mitte üksnes Ants Laikmaa elu ja isiku kohta (võib kahelda, kas suurel osal lugejaist sellest üldse mingit reaalset kujutlust oli). Sellel raamatul on võime sisendada ärevat, objektiveeritud suhet elu harjunud argipäevasesse kulgemisse, heita sellele hetkeks kestvamate eluväärtuste helki. — *Tema kandam on pärale viidud, kivirahnuga on mäerinnakule jõutud. Veereb see sealt jälle alla? Mis teame meie, võiks ta öelda. Tema on oma osa teinud, tehku järgnejad sedasama.*

Marju Lauristin

MIDA TE LOETE, PRINTS?

Ave Alavainu: «Mul on vaid sõnad». «Eesti Raamat», Tallinn, 1977. 72 lk.

Selle raamatu kaante vahelt leiame teiste hulgas järgmised värsid (minu sõrendustega — *E. S.*): *Mitte midagi ei näi / kirjapandult nii kaunina / või ei kõla / väljaöelduna nii hästi / kui oli siis.* Teisal väidetakse: *minu osaks on ju ainult keel* ning: *Kõik mis olen, saab täiskuuks, / lumeks ja lauluks — / ja sellest on ometi küll.* Ning veel tunnistatakse: *võiksin sõna ütlemata jätta, / aga siis ei saaks teid ära petta.* Need on olulisemad autoripoolsed kommentaarid — ositi tõsisemalt võetavad, ositi uitmõtted — luulekogu pealkirja juurde, mille omapärast tõlgendust ilmutab kaanekujundus (Ü. Meister): valgele paberile on nagu kirjutusmasinal löödud (formaalsevõitu väljanägemisega), suure ja mitmevärvilise lõpuga tekst, mis ühe tuntud kirjandusliku fraasiga assotsieerub: *«Mul on vaid sõnad sõnad sõnad.»*

Sellist pealkirja kannab Ave Alavainu teine kogu, mida ühe aasta loomingut sisaldanud «Väga väikesest värsiraamatust» lahutab neli aastat — küllalt suur ajavahemik eeldamaks luuletaja märgatavat arengut. Lootust selleks mingil määral oli: esikkogu paremaist luuletusist («Võim ja vihkamine», «Rõõmulaulud», «Unenäod») jäi meelde omalaadne luuletajatemperament, dramaatiline, huvitavate assotsiatsioonidega. Ehkki paras jagu vastuoluline, sageli valimatu ja ebatäpne oma väljenduses, jättis see kohati märksa tugevama mulje kui käesolevas kogus avalduv lüüriline isik.

Nagu näitavad üksikud lisatud daatumid, pärineb «Mul on vaid sõnade» luule peaaegu tosinast aastast, seega ositi ka esikkogu-eelsest ajast. Sellest tulenenud raskustele vaatamata ei saa luuleraamatu kompositsioonile iseenesest midagi ette heita: koostamine näib olevat olnud püüdlik, kaalutud. Neli suuremat tsüklit, millesse luuletused jaotatud, ei kanna pealkirju, nagu ka enamik üksikluuletusi, rõhutades nõnda kogu kui tervikut. Luuletused seostuvad omavahel sageli mitte ainult sarnase mõtte või meeleolu läbi, vaid lausa konkreetsete ühismotiividega. Nii näiteks rakendatakse kogu esimeses neljas luuletuses üsna silmatorkava aktsendiga *süda*-metonüümiat: *Kuidas küll / kalgineb süda / kividel käies; Suurt saladust varjab su süda; silma kaudu südant ei saa petta; Alla kuu! Joostes süda / mu hullunult taob.* Leidlikult on üksimotiiviga omavahel seotud **Sa üksi ei ole...* ja *Lapsel polnud lallitajaid;* mitmetähendusliku *ära*'ga *Ära, tulin ära / teie linnadest* ning *Ära vii mind siit ära.* Ent sellise motiivilise kompositsiooni väärtust ja ühtlasi ka hinnangut autori teadlikule komponeerimistööle alandab suurel määral sõnavara tavapärasus ja väheütlevus. Üle terve kogu tuleb ette hingi, südameid, silmi, käsi, tuuli, lilli, liblikaid, elusid, teid, aegu, maailmu, armastusi — ja ega kaalukamaid motiive suurt olegi.

Loetelu osutab juba omajagu sellele, et A. Alavainu viljeleb peamiselt — kahjuks küll rohkem käibetähenduses — romantilist luulet, mis maailmavaatelises plaanis väljendub hästituntud lõhestumisena, püüdena vabaneda jäigalt suletud ringist. A. Alavainul (nagu arvukatel teistelgi meie luuletajatel) on tolleks rängaks ringiks linn ning argielu rütmikas rutiin, vastandiks aga loodus, maa: *Asfaldil astudes / nuga me peidame käises, / metsateed kõndides / kakrakimp valgustab teed.* Ilmselt on nn. psüühiline linnakompleks reaalne

ja valus probleem, ent kui näiteks P. Hint ja L. Tungal elamustasid siiski ka nähtuse süvakihte, siis A. Alavainu värsid laadis *Tean ainult linna. / Külma. Ja kivist* või *Linn minu möirates müüresse suleb* tunduvad nagu mingi poeedile kohustusliku suhte esitamisena või lihtsalt suusoojaks pillatuina.

Arvestades luulekogu üldist taset, ei ole Alavainu sotsiaalsete romantiseeringute kallal siiski põhjust ülemäära norida: on mõned veenvamadki luuletused, eeskätt *Ära, tulin ära,* aga ka *Kuidas küll* ning *Võibolla varsti lakkame olemast.* Igavam on intiimluule, mille puhul poetess harrastab igihaljast öö-, kuu-, metsa-, suve- jmt. koloriidilist tunderomantikat. Ühtlasi puudub A. Alavainul kujundiline kontsentratsioon ning nõnda ei jõua lugejani ka vähegi veenev elamus; selle — kui ta luuletuse impulsina eksisteeriski — lahjendavad üliharilikud, värvitud ja üha korduvad sõnad. Lahjendamise saadusel on paras jagu sentimentaalset maiku, näit.:

> Tea: raskem on elavat matta,
> keda eile su paitasid käed.
> Oma südant võid kõigega katta,
> kuid valu, valu see jääb...

Lausa anakronismidena mõjuvad mõned pateetilised deklaratsioonid ja retoorilised hüüatused, nagu: *Suurt õnne suudab kanda ainult see,/ kel õnnetustes taltunud on meel...* jne. või *Oi, inimlaps, hing ihu ligi, — / on sinuski kõik kaksipidi.* Loomulikumad on ehk vastupandamatuist emotsioonidest ajendatud avaldused: *On hea, on hea, nii imeliselt hea. / Miks hõiskab hing — ma isegi ei tea...* jne. või *Nii armastada nagu mina sind / sa võisid armastada ainult mind,* kuid selline laad kuulub pigem kooliluule nähtuste hulka. Küsimus pole ainult üksikutes küündimatutes luuletustes, mis oleksid vabalt võinud kogust välja jääda. Kahju on, et tundelise lahjenduse ning sentimentaalse ülikülluse all kannatavad ka õnnestunumad, nagu «Sünd on ime» (ja teised ematundest ajendatud luuletused) ning eriti «Leinaliblikas».

Võiks veelgi vaagida üksikuid luuletusi ja nende sõnastuslikke aspekte, kuid põhimõtteliselt on lugu kõikjal sama: A. Alavainu luule suurim nõrkus on tema sõnas, millel puudub luuleks vajalik kaal, vorm, värv, lõhn, maitse. On ilmne, et head luulet nõnda ei sünni, olgu tunded ja mõtted kui tahes suured ning targad.

Oma poeetiline mõju Ave Alavainu luulel siiski on, ja see tuleneb huvitavaist rütmivõtteist, musikaalsusest, üksikjuhtudel ka häälikukujundusest. Kõik see tundub olevat mitte niivõrd teadlik, kui vaistlik, loomuomane. Omapäraselt avaldub seesmine musikaalsus rütmi süvenemisena: luuletaja alustab vabamas rütmis (rõhuliste või vabavärsiliste ridadega; kujundab aga luuletuse käigus loomuliku rütmi baasil välja meetriliselt korrapärase värsi (**Ma istun nüüd pilve piiril, *Sa üksi ei ole! hüüdis üks lind, *Kuidas küll kalgineb süda, «Leinaliblikas», * Ära, tulin ära).*

Sihipärasem on arvatavasti rütmiüksuste jaotamine värssideks. Enamasti jagab luuletaja värsimõõdu kahe või enama rea vahel. Näiteks luuletuses **Sa annad mulle aega* on 5-rõhuline jamb paigutatud 1—2 ritta erinevates värsijalgade arvu kombinatsioonides: 5, 4—1, 3—2, 2—3. Pinge, mis tekib rütmilise korrapära ja värsside korrapäratu pikkuse vahel, samuti ootamatud siirded, esiletõstetud sõnad on mõjuvad. Nii kontrasteeruvad **Sa üksi ei ole...* sujuva algusega viimase stroofi ükshaaval trepina ritta lükitud sõnad, mis nagu sõrendaksid ja kinnitaksid luuletuse mõtet: *Nad vaid ütlesid, / lootusi jagasid, / mitte / keegi / ei / tulnud / neist / tagasi.* Mis puutub

riimidesse, siis — kuivõrd poetess ei paista neist üldse mingit probleemi tegevat — ei ole mõtet peatuda kohatistel väga kaugetel irdriimidel või riimide ärajätmistel. Häirib aga, kui pannakse kokku aiva *pilli* ja *lilli*, *tuult* ja *puud*, *head* ja *pead* jms.

Juba üsna pealiskaudsel vaatamisel torkavad «Mul on vaid sõnade» luules silma lõputud kordamised. Kordustel on tavaliselt suur rütmimõju, Alavainu puhul märkimisväärne just vabavärsis. Kahjuks rikub asja olulisel määral jälle sõnavalik (*resp.*-valimatus). Lisandsõnad, parasiitväljendid häirivad ühekordselgi esinemisel, ammugi siis iga natukese aja tagant korratuna, nagu: *ma mõnikord mõtlen; tean, tead, tea; kes teab; kui sa oled* jt. Tüütuks muutub ka sidesõnade — peamiselt *ja*, *või* — kordumine. Positiivsema mõjuga on tüvekordused, nagu: *Ei ole kerge ka suure tee lastel — /suurel teel suuremalt / vääratab jalg.* Põhjendatult ja mitmekesiselt kasutatakse kordusi luuletuses «Alla kuu», milles on ka huvitav rütm ning tähelepandav häälikuvalik:

Alla kuu, alla kuu tahan jõuda
neil öödel kui lummab.
Alla kuu! Alla kuu! Joostes süda
mu hullunult taob.
Alla kuu! Maised mõtted on võltsid / ja kummad,
ürgtõeline olemus peale mu nõiduslik / vaob.

Oma luuleraamatus pühendab Ave Alavainu erakordse tähelepanu iseendale või oma lüürilisele teisikule, keda ta armastab jälgida või kujutleda erilisena, teistele kättesaamatuna, olgu siis ligipääsmatus metsas, pilve piiril, klaasist majas, raudrattas või kõrgel ja kaugel *Erose kuldases puuris*. Nii mõnigi kord näib ta arvavat, et keegi peale tema ei suuda *nii armastada*, nii *alati tõusta tuhast*, püüelda *läbi hinge oksarägu;* et ükski ei julge ära tulla *igikorraliku tühja-tähja / töö ja Raekoja kella juurest*, kõndida *rajal, mis oma, / rajal, mis ränk.* Ta kulutab palju sõnu, nentimaks, et ta mõtleb, teab, leiab, istub, käib, jookseb, sebib, askeldab, ent ometi ei ütle midagi olulist. Nii jääbki luulekogu suures osas enesenäitamiseks, mille välisest maneerlikkusest läbimurdmiseks vajalikku sisemist potentsiaali ja selle vormimisoskust lasevad aimata vähesed luuletused, eeskätt «Alla kuu» ning «Kuulata, muusika».

Ele Süvalep

ARGITEADVUSEST IDEOLOOGIANI

Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil.

Toimetuskolleegium: E. Jansen, J. Kahk (vastutav toimetaja), A. Vassar.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, 1977, 213 lk.

Rahvusliku ajaloo uurimisel, eriti varasemate perioodide puhul on teadlaste peatähelepanu koondunud objektiivsele küljele, sotsiaal-majanduslike protsesside uurimisele. Teatavasti aga on ajalugu subjektiivseid sihte järgivate inimeste tegevuse tulemus. Huvi ajalooprotsessi subjektiivse külje, s. t. ajaloolise teadvuse vastu kasvab. Kasvab mitte ainult sellepärast, et ilma seda teadvustamata omandab ajalugu müstifitseeritud ilme, vaid et minevikust tuleb otsida nii mõnegi tänini püsiva arusaama lätteid. Uute, ulatuslikule allikmaterjalile toetuvate uurimuste vajadusele osutab ka tendents vahel üsna meelevaldselt arutleda Maarjamaa möödaniku suurkujude tõekspidamiste üle.

«Käesolev kogumik on esimeseks katseks esitada mõningaid lühiuurimusi eesti talurahva sotsiaalse vaatestiku põhiaspektidest XIX sajandil» — nii on raamatu eesmärgid sõnastatud eeskõnes. Sisaldab see artikleid J. Kahkilt («Eesti talurahva maailmavaatest XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel»), R. Põldmäelt («Lisaandmed eesti talurahva elu kohta XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel (hernhuutlike allikate põhjal)»), E. Jansenilt («Eesti talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest XIX sajandil»), A. Vassarilt («Eesti talurahva vaated maavaldusele XIX sajandi teisel poolel») ja Ü. Tedrelt («Rahvaluule kasutamise võimalusi XIX sajandi talurahva sotsiaalsete vaadete uurimisel»). Kõik nimetatud autorid on varemgi edendanud meie rahva vaimuelu mineviku tundmaõppimist. Oluline on aga rõhutada, et esmakordselt on vaatluse all eesti talupoegade tõekspidamised, nende osa ühiskondliku mõtte arengus. Kasutatud materjalide hulgas on ühtteist mõnes muus seoses juba tuttavat, mida nüüd vaadeldakse uudse nurga alt, kuid palju sellistki (näit. R. Põldmäe väljakirjutused Saksamaa arhiividest), mille meieni jõudmist alles nüüd tuleb ainult kahetseda.

Miks talupoja, Eesti ajaloo ühe peategelase vaateid pole seni lähemalt käsitletud, selgitab E. Janseni tõdemine: «Ei ole kerge leida allikaid, mis küllalt tõepäraselt kajastaksid Eesti talurahva tundeid ja mõtteid. Tuleb korjata terakesi siit-sealt. Kaudseid andmeid annavad kaasaegsete tähelepanekud kirjavahetuses, memuaarides ja publitsistikas. Kohtumaterjalidel on teadagi omad piirid ja miinused. Kõige vahetum allikas on kaheldamatult folkloor, kuid selle kasutamine nõuab siiski spetsiaalset ettevalmistust.» (Lk. 70.) Nagu nähtub, eeldab meie rahva maailmavaate vanemate kihistuste uurimine tõsist allikkriitilist eeltööd. Metodoloogilistel probleemidel on seetõttu tähtis koht kõigi raamatu autorite puhul. Seejuures näiteks Ü. Tedre seatud töö teaduslikkuse kriteeriumid mitte ainult ei osuta suurele alles ees seisvale folkloristlikule tööle, vaid panevad kahtluse alla nii mõnegi varasema uurimuse püsiväärtuse. Tundub, et rahvaluuleteaduseski oleks viljakas kasutada mõningaid sotsioloogias rakendatavaid teksti analüüsi meetodeid, näiteks kontentanalüüsi.

Tõsiseks metodoloogiliseks probleemiks osutub n.-ö. kõnepruugi ja mõttemaailma vahekord. Küsimus on selliste abstraktsioonide nagu «eestlane», «maarahvas», «isamaa», «saks» jne. semantilise külje täpsustamises, mõistete ja neid tähistavate sõnade (terminite) vahekorras. Seda küsimust lahendatakse teinekord liiga formaalselt. Vastavad mõtlemiskategooriad võivad olla teaduses kasutusel, ilma et oleks veel tekkinud ja kinnistunud neid tähistavad üldtunnustatud keelendid. Nagu teada, puuduvad mõnedes keeltes aega ja ruumi märkivad sõnad, kuid aja ja ruumi koordinaadid saavad keeles väljenduse. Meie rahva teadvuse kujunemises olulist osa etendanud terminite semantiline analüüs väärib tulevikus ilmselt eriuuringuid.

Kõrvuti allikkriitiliste probleemidega näivad teravduvat ka suure vaevaga väljasõelutud materjali mõtestamise probleemid. Võib öelda, et mõnda aega on rahvusliku kultuuri ja teadvuse ajaloo uurimist iseloomustanud teatav «kontseptuaalne nälg». Küsimus on n.-ö. üldsotsioloogiliste tõdede sidumises konkreetsete uurimistulemustega. Näib, et sedavõrd, kuidas kasvavad konkreetsed teadmised, ammendab end põhitõdede mehaanilise ülekandmise praktika. Rahvuskultuuri arengu rekonstrueerimine tundub nüüd astuvat uude etappi. Uurimistöö praeguses seisus pole autorid veel seadnud eesti talurahva vaadete tervikliku käsitluse andmise eesmärki ja lahendavad teoo-

ria probleeme igaüks omaette. Kuid selliste filosoofiast, sotsioloogiast, sotsiaalpsühholoogiast jne. laenatud mõistete nagu «mudel», «roll», «võõrandatusetunne» jne. ulatuslik rakendamine räägib kaasaminekust ühiskonnateadustes viimasel aastakümnel toimunud arenguga. Ja selle tulemused ilmnevad palju dialektilisemas lähenemises vennastekoguduse osale eestlase eneseväärtuse ja rahvustunde kujunemisel, rahvusteadvuse positiivse rolli lahtimõtestamises, talupoegade mõtlemisvõime ja kultuuritahte vormimises, mõistete «töine vara», «hingemaa», «isamaa» jt. sisu transformeerumise jälgimises jne. Kõrvuti tänapäeva uurijate saavutuste rakendamisega oleks olulist tulu ka K. Marxi niisuguste varasemate tööde ülelugemisest nagu «Juudiküsimusest», «Märkused Preisi uusimate tsensuurieeskirjade kohta» jt., milles sellest aspektist käsitletakse inimliku, rahvusliku, poliitilise ja usulise emantsipeerumise vahekorda.

Et edaspidises uurimistöös üks pearaskusi langeb kontseptuaalse ja allikkriitilise külje arendamisele, tuleks ilmselt kohe täpsustada mõnede mõistete kasutamist. Materjali representatiivsust ei saa määratleda selle «ammendatusega mingil tasandil» või «talurahva olulise osa vaateid väljendavusega» (vt. lk. 188). Uuritava materjali hulk (väljavõtukogum) on representatiivne siis, kui ta võimaldab saada tõetruu pildi üldkogumist, selle kõigist üksikelementidest, ehk teiste sõnadega: aitab tabada uuritava nähtuse — antud juhul ühiskondliku teadvuse võimalikult paljude struktuurielementide peegeldumist rahvaluules. Termin «võõrandatuse tunne» (lk. 118) annab küll enam-vähem mõistetavalt edasi talupoja reaalset seisundit ühiskonnas, kuid assotsieerub eelkõige mõistega «võõrandamine». Konteksti arvestades oleks õigem lähtuda terminoloogilisest traditsioonist ja kasutada antud seoses terminit «võõrandumine». Ka mõte saaks sügavam. Võõrandumine iseloomustab inimese olu nii subjektiivset kui objektiivset külge väga mitmetes tahkudes. Lauses, milles teaduslikku ideoloogiat käsitletakse kui «teiste klasside poolt väljatöötatud poliitiliste vaadete süsteemi või nende elemente» (lk. 7), peaks «teadusliku» asemel nähtavasti olema «teadlik». Vastasel juhul tekib kaugeleulatuv lõhenemine juba üldtunnustatud seisukohtadega. Mõnevõrra edasimõtlemist nõuaks ka mõistete «национальное сознание» ja «национальное самосознание» edasiandmine eesti keeles. Ettepanek sisuliselt väljendada mõlemaid mõisteid ühe terminiga — r a h v u s l i k t e a d v u s (vt. lk. 68) — on rutakas. Emakeelsete filosoofiaterminite hulk vajab hädasti suurendamist. Näib, et nende terminite eestikeelsete vastetena oleks viljakas kasutada mõisteid «rahvuslik teadvus» ja «rahvusteadvus». R a h v u s l i k t e a d v u s (analoog — ühiskondlik teadvus) hõlmab väärtusi, teadmisi, ettekujutusi jne., mis iseloomustavad ühiskondliku teadvuse lokaalset arengut antud etapil ja moodustavad selle sisu. R a h v u s t e a d v u s (analoog — klassiteadvus) osutab konkreetse rahvuse poolt oma objektiivse seisundi teadvustamisele. Rahvusteadvus on ühiskonna arengu teataval etapil rahvusliku teadvuse üks peamisi struktureerivaid komponente.

Käsitletavas raamatus seatud probleemide hulk ületab kaugelt selle, millele on jõutud vastata. Kuid see pole puudus, vaid pigem voorus. Kõrvuti uue faktilise materjaliga on ka probleemid uueks teadmiseks. Probleemid annavad kogumikule avarust, muudavad selle loetavamaks. Ühtlasi on maha pandud nii mõnedki olulised märgid, mille suunas võib liikuda otsiva lugeja ning uurija mõte.

Rein Ruutsoo

RINGVAADE

KROONIKAT

Märtsis käisid Moldaavias lastekirjanduse päevadel H. Runnel ja L. Hainsalu.

Märtsi lõpul pidas oma 50. tegevusjuubelit Karjala kirjandusajakiri «Punalippu». Meie kirjanikeperet esindas V. Gross.

26.—29. märtsini olid luuletajad V. Luik ja J. Jõerüüt ning kriitik M. Mutt Leedu kirjanikeorganisatsiooni Kaunase osakonna ja kirjandusajakirja «Nemunas» toimetuse külalisteks. 27. märtsil esineti Kaunase Filharmoonia saalis kirjandus- ja muusikaõhtul.

27. märtsil tähistati Kirjanike Majas kirjandusõhtuga M. Underi 95. sünnipäeva. Päevakohase ettekande tegi prof. H. Peep. Poetessi luulet lugesid H. Mandri, S. Laidla, M. Koidu ja A. Alavainu.

29. märtsil tuli kokku Kirjanike Liidu juhatus, et vaadelda kirjanduse ja kirjanduskriitika probleemide käsitlemist ajalehes «Sirp ja Vasar». Ettekandega esines toimetaja E. Tinn, kaasettekanne oli K. Käärilt. Sõna võtsid V. Ilus, O. Jõgi, A. Valton, L. Promet, K. Kurg, R. Saluri, H.-K. Hellat, P. Rummo, L. Remmelgas ja P. Kuusberg. Samal koosolekul andsid möödunud poolaasta tegevusest aru Kirjanike Liidu žüriikomisjonide esimehed.

3.—9. aprillini toimus ülevabariigiline lasteraamatunädal, mis oli pühendatud komsomoli 60. aastapäevale.

6. ja 7. aprillil viibisid Moskvas A. Fadejevi nimelises Literaatide Keskmajas koos kirjandusorganisatsioonide juhid, parteiorganisatsioonide sekretärid ja kirjandusväljaannete toimetajad üle kogu Nõukogude Liidu. Arutluse all olid kirjanduse ülesanded NLKP Keskkomitee 1977. a. detsembripleenumi otsuste valgusel. Nõupidamisel käisid P. Kuusberg, E. Vetemaa, K. Kurg, A. Saar ja E. Tinn.

7. aprillil toimus Moskvas üleliiduline kriitikanõukogu pleenum, kus vaatlusel oli arvustuse meisterlikkus. Pleenumist võtsid osa nõukogu liikmed A. Tamm ja K. Kurg, kes esines ka sõnavõtuga.

Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuse sekretariaadi koosolekul 12. aprillil võeti uuteks liikmeteks vastu kirjandusteadlane J. Lotman ja lastekirjanik H. Rammo.

17. aprillil korraldati Kirjanike Majas seminar äsjasest tõlkevõistlusest osavõtnuile (vene keelest eesti keelde tõlkinuile). Võistlusest tegi kokkuvõtte L. Remmelgas, tõlketöid analüüsisid O. Samma ja O. Jõgi. Sõna võtsid L. Hiedel ja G. Grünberg.

Üleliidulise turismigrupi koosseisus käisid Itaalias ja külastasid rahvusvahelist lasteraamatute näitusmüüki Bolognas H. Pukk ja A. Jaaksoo. Aprilli teisel poolel viibis Bulgaarias E. Raud.

22. aprillil alanud kuuajalisest üleliidulisest dramaturgide seminarist Dubultis võttis osa Ü. Tuulik. Samas korraldati aprilli keskpaiku üleliiduline nõupidamine kirjanikele, kes kirjutavad piirivalvurite elust ja teenistusest. Meie kirjanikest osalesid seminaril Ü. Tuulik, B. Štein ja G. Skulski.

ÜLELIIDULISED KIRJANDUSPREEMIAD

Asutati iga-aastane K. Fedini nim. kirjanduspreemia, mis on mõeldud tänapäeva teemadel kirjutavatele noortele autoritele. Uue preemia laureaat on J. Antropov, romaanide «Kuristik» ja «Ivanovo mäeahelik» autor. NSVL Kirjanike Liidu iga-aastase ilukirjanduspreemia said A. Prolovski poeemi «Jaam», A. Pristavkin raamatu «Angaral» ja A. Mednikov publitsistlike kirjutiste eest. 1977. a. avaldatud kirjanduskriitiliste töödega pälvisid NSVL Kirjanike Liidu kriitikapreemia A. Botšarov, K. Kurg ja J. Sidorov.

— selline konverents toimus 21. veebruaril Tallinnas Eesti NSV Ühingu «Teadus» juhatuse ja NSV Liidu Filosoofiaseltsi Eesti osakonna büroo organiseerimisel. Filosoofilise ja kunstilise mõtlemise iseärasustest ning vastastikusest mõjust rääkis konverentsi avades EKP Keskkomitee kultuuriosakonna juhataja O. Utt.

Kirjandusprobleemidega oli enim seotud filoloogiakandidaat V. Hüti ettekanne «Dostojevski looming ja nüüdisaegne teaduslik tunnetus (mõningaid paralleele)», mis käsitles sarnaseid jooni vene kirjaniku loomingule omase polüfoonia ning füüsikast tuntud täiendusprintsiibi vahel. Viimase formuleeris teatavasti N. Bohr seoses põhjapanevate avastustega kvantmehaanikas. Väga oluline on nimetatud printsiibi üldfilosoofiline ja -metodoloogiline tähendus, mille tuumaks on vastandlike, kuid võrdselt tõeste vaatepunktide võimalikkus. Euroopalikus teaduses on säärane kujutelm ikka olnud vastuvõetamatu (erinevalt Oriendi mõtteviisidest). Mitme vaatepunkti olemasolu ilmekaks näiteks on võimalus käsitleda mikroobjekti kas osakese või lainena. Väline analoogia Dostojevski kunstilise meetodiga on ilmne. Kirjaniku antiteetilise iseloomuga romaanides avaneb tegelikkus erinevate «häälte» konfrontatsioonis. «Hääled» jäävad iseseisvaiks, igaüks omab isiklikku vankumatut loogikat, mida mööda saab «minna lõpuni». Tervik tekib mingil kõrgemat järku tasandil. Ent kas on selle välise sarnasuse taga midagi sügavamat? V. Hütt arvas, et on. Bohri järgi kõrvaldub vastuolu erinevate kontseptsioonide vahel sellega, et saab näidata, kuidas ühtede või teiste omaduste ilmnemise tingimused ei sobi omavahel kokku. Näiteks asetab loodus dilemma, kas jälgida mikroobjekti trajektoori või lainelisi omadusi. Ka vürst Mõškini kaks armastust ei mahu aja ja koha ühtsuse klassikalisse raami. Kuid eksisteerib teatav kõrgemat liiki «kõik», mille teadmine teeb mõlemad mõistetavaks ja õigustatavaks.

Väga tähtis on Dostojevski puhul teisikluse probleem — refleksiooni seisukohalt. Keskseks muutub veendumus ja selle tunnetamine. Enesetunnetus saab tegelikkuse osaks, alludes taasloomisele. Teadvus on pidevalt suunatud enda poole (kui Stavrogin usub, siis ta ei usu, et usub; kui ta ei usu, siis ta ei usu, et ei usu). Niisugune tunnetus evivat ühisjooni kvantmehaanikas tuntud kirjeldamisviisiga, mille puhul teoreetilise taasloomise objektiks pole vahetult objekt, vaid subjekti tegevus temaga, selle teoreetilise tegevuse elemendid ja resultaadid. Kvantmehaanilisse kirjeldusse kuulub ka klassikalise füüsika tasand, mille suhtes uus tunnetus osutub reflektiivseks.

V. Hütt tarvitab nii mikrofüüsikast kui hingeelust kõneldes metaobjekti mõistet. Metaobjekt on niisugune objekt, mis ei avane tasapinnaliselt. Teadmised temast kujunevad kaudselt: esinemiste tingimuste ja tegevuse jälgede kaudu. Empiiriliste vahenditega ei saa neid lõpuni tunnetada. Järgides elu molekulaarse tasemeni, hävitame elu, selle olemust avastamata. Ka surm kui eneseteadvuse kadu on metaobjekt. Me võime surma füsioloogiliselt seletada, kirjeldada tema saabumise tingimusi, kuid teda ennast sellega ei haara. Dostojevskil vaheldub («Idioodis») objektiivne pilt kõigest elu viimasel päeval toimuvast pideva sisereflekslooniga. Kulminatsiooniks on teadvuse väljumine iseenda piiri taha. Objektiveeritud kirjeldust täiendatakse refleksiooniga teatud «punktist», mis esineb ka kvantmehaanilise kirjelduse puhul. Analoogia põhjal tundub, et Dostojevski on metodoloogiliselt «ennetanud» Bohri printsiipi. Siiski näib, et sügavamate ühisjoonte leidmine jääb kohati spekulatiivseks.

ERKI õppejõud B. Bernštein kõneles traditsiooni ja kaanoni osast kunstis. Kanoonilise kultuuri esimeseks paradoksiks ta nimetas, et ühelt poolt on kanooniline kultuur fikseerunud ning pika aja vältel muutumatu, sellisena vastandlik loomingulistele otsingutele ja arengule. Teisalt on teada, et nimelt niisuguse kunsti vahenditega on epohhide vältel väga laialdases areaalis loodud suurepäraseid taieseid.

Teine paradoks on seotud kunstiteose informatiivse küljega. Kaanoni puhul on autoril ja retsipiendil samasugune maailmapilt, teated korduvad ja nende vastuvõtt peaks automatiseeruma, sest säärasel puhul ei tohiks neis olla mingisugust informatsiooni. Ent praktika tõestab vastupidist. B. Bernštein polnud aga nõus väitega, nagu muutuks taies informatiivseks seoses retsipiendi autokommunikatsiooniga, teate mõju tagajärjega vastuvõtja hin-

gestruktuurile. Empiirilised andmed näitavad, et niisugune indutseeritud suhtlemine iseendaga on fakultatiivne. Ta võib olla kohustuslik, ent sel juhul kuulub ka ise kaanonisse (nagu jaapani kunsti mõnes suunas). Kust informatsioon siiski tuleb — ka vastasel korral? Peab arvestama pragmaatilist aspekti. Kas teade oli informatiivne, seda näitavad muutused retsipiendi struktuuris, mis võib muutuda keerukamaks, lihtsustuda või jääda endiseks. Niisugune arutlus jääks aga puudulikuks, kui me ei arvestaks, et retsipient pole muutumatu. Standardne teade oleks nullväärtusega ainult juhul, kui teda kogu aeg mäletataks. Kuid selles asi ongi, et vastuvõtja ailub pidevalt entroopiale (unustamine ja teiste struktuuride deformatiivne toime). Kompenseerimaks mainitud tegureid vajataksegi taasformuleerivaid teateid. Ühiskonna loomepotentsiaal võib olla kolmesugune: väiksem kui entroopilised tegurid, sellest suurem või temaga võrdne. Esimene võimalus realiseerub primitiivsetes ühiskondades, kus kultuur on mahuliselt väike, ainuline, alles kujunev, seega esineb seal ka variaablust uute elementide integreerimisprotsessis. Traditsioonil on niisuguses kultuuris struktuurishoidev tähendus. Järgmiseks astmeks on kanooniline kultuur. Kanooniline saab ta olla seetõttu, et eksisteerib ka võimalik alternatiiv (näit. rahvakultuur kõrvuti klerikaalsega), mille suhtes ollakse järjekindlalt sallimatu. Kultuuri mahu ja loomepotentsiaali pideva suurenemisega tekib dünaamiline kultuur.

NSV Liidu TA Ühiskonnateaduste Teadusliku Informatsiooni Instituudi filosoofiaosakonna juhataja prof. A. Rakitov peatus kolmel fenomenil maailma viimase 10—15 aasta vaimukultuuris, mis ühte fokuseerituna omavad erakordset tähtsust. Esiteks võib täheldada enneolematut huvi suurenemist marksismi vastu. Ettekandja nimetas seda tendentsi tolle õpetuse tõeliseks renessansiks. Avaldub see tendents eelkõige trükiste mitmekordistumises. Nähtuse aluseks on vajadus positiivse, aktiivse maailmavaate järele nii arenguriikides kui kapitalistlikes maades.

Teiseks fenomeniks on filosoofia enneolematu levik. Sel sajandil on filosoofiale korduvalt mitmetel ettekäänetel tuleriitu laotud, siiski suureneb huvi tema vastu kosmoseuuringute ja elektroonikaajastul pidevalt ja eriti just noorsoo hulgas.

Kolmandaks fenomeniks on kunsti funktsiooni muutus kultuuris. Elule vastandumine on asendunud lähenemisega. Kunsti enam ei eraldata elust, vaid ta projitseeritakse sinna. Kui saja aasta eest ehitati maja ning pandi toa seinale kaunistuseks pilt, siis nüüd muudetakse kauniks elamine tervikuna. Selles väljenduv soov elada ilusas materiaalses keskkonnas eeldab A. Rakitovi sõnade kohaselt «ilusat sotsiaalset kultuuri». Lõpuks peatus esineja kunstifilosoofia probleemil, mida ei tulevat segi ajada esteetikaga. Kunstifilosoofia polevat korrapidaja, kes on kutsutud millegi järele valvama. Nagu teadused muutuvad oma äärmistes arendustes filosoofilisteks, nii on kunst läbi aegade tekitanud filosoofilisi küsimusi.

Kunstnike Liidu esimees I. Torn peatus loomeakti etappidel ja psühholoogilistel aspektidel, kontseptuaalsel ja intuitiivsel laadil (esimese puhul eksisteerib eelnevalt kogu kompositsiooni kavand, teisal saab kõik alguse detailist, mõtestamine toimub tagantjärele). Natuuri järgi maalijate arv väheneb, suureneb foto jt. sekundaarsete allikate osatähtsus. Väga levinud on, et mõned motiivid varieeruvad pidevalt ühe kunstniku loomingus.

ERKI õppejõud J. Kangilaski sisutihe ettekanne käsitles soome esteetikat, selle arengut determineerinud tegureid ja seost rahvusliku kultuuriga, samuti tuntumate esteetikute (Y. Hirni ja K. S. Laurila) vaateid.

Filosoofiakandidaat R. Sarap kõneles teemal «Inimene ja kunst», tuues esile kunsti eripära teiste ühiskondliku teadvuse vormide seas ning peatudes kunsti antropotsentrismil jt. probleemidel.

Niisuguse temaatikaga konverents on kindlasti vajalik ning jätkamist vääriv.

M. M.

AADU SÄÄRITS 70

Sünnidaatum 14. (01.) mai 1908.

Kirjandusloolasena hakkas kaasa rääkima aastal 1927. Avalöök oli uhke: «Tartu koolipoiss avastas Kreutzwaldi «Lembitu» algupära!» — «Mida professorid ei teadnud, seda pidid nad koolilapse käest kuulda saama», jne. Ajakirjanduse kommentaarid+karikatuurid (õpetlaste arvel). Samal aastal astus A. Säärits Tartu ülikooli filosoofiateaduskonda ning avaldas ajakirjas «Eesti Kirjandus» (1927, 1928, 1933) Widmanni «Buddha» ja Kreutzwaldi «Lembitu» võrdleva analüüsi.

Edasi tulid tööaastad kirjastustes «Noor-Eesti» ja «Postimees», kuni kunstikutsumus viis ta «Pallasesse» ning sealt Tartu Riiklikku Kunstiinstituuti. Lõpetas 1950 maalikunsti alal. Aastast 1963 töötab Keele ja Kirjanduse Instituudis.

Aadu Sääritsal on ilmunud vormiteadlikke luuletusi, luuletõlkeid, kirjutisi ja retsensioone ajakirjades. Kuulub 5-köitelise «Eesti kirjanduse ajaloo» autorite kollektiivi.

Nooremas eas tuuletallaja, vanemast peast arukalt asjalik — nii me teda tunneme.

A. Hameri

JULIUS MÄGISTE SURNUD

Eesti keeleteaduse elavate suurmeeste hulgast lahkus 11. märtsil Julius Mägiste.

Julius Mägiste sündis 19. XII 1900 taluperes Kudina vallas Tartumaal. Pärast keskhariduse omandamist õppis ta 1919—1923 Tartu ülikoolis esialgu klassikalisi keeli, seejärel lähemaid sugulaskeeli ja eesti keelt. Läänemeresoome keeltele pühenduma innustas arvatavasti lähemaid õpetajaid Lauri Kettunen, kelle Eestist lahkumise järel (1924) asus Mägiste tema tööd jätkama õppeülesannete täitjana, pärast doktorikraadi omandamist erakorralise, 1932. aastast korralise professorina. Emakeele Seltsi juhatuse liikmena rääkis ta kaasa murdetöö ja tulevase sõnaraamatu põhimõttelisel kavandamisel. 1944. a. siirdus Julius Mägiste Rootsi, kus leidis püsiva kodu ja tööpaiga Lundis. 1950—1968 töötas ta Lundi ülikoolis soome-ugri keelte dotsendina ning soome-ugri seminari juhatajana. Voodsad tööaastad jätkusid pärast ameti mahapanekut (1968). Fennougristide kongressi auvõõrana külastas ta koos abikaasaga kodumaad 1970. a.

Mõne aasta pärast oleks täis saanud kuus aastakümmet viljakat teadlasetegevust eeskätt läänemeresoome keeleteaduse mitmesugustes valdkondades. Julius Mägistet kui teadlast iseloomustas väga avar probleemistik ja erandlik põhjalikkus alati igakülgselt väljaarendatud argumentatsiooni näol. Tema teadlaseloomingusse kuuluvad uurimused läänemeresoome keelte omavaheliste suhete ja ühisnähtuste kohta, kontaktidest naaberkeeltega, tööd häälikuloolistest ja morfoloogilistest arengutest, isiku- ja paiganimedest, kirjakeeleajaloost, sajad detailsed etümoloogiad, enda ülestähendatud tekstide publikatsioonid jne. Setu tekstid (1977) ongi tema viimaseks suuremaks publikatsiooniks.

Lõpuviimistluseta jäi suurtöö — eesti keele etümoloogiline sõnaraamat. Valdavalt pensionieas valmis see käsikiri (üle 3000 lk.) ainu-uurija sulest, kuigi seesugusteks ülesanneteks ühendavad oma pingutused sageli arvukad kollektiivid. Tegija enda arvates on üksikud artiklid põhjalikumad ja üksikasjalikumad kui see seda tüüpi sõnaraamatutes harilikult tavaks. Etümologiseerimisel leidsid sünteesiva rakenduse Mägiste mitmesuunalised lingvistivõimed ja -kogemused.

Keele-elu ja -teadust kodumaal jälgis Mägiste heasoovliku huviga. Ta tõstis esile edu, mida on saavutatud murdetekstide sarja väljaandmisel, ja jälgis murdesõnaraamatu eeltöid, märkides, et seesugust, alfabeetiliselt süstematiseeritud sõnaraamatut ei asenda ükski teine sõnaraamatutüüp. Mitmete siinsete uurimuste kohta lausus ta arvustava hinnangu eraviisil oma peenes korrapärases käekirjas või trükisõnas. Ta leidis, et vananevale uurijale ei ole tõsisemat rõõmu kui teadmine, et on nooremaid, kes veendunult kõnnivad tema enda tallatud nurmesiilul.

Julius Mägiste oli lingvist, kelle professionaalsed huvid laiemat vaatepiiri ei ahendanud. Aeg-ajalt ilmutas ta oma kirjanduslikke eelistusi, hinnates enim autori vaimsust ja kultuuritaus-

RINGVAADE

ta. Noore teadusemehena oli ta üles astunud orbiitlaste hulgas ning tähelepanu pälvinud omapäraste kirjandusarvustustega. Rahva ajaloo ja saatuse laiemasse ringi juhib tema hoolikas tõlge Henriku Liivimaa kroonikast.

M. Mäger

INDEX LIBRORUM

Alustuseks veel uuemat temaatikast, millega eelmine kord lõpetasime. Mainimist on väärt F. Tsõrdja «Sotsiaalne informatsioon. Filosoofiline ülevaade» (*Štiintsa*, Kišinjov), artiklikogumik «Küberneetika ja filosoofia. Ideede ja meetodite põimumine» (vast. toim. N. Licis; *Zinatne*, Riia) ning A. ja T. Šileiko «Küberneetika ilma matemaatikata» (*Energia*). Et aga humanitaarselt haritu mitte igal pool ja kõikjal ei tarvitse matemaatikat tõrjuda, seda võiksid tõendada säärased raamatud nagu L. Kudrjavtsevi «Mõtteid tänapäeva matemaatikast ja selle uurimisest» (*Nauka*), kogumik «Matemaatika kaasaegsed probleemid» (*Znanije*), mis pärit inglise keelest, O. Žautõkovi «Matemaatika ja teaduse ning tehnika progress» (*Nauka*, Alma-Ata), või ka Harvardi ülikooli (USA) professori Garrett Birkhoffi «Matemaatika ja psühholoogia» (*Sovetskoje Radio*), milles eitatakse robotlike, nn. mõtlevate masinate võimalust ning jäetakse mõtlemine inimesele kui selleks kohasemale.

Ehkki Nõukogude Liidus hakkavad lõpuks ilmuma Aristotelese «Teosed neljas köites», nagu kõlab tiitelpealkiri (1. köide, mis sisaldas «Metafüüsika» ja «Hingest», anti välja 1976; teine peaks tulema 1978), ei ole ometi võimalik rääkida Aristoteleseuurimuste rohkusest või kõrgest tasemest (isegi kadunud Valentin Asmuse artiklit «Aristotelese metafüüsika. Traktaat «Hingest»», mis saadab mainitud esimest köidet, võib hõredaks pidada; ses mõttes ei saa ka «Metafüüsika» 1934. aasta venekeelset publikatsiooni (A. Kubitski tõlge ja märkused) uue poolt (õiendatud Kubitski!) kuidagi tühistatuks arvata). Lisa meie vähestele spetsiaaluurimustele (näiteks V. Zubovi «Aristoteles» 1963, M. Avraamova «Aristotelese õpetus olemusest» 1970, D. Džohhadze «Aristotelese dialektika» 1971) pakub raamat «Aristoteles ja antiikkirjandus» (vast. toim. M. Gasparov; *Nauka*), mispärast algul peatusimegi Aristotelesel. *Nauka* avaldas ka J. Ljubarski uurimuse «Michael Psellos», mis alapealkirjastatud kui «Isiksus ja loome. Bütsantsi eelhumanismi ajaloost». Selle Bütsantsi õpetlase kohta (11. saj. m. a. j.) leiduvad muide M. Gorki nimelise Maailmakirjanduse Instituudi kogumikus «Antiiksus ja Bütsants» (Moskva, 1975) J. Ljubarski ja T. Milleri artiklid, aga ka Psellose enda arutlused retoorika-poeetika alalt. Samuti on fragmente krestomaatias «Bütsantsi kirjanduse mälestisi IX—XIV sajandist» (Moskva, 1969). Saksa DV-s avaldab *Urania Verlag Leipzig · Jena · Berlin* biograafilist sarja, milles kohtab ka filosoofe (seni Martina Thomi «Immanuel Kant» ja Waldemar Seideli «Gottfried Wilhelm Leibniz»). Viimati jõudis meie maile Rosemarie Ahrbecki «Morus — Campanella — Bacon. Varased utopistid». Filosoofidest on veel sel aastal ilmumas Steffen Dietzschi «Friedrich Wilhelm Joseph Schelling» ja mainitud R. Ahrbecki «Jean-Jacques Rousseau». Vene keeles ilmus I. Ossinovski uurimus «Thomas Morus: utoopiline kommunism, humanism, reformatsioon» (*Nauka*). Lugejani jõudis ka Francis Baconi «Teoste» (*Mõsl*) 2., parandatud ja täiendatud väljaande (1. 1971—1972) teine köide. *Mõsl*'i biblioteegis «Filosoofiline pärand» anti viimaks välja idealist George Berkeley «Teosed», mille koostajaks, üldtoimetajaks ja sissejuhatava artikli autoriks on Igor Narski. Berkeley tähtsamad teosed olid siiamaani vene keeles täiesti rariteetsed (ilm. 1905, 1912 ja 1937), nõnda oli ta vaadete ja uurimise peamiseks lätteks Lenini «Materialism ja empiriokrititsism». Muide, eesti keeles tuli 1972 seerias «Suuri mõtlejaid» B. Bõhhovski «George Berkeley» (sisaldab lisana kolm B. kirja). Prantslasist on tähelepanu pälvinud Voltaire, kellelt *Hudožestvennaja Literatura* andis järjekordselt välja «Filosoofilised jutustused». Venemaa sajandeid kestnud voltaire'oloogilisi traditsioone (30. mail 1978 200 aastat V. surmast) jätkab uurimusega «Vene kirjandus ja Voltaire. XVIII saj. — XIX saj. esimene

kolmandik» (*Nauka* Leningradi osakond) P. Zaborov. Seerias «Mineviku mõtlejaid» (*Mõsl*) on jooksval aastal kavas V. Kuznetsovi «Voltaire», täienes see seeria aga juba M. Kotšarjani teosega «Paul Holbach», mis lisana pakub fragmente Holbachi teosest «Sotsiaalne süsteem» (1773) — seni vene keeles avaldamata. Jõudsalt laieneb *Iskusstvo* seeria «Esteetika ajalugu mälestistes ja dokumentides», kuueteistkümnendaks näiteks on siin saksa romantiku Karl Wilhelm Friedrich Solgeri (1780—1819) «Erwin. Neli vestlust ilu ja kunsti üle» («Erwin. Vier Gespräche über das Schöne und die Kunst» 1815), mille sissejuhatava artikli on kirjutanud V. Šestakov. Vene keelde tõlgiti Manfred Buhri ja Gerd Irrlitzi raamat «Mõistuse pretensioon. Saksa klassikalise filosoofia ja kirjanduse ajaloost» (üldtoimetus ja järelsõna Arseni Gulõgalt), mille *Progress* avaldas seerias «Ühiskonnateadused piiri taga. Filosoofia». Eelmainituga liitub ühismonograafia «Dialektika ajalugu. Saksa klassikaline filosoofia» (*Mõsl*), mille tegijate eesotsas seisis NSV Liidu TA kirjavahetajaliige Teodor Oizerman (1914). Teos täidab olulisima lünga monograafiate reas, mis käsitlevad dialektika ajaloolist arenemist: «Antiikse dialektika ajalugu» (1972), «XIV—XVIII sajandi dialektika ajalugu» (1974), «Marksistliku dialektika ajalugu. Marksismi tekkimisest kuni leninliku etapini» (1971), «Marksistliku dialektika ajalugu. Leninlik etapp» (1973) — kõik *Mõsl*. Mainitagu siin veel üht ühismonograafiat, millel pealkirjaks «K. Marxi, F. Engelsi ja V. I. Lenini õpetus sotsialistlikust riigist ja õigusest. Arenemise ajalugu ning kaasaeg» (G. Manov jt.; *Nauka*). Filosoofiadoktor Hatšik Momdžjan (1909), kes on ka varem tegelnud Paul Lafargue'i filosoofiliste vaadetega («Lafargue ja mõnesid marksistliku teooria küsimusi» 1954), avaldas uue raamatu samast vallast: «Paul Lafargue ja marksismi filosoofia» (*Mõsl*). Lõpuks sobib siin esitleda ka V. Krivtsovi ja V. Krasnova teost «Li Dazhao. Revolutsiooniliselt demokratismilt marksismi-leninismini» (*Nauka*), mis kõneleb marksistliku õpetuse esimesest teerajajast Hiinas, ühest Hiina KP rajajast (1888—1927).

Nüüd veel viimaks mõned uued raamatud, mis kõik kõnelevad — vähemalt üht külge pidi — filosoofilise mõtlemise arenemisloost tänapäevase Nõukogude Liidu territooriumil: J. Gagarini «Komi rahva religiooni ja ateismi ajalugu» (*Nauka*), V. Kononi «Renessansist klassitsismini. Valgevenemaa esteetilise mõtte kujunemine XVI—XVIII sajandini» (*Nauka i Tehnika*, Minsk), «Ühiskondlik-poliitiline mõte Volgamaal XIX—XX sajandi algul» (tead. toim. R. Nafigov; Kaasani ülikool), Š. Mämmädovi (Mamedovi) «Mirzä Fätäli Ahhundov». Viimane, mis kõneleb silmapaistvast aserbaidžaani filosoofist (1812—1878), täiendas seeriat «Mineviku mõtlejaid» (*Mõsl*), nii et selle nimetuste arv ulatub juba selgesti neljandasse kümnesse.

RINGVAADE

Toimetuse kolleegium:

V. BEEKMAN, V. ILUS, J. KROSS, K. KURG (peatoimetaja), P. KUUSBERG, R. PARVE, J. PEEGEL, L. REMMELGAS, P.-E. RUMMO, E. VETEMAA.

Toimetuse aadress: 200 001, Tallinn, Harju t. 1, tel. 441-365, 440-780, 440-781.

Kirjastus «Perioodika», Tallinn, Pikk t. 73.

Ladumisele antud 5. IV 1978. Trükkimisele antud 5. V 1978. Trükiarv 19 000. Trükipaber nr. 1, 70×100/16. Trükipoognaid 11,25+2 kleebist. Tingtrükipoognaid 14,79. Arvestuspoognaid 14,51. MB-05202. Tellimise nr. 2007. EKP Keskkomitee Kirjastuse trükikoda, Tallinn, Pärnu mnt. 67-a.
«Looming» nr. 5, mai 1978.
Hind 50 kop.

На эстонском языке
Орган Союза писателей ЭССР

«Лооминг» («Творчество») № 5, май 1978.

Адрес редакции: 200 001, Таллин, ул. Харью, 1, тел. 441-365, 440-780, 440-781. Издательство «Периодика», Таллин, ул. Пикк, 73.

707 PÕHISEADUSEST

709 R. PARVE
Luuletused

712 J. JÕERÜÜT
Leping

747 M. NURME
Luuletused

751 K. SUUROJA
Nii nad seal läksid

781 U. LAHT
Luuletused

786 J. SARAPUU
Tavatu komandeering

791 G. EICH
Luuletused

796 J. KIVI
Inimese inimestumisest

807 I. VIIDING
Optimisti silmaga

816 O. OJAMAA
Tõlkekirjandus 1977

821 L. SIIMISKER
Sünd ja surm A. H. Tammsaare loomingus

844 M. HINT
Keelekorralduse küsimärgid

864 U. MERESTE
Kilde

866 M. LAURISTIN
Ants Laikmaa elu lugu

869 E. SÜVALEP
Mida te loete, prints?

871 R. RUUTSOO
Argiteadvusest ideoloogiani

874 RINGVAADE

Esikaane siseküljel:
P. ULAS. Tehas (Pehmelakk)

Tagakaane siseküljel:
T. VINT. Energiakeskus (Tušš, guašš)

Kleebistel:
V. VINN. Vahetus (Ofort)
V. VINN. Peapult (Ofort)

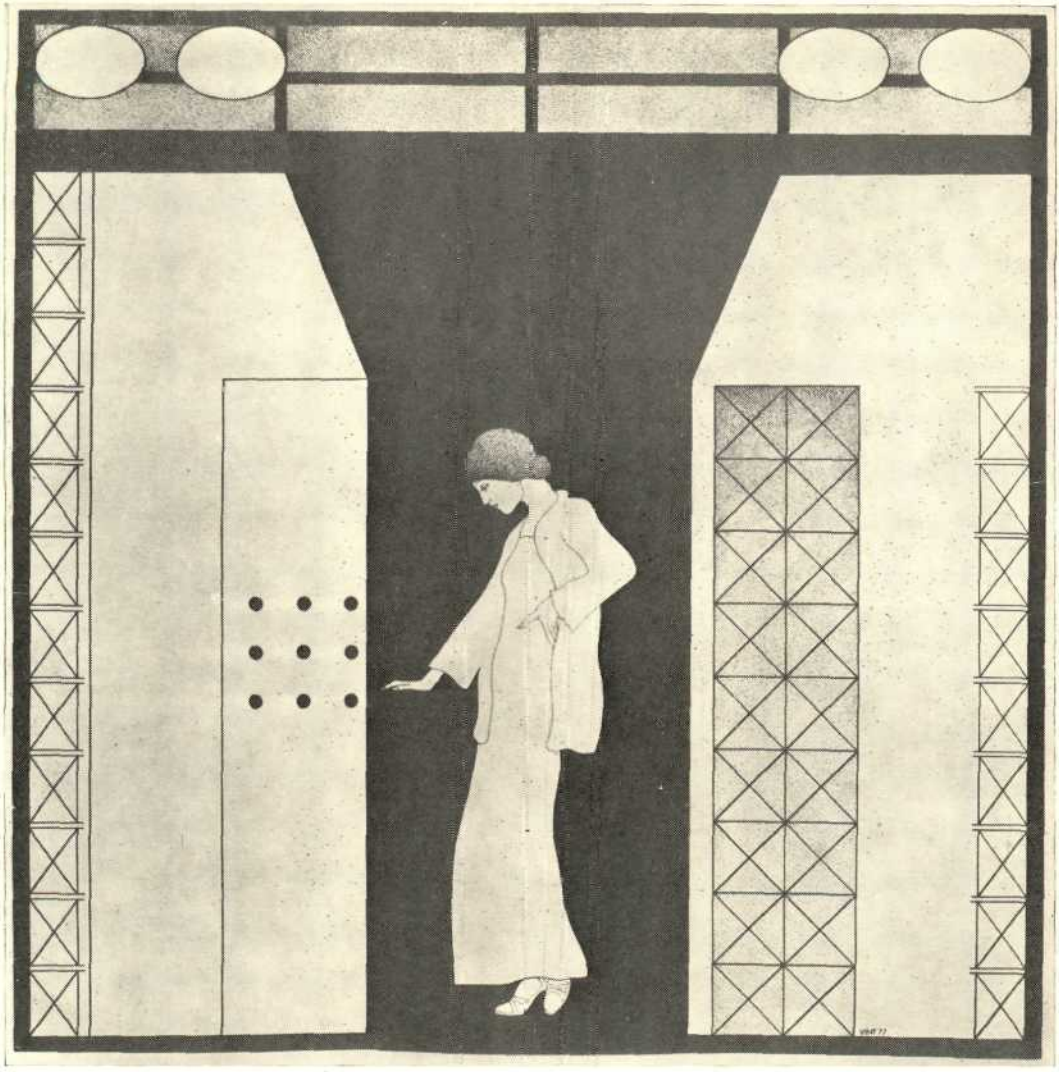

TÕNIS VINT

Energiakeskus (Tušš, guašš) 1977

50 КОР.
78 174

Vaalu 4
PE A/17 78